

Taalgebruik in Brussel
Taalverhoudingen, taalverschuivingen en taalidentiteit
in een meertalige stad

Brusselse Thema's
Thèmes Bruxellois
Brussels Themes

Rudi Janssens

Taalgebruik in Brussel

*Taalverhoudingen, taalverschuivingen en
taalidentiteit in een meertalige stad*

Brusselse Thema's
Thèmes Bruxellois
Brussels Themes

8

Omslagontwerp: Danny Somers
Boekverzorging: Boudewijn Bardyn

© 2001 VUBPRESS
Waversesteenweg 1077, 1160 Brussel
Fax: ++ 32 2 629 26 94
e-mail: vubpress@vub.ac.be
www.vubpress.be

ISBN 90 5487 293 4 NUGI 641
D / 2001 / 1885 / 029

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar
gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere
wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Woord vooraf

De Frans-Libanese schrijver Amin Maalouf is de auteur van het onderscheid tussen onze identiteit in het enkelvoud en onze identiteiten in het meervoud. Met identiteiten in het meervoud bedoelt hij de wisselende som van al onze eigenschappen en kenmerken, de unieke kruising van de ontelbare invloeden en achtergronden die elk individu van alle andere onderscheidt. Daar is op zich niks verkeers aan. Onze identiteiten worden pas gevaarlijk – ‘Les identités meurtrières’, schrijft Maalouf – als we ze tot één enkel kenmerk willen reduceren, en dat kenmerk in een beperkte groep verabsoluteren. ‘Je identiteit’ wordt dan een kwestie van taal of godsdienst, van afkomst of zelfs van ras, met alle gevolgen van dien voor het samenleven met andere ‘identiteiten’.

Het is de verdienste van voorliggend boek van Dr. Rudi Janssens dat hij deze problematiek, toegespitst op het taalgebruik in Brussel, vanuit het wetenschappelijk onderzoek kan verduidelijken. Taal is immers een van de meest voor de hand liggende dragers van ‘de identiteitsvernaauwing’ waarvoor Maalouf ons waarschuwt. Hoewel uitgerekend in een multiculturele omgeving mensen vele talen spreken, blijft ‘de identitaire verleiding’ groot, die voor het ‘tweetalige’ Brussel op haar beurt tot de twee grote gemeenschappen – van Franstaligen en Nederlandstaligen – wordt gereduceerd. Terecht wijst Janssens er met feiten en cijfers op dat in Brussel minstens vijftig talen worden gesproken, met grote verschillen voor de huistaal, de onderwijstaal, de werktal, de vrijetijdstaal en het officiële taalgebruik. Het zijn de ‘meervoudige identiteiten’ van Maalouf in het klein, want in dit geval beperkt tot het taalgebruik en nogmaals vernaauwd door de beperkingen eigen aan het kwantitatieve sociolinguïstisch onderzoek. Maar er blijft nog genoeg over om alle clichés over het taalgebruik in Brussel voortaan minstens te wantrouwen en alle deelcijfers te nuanceren.

Daarbij komt dat we voor het effectieve taalgebruik in Brussel over weinig exacte gegevens beschikken. Het onderzoeksproject waarop dit boek is gebaseerd – op basis van een representatieve enquête bij circa 2500 Brusselaars – komt daaraan ruimschoots tegemoet. Het is wellicht

Woord vooraf

de eerste keer dat een uitgesproken meertalige omgeving – onze hoofdstad – zo nauwkeurig in beeld werd gebracht. Ik hoop van harte dat het daarbij niet zal blijven, dat velen de auteur in dit onderzoek zullen volgen en dat vooral politici en beleidsmakers er kennis van nemen en ernaar zullen handelen.

Guy Verhofstadt
Eerste Minister

Inleiding

Onderzoeksgegevens over de Brusselse taalsituatie zijn op zijn zachtst gezegd vrij schaars. Vandaar dat het geen eenvoudige opdracht was een globaal beeld van de Brusselse taalsituatie te schetsen. Er waren uiteraard heel wat onderzoeken gebeurd die zich concentreerden op bepaalde subpopulaties (Vlamingen, migranten, werknemers...), op gebeurtenissen (migratiebewegingen) of (politieke) ontwikkelingen die hun impact op deze taalsituatie lieten gelden. Al twintig jaar legt het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel van de VUB zich toe op het analyseren van Brussel, zijn inwoners en zijn bestuurlijk model. En hoewel geen enkel onderzoek de taalproblematiek kan negeren, ontbrak als het ware de kapstok om de resultaten in een breder kader te kunnen plaatsen en de resultaten voor het geheel van de Brusselse samenleving te kunnen inschatten. Toch is de vraag die aan de basis van dit onderzoek ligt vrij triviaal: 'Wie spreekt onder welke omstandigheden welke taal in Brussel?' Onder impuls van de professoren Witte (directeur van het Centrum), Baetens Beardsmore (promotor) en De Metsenaere (copromotor) werd in de loop van 1996 het onderzoeksproject 'Taalverhoudingen, taalverschuivingen en taalidentiteit' op poten gezet.

De data waarop dit boek zich baseert werden via een face-to-face bevraging van ruim 2500 Brusselaars ingewonnen. Dit betekent een permanent zoeken naar een compromis tussen de duizend dingen die je wilt vragen en de tientallen waarvoor de vragenlijst slechts plaats biedt, tussen het doorgronden van één aspect en het inherent verwaarlozen van andere, tussen het focussen op bepaalde bevolkingsgroepen en het construeren van een vragenlijst waarop alle Brusselaars moeten kunnen antwoorden, ongeacht hun scholing, culturele achtergrond en taalkennis. De belangrijkste bedoeling van dit werk is het Brusselse taalbeeld in kaart te brengen. De nadruk ligt dan ook vooral op het beschrijvende karakter van de data. Het is dan ook niet de bedoeling een bepaalde theorie te gaan bevestigen of ontkrachten. Wegens het gebrek aan vergelijkend datamateriaal was dit ook niet mogelijk en leek een bescheiden beschrijvende opzet al een eerste belangrijke stap. Het is als het ware een soort 'kijkboek' gewor-

den waarbij de verschillende hoofdstukken op zich nieuwe aanknopingspunten voor verder onderzoek vormen.

Men kan in deze bijdrage een vijftal delen onderscheiden. In een inleidend gedeelte (hoofdstukken 1, 2 en 3) wordt een algemeen taalbeeld geschetst en wordt de manier waarop dit werd verkregen nader toegelicht. In een tweede deel (hoofdstukken 4, 5, 6 en 7) worden een aantal taalgroepen besproken. Een derde deel (hoofdstukken 8, 9 en 10) neemt de taal zelf als invalshoek om de Brusselse realiteit te beschrijven. In een vierde deel (hoofdstuk 11) wordt de aanzet gegeven voor een analyse van de relatie tussen taal en identiteit. In een laatste deel (hoofdstuk 12) worden na een algemeen overzicht van het taalbeeld de toekomstige taalverhoudingen en politieke uitdagingen beknopt toegelicht.

Uiteindelijk hoopt dit project een basis te leggen voor verder onderzoek. In de eerste plaats zal getracht worden de gegevens verder aan te vullen met andere onderzoeksgegevens over Brussel en de verkregen informatie te vergelijken met andere meertalige steden, om op die manier een stevig theoretisch kader uit te bouwen. Deze publicatie is gelukkig geen eindpunt geworden maar een aanzet om de diversiteit van Brussel verder te ontrafelen. Het is dan ook slechts 'Taalverhoudingen, taalverschuivingen en taalidentiteit in Brussel, Deel 1' geworden.

Alvorens naar het wetenschappelijke gedeelte over te gaan, wil ik uitdrukkelijk de geldschieters bedanken zonder wie dit dure project nooit was mogelijk geweest: het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel en de Vrije Universiteit Brussel. Mijn speciale dank gaat ook uit naar de kabinetten van de toenmalige ministers Grijp en Grouwels. En ten slotte wil ik nogmaals het inzicht en doorzettingsvermogen van, in alfabetische volgorde, Prof. Dr. Hugo Baetens Beardsmore, Prof. Dr. Machteld De Metsenaere en Prof. Dr. Els Witte in mijn dank betrekken, want zonder hen zou de blinde vlek op de onderzoekskaart nooit zijn opgevuld.

Rudi Janssens
29 oktober 2001

Inhoudstafel

Hoofdstuk 1. Brussel vanuit een taalperspectief	13
1.1. De tweetalige stad	13
1.2. De migratiestad	17
Hoofdstuk 2. Methodologie van de kwalitatieve sociolinguïstische benadering	21
2.1. De talentellingen	22
2.2. Operationalisering van het taalbegrip	24
2.3. Opzet van het onderzoek	29
Hoofdstuk 3. Globaal taalbeeld van Brussel	33
3.1. Taalgroepen in Brussel	34
3.2. Taalcompetentie van de Brusselaars	37
3.3. Taalgebruik in enkele specifieke domeinen	39
3.4. Taalgroepen of talen als basis voor analyse?	41
Hoofdstuk 4. De Brusselse Franstaligen	43
4.1. Franstalige Brusselaars of verfranste Vlamingen?	43
4.2. Taalkennis van Franstalige Brusselaars	46
4.3. Taalgebruik van Franstalige Brusselaars	47
4.3.1. Gezinstaal en taaloverdracht	48
4.3.2. Taalgebruik in de privé-sfeer	51
4.3.3. Mediareceptiviteit	54
4.3.4. Lokale media en verenigingsleven	57
Hoofdstuk 5. De Nederlandstaligen in Brussel	61
5.1. Brusselse Vlamingen, Vlaamse Brusselaars of Nederlandstaligen in Brussel?	61
5.2. Nederlands als invalshoek voor taalonderzoek in Brussel	65
5.2.1. Theoretische invalshoek	65
5.2.2. Profiel van Nederlandstaligen in Brussel	67
5.2.2.1. Geografische spreiding	67

Inhoudstafel

5.2.2.2.	Leeftijdsstructuur	69
5.2.2.3.	Statusverschil	70
5.2.2.4.	Het Nederlands en het dialect in Brussel	70
5.3.	Taalkennis van Nederlandstalige Brusselaars	72
5.4.	Taalgebruik van Nederlandstalige Brusselaars	74
5.4.1.	Overdracht van het Nederlands	74
5.4.1.1.	Taalgebruik met partner en kinderen	75
5.4.1.2.	Onderwijstaal	77
5.4.2.	Taalgebruik in de privé-sfeer	80
5.4.3.	Mediareceptiviteit	82
5.4.4.	Lokale media en verenigingsleven	85
Hoofdstuk 6. Tweektalige gezinnen in Brussel		89
6.1.	Welke tweektaligheid?	89
6.2.	Profiel van traditionele en nieuwe tweektaligen in Brussel	92
6.2.1.	Tweektaligen in Brussel	93
6.2.2.	Typologie van Brusselse tweektaligen	96
6.2.3.	Gezinsvorming bij tweektaligen	99
6.3.	Taalkennis van tweektaligen	102
6.4.	Taalgebruik van traditioneel tweektaligen	104
6.4.1.	Taalgebruik in de privé-sfeer	104
6.4.2.	Mediareceptiviteit en cultuurparticipatie	107
Hoofdstuk 7. Anderstalige Brusselaars		111
7.1.	Wie zijn de anderstalige Brusselaars?	111
7.1.1.	Diversiteit als gegeven	111
7.1.2.	Profiel van de anderstalige Brusselaars	114
7.2.	Taalkennis van anderstaligen	115
7.3.	Taalgebruik van anderstaligen	118
7.3.1.	Taalgebruik met partner en kinderen	118
7.3.1.1.	Gezinstaal bij Marokkanen	119
7.3.1.2.	Gezinstaal bij Turken	121
7.3.1.3.	Gezinstaal bij Zuid-Europeanen	123
7.3.1.4.	Gezinstaal bij Noord-Europeanen	125
7.3.2.	Taalgebruik in de privé-sfeer	126
7.3.3.	Mediareceptiviteit	129
7.3.4.	Lokale media en verenigingsleven	132
Hoofdstuk 8. Publiek taalgebruik: Frans als lingua franca		137
8.1.	Taalgebruik in de buurt	137
8.2.	Administratief taalgebruik	140
8.3.	Taalgebruik met enkele dienstverleners	144
8.4.	Taalgebruik op het werk	147

Inhoudstafel

8.5.	Taalgebruik en cultuurconsumptie	153
8.6.	Bedenkingen bij het Frans in Brussel	155
Hoofdstuk 9. Status en gebruik van het Nederlands in Brussel		157
9.1.	Status van een taal	157
9.2.	Gebruik van het Nederlands door de Nederlandstaligen	159
9.3.	Status en functie van het Nederlands voor anderstaligen	161
9.3.1.	Status en functie van het Nederlands voor Franstalige Brusselaars	162
9.3.2.	Status en functie van het Nederlands voor Westerse migranten	165
9.3.3.	Status en functie van het Nederlands voor niet-westerse migranten	166
9.3.3.1.	Taal en integratie	167
9.3.3.2.	Taalvaardigheid en taalgebruik	170
9.4.	Invloed van een meertalige omgeving op het Nederlands	172
Hoofdstuk 10. De verengelsing van Brussel: realiteit of mythe?		175
10.1.	Engelssprekende Brusselaars	175
10.2.	Kennis van het Engels	176
10.3.	Gebruik van het Engels	177
10.4.	Status en positie van het Engels	179
Hoofdstuk 11. Enkele aspecten van de relatie taal-identiteit		183
11.1.	Taal en culturele identiteit	183
11.1.1.	Culturele identiteit en stereotypering	184
11.1.2.	Culturele identiteit en ethnocentrisme	187
11.1.3.	Culturele identiteit en onderwijs	189
11.2.	Taal en politieke identiteit	192
11.2.1.	Taal en politieke betrokkenheid	192
11.2.2.	Taal en probleemperceptie	194
11.2.3.	Taal en stemgedrag	197
11.2.4.	Taal en stemrecht	200
Hoofdstuk 12. Beschouwingen over taal en beleid in Brussel		203
12.1.	Sociolinguïstische overwegingen	203
12.2.	Beknopt overzicht van taalgroepen en talen	205
12.3.	Toekomstig taalbeeld van Brussel	208
12.4.	Het 'Brussel-gevoel'	214
12.5.	Politieke uitdagingen voor een meertalige samenleving	217
12.5.1.	Onderwijs in een multilinguïstische samenleving	217
12.5.2.	Politieke participatie in een multiculturele samenleving	219

Inhoudstafel

Bibliografie	225
Summary. The Use of Languages in Brussels	227
Résumé. L'usage des langues à Bruxelles	251
Appendix. Vragenlijst	229

Brussel vanuit een taalperspectief

De sociale relaties en structuren van een stedelijke samenleving kan men op verschillende manieren analyseren. Een beschrijving van het taalgebruik biedt hiervoor ongetwijfeld een boeiende invalshoek. Het straatbeeld op zich is al een mooie illustratie van de mogelijkheden van een dergelijke benadering. Zo vertellen straatnaamborden en gedenkplaten meer over de historische achtergrond van de stad en haar buurten, en wordt de evolutie weerspiegeld in het contrast tussen de oude opschriften op gebouwen en de reclamepanelen aan belendende gevels. Via de taal wordt ook de huidige diversiteit van stadsbewoners en stedelijke functies zichtbaar. Mensen met verschillende culturele en linguïstische achtergronden leven in dezelfde appartementsblokken en trachten zich aan dezelfde loketten van post en gemeentehuis verstaanbaar te maken. De rekken van de krantenwinkels illustreren de verwachtingen van de potentiële klanten. Gespreksflarden in winkelstraten of op caféterrassen geven een impressie van de verscheidenheid van talen waarvan mensen zich in dezelfde stad op hetzelfde ogenblik bedienen.

Via een analyse van de manier waarop mensen met taal omgaan tracht dit boek een algemeen overzicht te geven van het huidige taalgebruik in Brussel en de structuren die achter deze verscheidenheid schuil gaan. Om dit taalgebruik te begrijpen zijn twee dingen essentieel: de rol die de taal in de Belgische en Brusselse politiek en de uitbouw van de federale staatsstructuur speelt en de invloed van migratie. Als inleiding op het eigenlijke onderwerp van dit boek, en gezien hun belang voor de interpretatie van de data uit de volgende hoofdstukken, worden beide hier bondig toegelicht.

1.1. De tweetalige stad

Taal is in België geen neutraal gegeven. Sinds het ontstaan van het land leidde de taalpolitiek al tot verschillende regeringscrisissen en lag de taal aan de basis van de oprichting of organisatie van de politieke

partijen. Taal geeft ook aan de verschillende maatregelen of evoluties die op Brussel betrekking hebben een extra pigment. De Belgische staatsstructuur en de Brusselse uitzonderingspositie hierin illustreren het belang ervan. Taal is dan ook hét essentiële kenmerk waar rond de Belgische federale structuur is gebouwd. Hierbij staat het territorialiteitsbeginsel centraal: de officiële taal is afhankelijk van de plaats waar men zich bevindt en niet van de sprekers. Zo telt België drie taalgemeenschappen: een Vlaamse¹, Franstalige en Duitstalige Gemeenschap. Voor elke individuele gemeente is duidelijk bepaald tot welke gemeenschap ze behoort. De gemeenten in de Vlaamse provincies behoren tot het bevoegdheidsgebied van de Vlaamse Gemeenschap en de gemeenten uit de Waalse provincies tot deze van de Franstalige Gemeenschap, met uitzondering van de Duitstalige gemeenten, die tot de Duitstalige Gemeenschap behoren. Voor al deze gemeenten geldt dat er slechts één taal als officiële taal wordt aanvaard en dat de communicatie tussen de burger en het bestuur, en de dienstverlening, slechts in één taal kunnen en mogen gebeuren. Op dit principe zijn er twee uitzonderingen: de faciliteitengemeenten en Brussel. Faciliteitengemeenten zijn gemeenten die tot een Vlaamse of Waalse provincie behoren, maar waar voor de ‘anderstaligen’ een regeling is uitgewerkt zodat ze bepaalde officiële administratieve formaliteiten in de eigen taal kunnen afhandelen (dus Nederlands in Waalse en Frans in Vlaamse gemeenten). Deze gemeenten situeren zich rond de taalgrens en rond Brussel. De tweede uitzondering zijn de 19 gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest die tot geen enkele provincie behoren. Deze gemeenten zijn tweetalig, wat betekent dat zowel het Nederlands als het Frans eenzelfde officiële status genieten. De implementatie van dit federale model resulteert bijgevolg in een staat die een officiële taal voor heel het grondgebied ontbeert.

Om het overzicht van de staatsstructuur te vervolledigen en de specificiteit van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest te duiden, is het noodzakelijk een kleine toelichting te geven bij de term ‘gewest’. Naast drie ‘gemeenschappen’ telt België eveneens drie ‘gewesten’: Brussel, Vlaanderen en Wallonië. Beide indelingen vallen echter niet samen: worden de faciliteitengemeenten buiten beschouwing gelaten, dan kent het Vlaamse Gewest alleen gemeenten met het Nederlands als officiële taal, Wallonië telt zowel Franstalige als Duitstalige gemeenten, en het Brus-

¹ In tegenstelling tot wat voor de beide andere gemeenschappen geldt, verwijst de term ‘Vlaams’ dus niet naar de officiële taal van deze gemeenschap, het Nederlands, maar naar de geografische omschrijving waar deze taal (onder meer) wordt gesproken. Hoewel ‘Vlaming’ geen synoniem kan zijn voor ‘Nederlandstalige’, worden beide in de Belgische/Brusselse politieke context wel eens op die manier gebruikt.

sels Hoofdstedelijk Gewest is officieel tweetalig. Zowel de gewesten als de gemeenschappen hebben hun eigen bevoegdheden, wetgevende en uitvoerende organen en een eigen administratie en dienstverlening. De bevoegdheden van de gemeenschappen hebben betrekking op cultuur, onderwijs en de 'persoonsgebonden aangelegenheden' (gezondheid, welzijn, jeugdbescherming, minderhedenbeleid enzovoort) en het wetenschappelijk onderzoek en de internationale betrekkingen in verband met deze materies. De gewesten zijn bevoegd voor economie, werkgelegenheid, landbouw, leefmilieu, natuurbehoud, waterbeleid, energie, ruimtelijke ordening, stedenbouw, vervoer, buitenlandse handel en het wetenschappelijk onderzoek over die specifieke beleidsdomeinen. Daarnaast oefenen zij eveneens toezicht uit op provincies, gemeenten en intercommunales.

Brussel² is dus een officieel tweetalige regio. Gezien de bevoegdheidsverdeling over gemeenschappen en gewesten resulteert dit voor de Brusselaars in een vrij complex theoretisch kader. Hoewel het hier niet de bedoeling is om een gedetailleerde beschrijving van het Brusselse politieke model te geven – voor een analyse van de verschillende aspecten hiervan verwijs ik de geïnteresseerde lezer graag naar het recente standaardwerk onder redactie van Witte, Alen, Dumont en Ergec (1999) – is het aangewezen de essentie ervan bondig samen te vatten. De gemeenschapsmateries voor de Brusselaars worden georganiseerd vanuit de Vlaamse en Franstalige Gemeenschap en dus vanuit een wetgevende instantie die door alle leden van die Vlaamse of Franstalige Gemeenschap wordt aangeduid. De gewestbevoegdheden worden daarentegen door de verkozenen van het Brusselse Gewest uitgeoefend, die verkozen zijn door alle Brusselaars. Voor deze Brusselaars is er echter een 'gewestelijk tussenniveau' ingebouwd dat zich ook met gemeenschapsmateries inlaat, namelijk de Vlaamse en Franse Gemeenschapscommissies. In deze gemeenschapscommissies zetelen de leden van de Brusselse Hoofdstedelijke Raad die gekozen werden op eentalige Vlaamse of Franstalige lijsten. Zij zijn bevoegd voor de instellingen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest die tot de Vlaamse of Franstalige Gemeenschap behoren en kunnen organisatorisch en subsidiërend optreden in gemeenschapsaangelegenheden. Deze vertegenwoordigers zetelen eveneens in de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie, waar ze samen met de Franstalige verkozenen die gemeenschapsbevoegdheden beheren die gemeenschappelijk zijn voor beide gemeenschappen, de zogenaamde bicommunautaire persoonsgebonden aange-

² In de tekst verwijst 'Brussel' naar het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en niet naar de gemeente Brussel, een van de 19 gemeenten van dat gewest; deze gemeente zal in het artikel met 'Brussel-stad' worden aangeduid.

legenheden (gezondheidsbeleid en hulp aan personen). Voor alle duidelijkheid, alle Brusselse verkozenen zetelen dus zowel in de Gewestraad als in de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie. Het zijn niet de leden maar de bevoegdheden van beide instellingen die verschillen. De lokale krachtsverhoudingen zien er na de laatste verkiezingen van de Gewestraad (13 juni 1999) als volgt uit: 64 raadsleden voor de Franse taalgroep (PRL-FDF 27 verkozenen, Ecolo 14 verkozenen, PS 13 verkozenen, PSC 6 verkozenen, FN 2 verkozenen, FNB 1 verkozen en 1 onafhankelijke) en 11 raadsleden voor de Vlaamse taalgroep (Vlaams Blok 4 verkozenen, CVP 3 verkozenen, VLD-VU-O 2 verkozenen en SP!AGA 2 verkozenen).

De Brusselse verkozenen worden dus ingedeeld per taalgroep, wat logisch is gezien de structuur van de bevoegdheidsverdeling over gewesten en gemeenschappen. Dit betekent dat op gewestelijk niveau enkel eentalige partijen zijn toegelaten en dat de verkozenen op Vlaamse en Franstalige lijsten als respectievelijk Vlaming of Franstalige worden beschouwd. Samengestelde lijsten kunnen dus enkel worden gevormd op basis van een gemeenschappelijke taal. Op gemeentelijk niveau ligt dit anders. Op lokaal bestuurlijk vlak bestaat Brussel uit negentien gemeenten en op dit niveau kunnen de kandidaten zich wel op tweetalige lijsten aan de kiezer presenteren. Vooral bij de Vlamingen kan dit, gegeven hun numerieke minderheid, tot complexe combinaties leiden. Zo worden op gemeentelijk vlak de meeste Vlamingen op tweetalige lijsten verkozen, waarbij Vlaamse of Franstalige zusterpartijen gaan samenwerken, terwijl sommigen op gewestelijk vlak dan weer lijsten gaan vormen met andere Vlaamse partijen. Ter verduidelijking: in België zijn er, enkele kleinere partijen met een verwaarloosbaar kiezerspotentieel niet te na gesproken, geen nationale partijen maar worden partijen gevormd per taalgemeenschap. Er is bijvoorbeeld geen Belgische socialistische of liberale partij, maar wel telkens een Vlaamse en Franstalige partij die feitelijk verschillende partijen zijn en enkel een theoretisch gemeenschappelijk gedachtegoed hebben. Een politieke meerderheid wordt niet louter gevormd door de partijen die de meerderheid van de kiesgerechtigde Brusselselaars achter zich weten, maar door Vlaamse en Franstalige partijen of lijsten die binnen de eigen taalgroep eveneens op een meerderheid kunnen bogen. Een partij die in Vlaanderen naar de gunst van de kiezer dingt, doet dit niet in het Franstalige landsgedeelte, zodat de politieke cohesie op nationaal vlak die in sommige andere federale staten mee door deze partijstructuren wordt gecreëerd, in België ontbreekt. Zowel op Belgisch als op Brussels niveau bestaat de politieke meerderheid uit eentalige Franstalige en eentalige Vlaamse partijen of lijsten.

1.2. De migratiestad

Brussel is een migratiestad, de helft van de meerderjarige Brusselaars is buiten de stad geboren. Het zijn vooral economische motieven die deze migraties sturen en de samenstelling van de Brusselse bevolking bepalen. Het tekort op de Belgische arbeidsmarkt zorgde na de Tweede Wereldoorlog voor een instroom van laaggeschoolde buitenlandse arbeiders vanuit de armere Zuid-Europese landen en later vanuit Marokko en Turkije. In Brussel vinden we dan ook lokale migrantengemeenschappen uit deze landen terug. Het groeiende internationale belang van Brussel als Europese stad en als NAVO-hoofdkwartier en de inherente economische bedrijvigheid bracht dan weer een immigratie van hooggeschoolde West-Europeanen op gang. Hiernaast zijn eveneens de sporen van het Belgische koloniale verleden en van de ontwikkelingen in Oost-Europa met het verdwijnen van het IJzeren Gordijn in de samenstelling van de Brusselse bevolking terug te vinden. Tegelijkertijd bleef er een ‘reguliere’ instroom vanuit Vlaanderen en Wallonië, en kende Brussel een hoge frequentie van interne verhuisbewegingen.

Enkele recente cijfers illustreren deze evolutie. De bevolkingssamenstelling van Brussel wijkt duidelijk af van beide andere gewesten. Waar nog geen 10 % van de Belgen in Brussel leeft, woont wel bijna een derde van alle niet-Belgen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, van de vreemdelingen met een nationaliteit van buiten de EU zelfs ruim 40 %.

	Inwonersaantal	Niet-Belgen	EU	Niet-EU
België	10213752 (100 %)	891980 (8,73 %)	562534 (5,51 %)	329446 (3,23 %)
Vlaanderen	5926838 (58,03 %)	289065 (4,88 %)	162635 (2,74 %)	126430 (2,13 %)
Wallonië	3332454 (32,63 %)	330769 (9,93 %)	260055 (7,80 %)	70714 (2,12 %)
Brussel	954460 (9,34 %)	272146 (28,51 %)	139844 (14,65 %)	132302 (13,86 %)

Tabel 1. Aandeel niet-Belgen per gewest (Bron: NIS, bevolkingsstatistieken 1999)

De Brusselse populatie telt naar verhouding heel wat meer vreemdelingen dan Vlaanderen en Wallonië. Tabel 2 geeft de Brusselse toptien naar nationaliteit. Deze tien nationaliteiten maken samen bijna 80 % uit van de niet-Belgen en geven dus een vrij goede indruk van de samenstelling van de vreemdelingenpopulatie. Door de versnippering inherent aan het hernieuwde proces van natievorming in het voormalige Oost-Europa weet geen van deze landen zich aan de top te manifesteren.

Hoofdstuk 1

Nationaliteit	Aantal
1. Marokko	63809 (6,69 %)
2. Frankrijk	33362 (3,50 %)
3. Italië	29223 (3,06 %)
4. Spanje	22003 (2,31 %)
5. Turkije	18678 (1,96 %)
6. Portugal	15852 (1,66 %)
7. Griekenland	9814 (1,03 %)
8. Verenigd Koninkrijk	8364 (0,88 %)
9. Duitsland	6733 (0,71 %)
10. Congo	6323 (0,66 %)

Tabel 2. Brusselse niet-Belgen naar nationaliteit (Bron: NIS, 1999)

In politieke discussies en in de media worden de termen niet-Belgen, vreemdelingen, migranten en allochtonen nogal eens als synoniemen gebruikt en gelinkt aan de grootstedelijke problematiek. Met deze termen wordt dan verwezen naar Maghrebijnse en Turkse islamitische migranten. Toch is het duidelijk dat men het aantal niet-Belgische Brusselaars niet automatisch gelijk mag stellen aan wat gemeenzaam als de migrantengemeenschap(en) wordt geduid. Beide maken slechts 8,86 % van de Brusselse bevolking uit en zijn dus goed voor 31,06 % van de vreemdelingen. Vergelijken we deze cijfers met de twee Vlaamse ‘grootsteden’³, dan is het aandeel van deze migranten onder de ingeschreven vreemdelingen daar beduidend hoger. In Antwerpen met zijn 13,31 % niet-Belgen is 48,26 % van deze niet-Belgen van Maghrebijnse of Turkse nationaliteit (ofwel 6,43 % van de Antwerpenaren), in Gent met 7,60 % niet-Belgen is hun aandeel zelfs 62,30 % (maar maken ze wel slechts 4,73 % van de bevolking uit). De link niet-Belg - (islamitische) migrant is in Vlaanderen veel evidenter dan in Brussel, al zijn de aantallen in Vlaanderen in relatie tot de totale populatie erg beperkt.

Ten slotte vervolledigt tabel 3 met een aantal demografische gegevens de afwijkende dynamiek van Brussel.

³. Door de manier waarop de gemeentelijke fusies in 1970 werden doorgevoerd ook meteen de twee grootste steden van België.

	Natuurlijk aangroeisaldo	Extern migratiesaldo	Totaal migratiesaldo	Naturalisatie- saldo
België	+8565	+41307	+27159	+24119
Vlaanderen	+4495	+17968	+12173	+9114
Wallonië	+1382	+13919	+7717	+5973
Brussel	+2688	+9420	+7269	+9067

Tabel 3. Demografische dynamiek per gewest (Bron: NIS, 1999)

Van het Belgische surplus aan geboorten (ten opzichte van de mortaliteit) neemt Brussel met net geen 10 % van de bevolking 31,38 % voor zijn rekening. Gegeven de samenstelling van de bevolking is het geen verrassing dat het Brussels Hoofdstedelijk Gewest ook 32,92 % van de mensen opvangt die van buiten België zich hier komen inschrijven. Rekening houdend met alle migraties in 1999, zowel intern in België tussen de gewesten als vanuit het buitenland, neemt het Brussels Hoofdstedelijk Gewest 26,77 % van het migratiesaldo voor zijn rekening. Dit positieve saldo betekent dat de daling van de Brusselse bevolking, die zich vanaf de jaren zeventig inzette en zich stilaan stabiliseerde, tegen het begin van de eenentwintigste eeuw in een lichte groei wordt omgebogen. Terwijl de andere Vlaamse steden tot hiertoe een negatief migratiesaldo voorleggen en de stadsvlucht zich verder doorzet, laat Brussel door haar hoger extern migratiecijfer een groei van de populatie optekenen. Ten slotte neemt Brussel ook nog een aanzienlijk deel van het positieve naturalisatiesaldo voor zijn rekening: 37,59 % van de 'nieuwe' Belgen uit 1999 wonen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Door een politiek model dat gebaseerd is op taalevenwichten krijgt elke urbane ontwikkeling in Brussel een extra dimensie in vergelijking met analoge ontwikkelingen in andere Europese steden. Dit concretiseert zich vooral in de discussie rond het stemrecht. In tegenstelling tot de taalverhoudingen op nationaal niveau⁴ ligt de verhouding tussen het aantal Nederlandstalige en Franstalige vertegenwoordigers in de Brusselse Gewestraad niet vast. Gezien het aantal vreemdelingen uit de EU-landen dat op termijn minstens gemeentelijk stemrecht verwerft, het aantal naturalisaties en eventueel de invoering van het migrantenstemrecht, is het Brusselse electoraat het minst stabiele en is het effect bij elke wijziging van de kies- en nationaliteitswetgeving erg onvoor-

⁴ Door de manier waarop de kiesomschrijvingen worden afgebakend kan slechts sporadisch een Franstalige via de stemmen van de Franstaligen uit het kiesarrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde ook effectief verkozen worden.

spelbaar. Vanuit dit kiezerspotentieel dient een dubbele keuze gemaakt te worden: een ideologische keuze en een taalkeuze⁵. Het is vooral deze laatste keuze die de toon zet in de discussie over de wijziging van het huidige stemrecht. De taalkeuze leidt dan ook tot een versterking van ofwel de Vlaamse ofwel de Franstalige gemeenschap, hoewel de link tussen de potentiële nieuwe kiezers en beide lokale taalgemeenschappen veelal ontbreekt. Willens nillens komen deze potentiële kiezers in een communautaire strijd terecht die hun rechten tot inzet maakt van een dispuut waar ze geen deel aan hebben. De discussie over de Brusselse rand is eveneens een illustratie van de manier waarop bepaalde grootstedelijke processen in Brussel een extra taaldimensie krijgen. Stadsvlucht van beter gesitueerde stedelingen naar de groene rand is verre van ongewoon, in Brussel resulteert dit echter meestal in het verhuizen van niet-Nederlandstaligen naar de Vlaamse rand. Vooral Vlaamse politici reageren hierop en uiten – vanuit het tweeledigheidsdenken – de vrees dat migranten in Brussel en de rand de Franstalige zijde gaan versterken. Of hoe op enkele vierkante kilometers migratie naar een officieel tweetalige, een ééntalig Nederlandstalige of een faciliteitengemeente het dagelijkse en politieke leven anders kan kleuren. Dit vergemakkelijkt geenszins het integratiebeleid en schept zowel voor de autochtonen als de allochtonen de nodige onduidelijkheden en controverse.

⁵. Op gemeentelijk vlak is deze keuze minder expliciet, maar het debat rond het toekennen van stemrecht aan niet-Belgen wordt het best principieel en niet louter pragmatisch of naar aanleiding van specifieke gebeurtenissen gevoerd. Dit aspect komt later in dit boek uitgebreider aan bod.

Methodologie van de kwantitatieve sociolinguïstische benadering

De finaliteit van kwantitatief sociolinguïstisch onderzoek in een meertalige omgeving ligt in het in kaart brengen van de gesproken talen en de eventuele taalverhoudingen, het analyseren van de dynamiek van taalkeuzes en taalverschuivingen en het inschatten en evalueren van het effect van (taal)politieke maatregelen en maatschappelijke evoluties. Zeker in het tweetalige Brussel vormen de taalverhoudingen, in dit geval de verhouding tussen Nederlandstaligen en Franstaligen, gezien hun politieke en maatschappelijke impact, de basis van elke sociolinguïstische benadering. Hoewel er geregeld ‘taalramingen’ opduiken die de politieke discussies over Brussel kruiden, zijn wetenschappelijke gegevens over dit onderwerp erg schaars. Om duidelijkheid te scheppen in het verzamelde datamateriaal waarop dit boek is gebaseerd, en om een wetenschappelijk correcte vergelijkbaarheid met andere onderzoeken over Brussel of andere meertalige steden mogelijk te maken, is het inlassen van een methodologisch hoofdstuk hier onvermijdelijk. Het is niet de bedoeling hier een uiteenzetting te geven die de niet-statistisch onderlegde lezer kan overslaan. Gezien het belang dat in de Brusselse politieke context aan dergelijk cijfermateriaal wordt gegeven, is dit zelfs cruciaal om de volgende hoofdstukken te kunnen begrijpen en te toetsen aan andere uitspraken over de taalverhoudingen in Brussel. Vandaar dat eerst een korte beschrijving van het bestaande kwalitatieve materiaal wordt gegeven, alvorens de gevolgde werkwijze nader toe te lichten. Vanwege het belang hiervan hoeden we ons voor een te technische uiteenzetting.

2.1. De talentellingen¹

De enige officiële bronnen die een representatief beeld geven van de Brusselse taalverhoudingen zijn de gegevens van de talentellingen die tot 1947 tienjaarlijks werden gehouden. Voor de interpretatie van de Brusselse censusgegevens moet men echter vier belangrijke elementen in aanmerking nemen: het politiek-historische karakter van de tellingen, de omschrijving van 'Brussel', de frasering van de vragen en de manier waarop de volkstellingen werden afgenomen. We staan hier even stil bij de methodologische valkuilen van de talentellingen, die niet enkel een historische waarde hebben maar eveneens de gevaren van het huidige sociolinguïstische onderzoek en de aard van het cijfermateriaal dat hierbij naar voor wordt geschoven illustreren.

De Brusselse talentellingen hadden niet louter een wetenschappelijk maar vooral een politiek karakter. Het is vanwege dit politieke aspect dat de taalvariabelen uiteindelijk werden geschrapt. De discussies die tot de afschaffing ervan zouden leiden, waren ook de politici van het midden van de vorige eeuw al niet vreemd. Zo werden bij de volkstelling van 1856, volgens Levy (1960), de taalvragen een eerste keer weggelaten omdat de bestuurders de Vlaamse meerderheid enkel maar zouden bevestigd zien, wat bij hen niet in goede aarde zou vallen. Maar het bleef niet bij een louter vrijblijvende telling. Vanaf 1921 werd het taalstatuut van de gemeenten afhankelijk van de resultaten van de talentellingen, wat door de wet van 28 juni 1932 nog werd versterkt. Deze wet voorzag onder andere in het recht op Franstalig onderwijs vanaf 20 % Franstaligen, en op een tweetalige gemeentelijke dienstverlening bij 30 %. Door het vastleggen van de taalgrens in de wet van 24 juli 1961 werden de talentellingen, onderbroken sinds 1947, helemaal overbodig en werden deze vragen definitief uit de latere volkstellingen geschrapt. Algemeen kan men stellen dat door de koppeling van etnische achtergrondvariabelen (taal, afkomst, religie...) aan concrete politieke maatregelen de wetenschappelijkheid van de gegevens twijfelachtig wordt. Dit geldt niet enkel voor de Brusselse talentellingen maar evenzeer voor de buitenlandse cijfers die nu in sommige sociolinguïstische onderzoeken of in de media opduiken. Zo wordt de taalaanhang in Zuid-Tirol door de taalvragen in de volkstelling bepaald, zijn er op nationaal vlak consequenties verbonden aan de censusresultaten rond religie en etnische afkomst in Australië, krijgt in het vredesplan voor Macedonië (augustus 2001) het Albanees een officiële status in

¹ Voor een gedetailleerder wetenschappelijke analyse van de talentellingen verwijs ik de geïnteresseerde lezer graag naar E. Gubin (1978), M. De Metsenaere (1979, 1989) en L. Sieben (1986).

gebieden met meer dan 20 % etnische Albanezen enzovoort... Indien aan de volkstellinggegevens consequenties zijn verbonden, dient men bij de interpretatie van deze gegevens altijd met de nodige omzichtigheid en achterdocht te werk te gaan.

Een bijkomende contextvariabele die in het vergelijkend onderzoek naar de Brusselse taalverschuivingen op basis van taaltellingsgegevens een rol speelt, is de afbakening van het geografische gebied dat men 'Brussel' noemt. In eerste instantie omvatte het stedelijke gebied rond Brussel niet de negentien gemeenten die we nu tot het Brussels Hoofdstedelijk Gewest rekenen, maar hadden de gemeenten die nu aan de rand daarvan liggen nog een landelijk karakter en vormden ze ook fysiek geen eenheid. Data over het Brussel van nu en dit van honderd jaar geleden refereren aan twee verschillende geografische omschrijvingen, wat men bij de analyse van de taalverschuiving niet uit het oog mag verliezen. Zoals uit de vorige paragraaf mag blijken werd de grootte van het 'tweetalige gebied' rond Brussel afhankelijk gemaakt van de volkstellingresultaten. Als men de evolutie van de huidige negentien gemeenten wil schetsen, heeft men het dus over gemeenten die in de loop van de geschiedenis een ander taalstatuut kregen, of bij andere gemeenten werden aangehecht. Deze evolutie illustreert de impact van de urbanisatieprocessen van deze regio op het taalbeeld. Dat deze impact nauwelijks wordt beïnvloed door de administratieve afbakening van het Hoofdstedelijk Gewest wordt door de actualiteit in de 'Vlaamse Rand' en de faciliteitengemeenten onderstreept. Zo wordt voor Brussel, afhankelijk van het onderwerp van het statistische onderzoek, een onderscheid gemaakt tussen de negentien gemeenten en de stedelijke agglomeratie, die een ruimer gebied bestrijkt. Taalevoluties stoppen nu eenmaal niet aan administratieve grenzen.

Een derde determinerende variabele die een schaduw werpt op de tellingresultaten, is de organisatie van de tellingen zelf. Een deel van de administratieve afhandeling van de telling en van de uitvoering ervan werd door de gemeenten geklaard. Voor de huidige gebiedsomschrijving van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest betekent dit dus dat sommige tellingen door tweetalige, in de praktijk dikwijls Franstalige, andere door eentalig Nederlandstalige gemeenten werden gerealiseerd. Zo stonden de gemeenten onder andere in voor de rekrutering van de enquêteurs. Vanwege het prestigieuze karakter van het Frans oefenden deze niet zelden druk uit om de uitslag in functie van de wensen van hun opdrachtgevers bij te sturen. Zo vermeldt Sieben (1986) voor de taaltelling van 1920 dat werd aangenomen dat al diegenen die hadden gestudeerd, een hogere functie hadden of door hun functie in contact kwamen met het publiek, zelfs als eenvoudige loopjongen, werden verondersteld Frans te spreken. Zo werd het in sommige gemeenten eveneens onmo-

gelijk geacht gedurende langere tijd in het Brusselse te wonen zonder Frans te kennen. De hoge graad van analfabetisme bracht ook met zich mee dat de betrokkenen veelal niet zelf hun formulieren konden invullen en dat de vragen nader moesten worden toegelicht. Wetende dat foutieve antwoorden wettelijk strafbaar waren, en de enquêteur ook nog lid was van het plaatselijke politiekorps en soms duidelijk zijn voorkeurantwoord liet blijken, lag de weg open voor bijgekleurde resultaten. De praktische organisatie van de dataverzameling is dus eveneens van vitaal belang.

Naast de invloed van de politieke, geografische en administratieve context van de talentellingen is uiteraard de frasering de cruciale factor die de resultaten en de vergelijkbaarheid bepaalt. Zo werd er in sommige tellingen de vraag gesteld naar de meest gebruikte taal, wat voor een Nederlandstalige in Brussel afhankelijk van zijn arbeids- of gezins-situatie het Frans kan zijn; soms werd gevraagd welke van de drie nationale talen men beheerste; soms werd de mogelijkheid tot twee- of meertaligheid opengelaten, bij andere tellingen werd slechts één taal weerhouden enzovoort.

Bovenstaande schets van de praktijk van de talentellingen geeft een idee van de bruikbaarheid en de vergelijkbaarheid van het datamateriaal. Tegelijk illustreert ze ook waar het allemaal fout kan lopen en vormt ze een toetssteen voor vroegere en huidige cijfers over de taalpraktijk in Brussel en andere steden.

2.2. Operationalisering van het taalbegrip

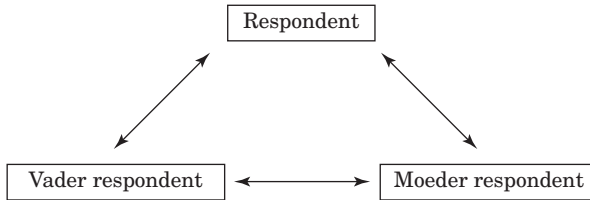
Hoewel iedereen een bepaalde taal spreekt, staat een taal in de eerste plaats op zichzelf. Iedereen kan theoretisch een bepaalde taal leren en er zich in een gegeven situatie van bedienen. Een taal behoort niet exclusief toe aan een bepaalde groep. Van op de schoolbanken leren mensen al verschillende talen. Zeker in een meertalige stad kan een maatschappij enkel functioneren als een behoorlijke groep mensen meer dan één taal spreekt. En dat we in Brussel een veelheid van talen en meertaligen mogen verwachten toont haar migratiegeschiedenis duidelijk aan. Dit contrasteert met de politiek-bestuurlijke tweetaligheid, die uitgaat van twee gemeenschappen met elk hun eigen taal. De cijfers die over het taalgebruik in Brussel opduiken zetten meestal een percentage Franssprekenden tegenover een kleiner percentage Nederlandssprekenden, samen goed voor 100 % of de totale Brusselse populatie. Deze ‘politieke’ definitie van taalgemeenschappen is eerder een illustratie van het monolingvistische ideaalbeeld waarbij men aan een bepaalde persoon één taal kan toeschrijven en waarbij deze mensen dan nog het

lieft in eenzelfde geografisch gebied wonen, dan een beschrijving van de werkelijke taalsituatie. Zelfs in het Europa van de natiestaten bestaat een dergelijk land niet, met uitzondering van IJsland. Het monolinguisitische model gaat misschien wel op voor een aantal landelijke gebieden of kleine steden die geen of een beperkte immigratie kennen en waar wordt verondersteld dat de weinige migranten de meerderheidstaal overnemen. Voor stedelijke gebieden zoals Brussel is een dergelijk model echter onhoudbaar. Het feit dat België noodgedwongen enkele uitzonderingen moest maken op het territorialiteitsbeginsel als basis voor zijn taalpolitiek is hiervan een bewijs.

De vraag rijst dan ook hoe men in een dergelijke taalomgeving taalgroepen kan indelen en hoe men een persoon als lid van een specifieke taalgroep kan percipiëren? Intuïtief gaan we dan aan een 'moedertaalbegrip' denken, maar dit begrip is minder eenduidig dan men op het eerste gezicht zou denken. Zo kan een persoon, afhankelijk van de definiëring, meerdere moedertalen hebben, kunnen deze in de loop der tijd wisselen en kan men binnen deze talen zelfs een hiërarchisch onderscheid aanbrengen. Skutnabb-Kangas en Phillipson (1989) brengen vier elementen naar voren die essentieel zijn voor de operationalisering van het taalconcept: de 'oorsprong' (*origin*), verwijzend naar de taal die men het eerst leerde; het 'taalvermogen' (*competence*) of de taal die men het best beheerst; de 'functie' (*function*), verwijzend naar de context waarin de taal wordt gesproken; en de 'identificatie', verwijzend naar de taal waarmee men zich identificeert (*internal identification*) of de taal waarvan de anderen iemand als spreker beschouwen (*external identification*).

Het 'oorsprong'-element kan bij een taalbeleid dat gebaseerd is op het territorialiteitsbeginsel zowel verwijzen naar een geografische omschrijving als naar de taal of talen waarin de eerste communicatie gebeurde. Het geografische element werd onder andere gebruikt door Lindemans (1951), die in zijn raming van het aantal Vlamingen in Brussel ook de geboorteplaats als criterium gebruikt. Het voor de huidige studie verzamelde datamateriaal toont echter aan dat er verschillen bestaan tussen het politiek-monolinguisitische karakter van de gewesten en het concrete taalgebruik in familieverband. Diegenen die vanuit Vlaanderen naar Brussel verhuizen zijn niet altijd Nederlandstaligen, zelfs al zijn ze in Vlaanderen geboren. Hierdoor zijn we bij het tweede element beland, namelijk het taalgebruik in de omgeving waarin men opgroeide. Ook hier zijn verschillende operationaliseringën mogelijk: de taal waarin men de eerste stabiele emotionele relatie aanging, de taal die men als kind het meest sprak enzovoort. Wil men dit gebruiken als basis voor de operationalisering van een sociolinguïstische studie, dan moet men de onderzoekspopulatie in een exclusieve en exhaustieve categorisering kunnen

onderbrengen. Daarom wordt als vertrekpunt geopteerd voor het taalgebruik van de triade respondent-moeder-vader (zie figuur 1).

Figuur 1. Basisconfiguratie operationalisering taalgebruik

De basis wordt gevormd door drie wederkerige relaties: taal of talen die de respondent met zijn/haar vader en/of moeder sprak en de taal of talen die beide ouders onderling spraken.² Bij eenoudergezinnen en nieuw gevormde gezinnen werden de begrippen ‘vader’ en ‘moeder’ en hun eventuele invloed op het taalgebruik tijdens de jeugd aan de appreciatie van de respondent overgelaten. Afhankelijk van het tijdstip van de scheiding of het overlijden en de manier waarop de familiale situatie zich ontwikkelde, hoeft het hier niet noodzakelijk om de natuurlijke vader of moeder te gaan. Omdat in Brussel een vrij hoog percentage taalgemengde gezinnen voorkomt, werd het taalgebruik met eventuele broers en/of zussen niet in de basisconfiguratie opgenomen, vanwege de vertekening door de eventuele invloed van hun partners.

Een tweede element is de taalcompetentie. Hiermee willen we het ‘bereik’ van een taal gaan meten, met andere woorden het aantal mensen dat een bepaalde taal ‘kent’ en het kennisniveau van deze taal. Bij survey-onderzoek is men hierbij aangewezen op de betrouwbaarheid van de zelfrapportage van de respondenten. Hierdoor bestaat het gevaar dat men wanneer men positief staat tegenover een bepaalde taal de eigen kennis zal overschatten, en dat een negatieve houding leidt tot het onderschatten van het eigen kennisniveau. Aan de respondenten werd de expliciete kennis gevraagd van de drie officiële landstalen (Nederlands, Frans en Duits) en het Engels. Er werd hun gevraagd in hoeverre ze deze talen kunnen begrijpen, spreken, lezen en schrijven, met als antwoordmogelijkheden: ‘een uitstekende vloeiende beheersing’, ‘een goede beheersing’, ‘ik kan mij behelpen’, ‘ik ken enkele woorden en

² Het gebruik van de verleden tijd verwijst naar de omgeving waarin de respondent als kind opgroeide, maar dit betekent uiteraard niet dat men ‘sprak’ in de meeste gevallen evengoed door ‘spreekt’ kan vervangen.

uitdrukkingen' en 'ik ken de taal niet'. Tevens werd hun gevraagd dit ook voor eventueel andere talen dan deze vier te doen.

Een derde essentieel element is de functie van de taal, en meer bepaald het antwoord op de vraag wie in welke omstandigheden welke taal gaat spreken. Dit is echter geen goed criterium om de onderzoekspopulatie in taalgroepen op te splitsen. Men kan niet noodzakelijk altijd de taal spreken die men graag zou spreken, zodat men afhankelijk van het gezelschap in vergelijkbare omstandigheden soms verschillende talen hanteert (bijvoorbeeld bij het winkelen, op het werk, in contacten met de overheid enzovoort). Eigenlijk is taalgebruik op dit niveau de resultante van de taalcompetentie enerzijds en de omstandigheden van taalgebruik (participanten, verwachtingen, persoonlijke voorkeur, druk van de omgeving enzovoort) anderzijds. Door de complexiteit van de variabelen die hier mee het taalgebruik kunnen bepalen is dit criterium het minst geschikt om als basis voor taalgemeenschappen of taalgroepen³ te fungeren. Toch zijn de meeste taalschattingen met betrekking tot de Brusselse taalverhoudingen op dergelijke gegevens gebaseerd. Waar het minder recente karakter van de gegevens uit andere bronnen nog een verschonningsgrond zou kunnen bieden voor het bipolaire karakter van de resultaten, zit in het administratieve taalbeeld van meet af aan een vertekend beeld van de Brusselse taalsituatie ingebakken. Het administratieve aspect verwijst naar de contacten die elke burger met de overheid heeft, en waarbij de burgers in Brussel enkel kunnen kiezen tussen een Nederlandstalige of Franstalige afhandeling van een aantal formaliteiten. We denken hierbij bijvoorbeeld aan de belastingaangiften, de taal van de identiteitskaart of de taal die men hanteert aan het loket van het gemeentehuis. Voor de organisatie van de administratie kan dit uiteraard nuttige informatie opleveren, maar als basis voor een taalgroep zijn dergelijke parameters ongeschikt. Alleen het aantal verschillende nationaliteiten illustreert al het artificiële van een opsplitsing in twee taalgroepen. Dergelijke cijfers als absolute maatstaven hanteren is dan ook volledig uit den boze. Hetzelfde geldt voor de verkiezingsuitslagen als barometer. Niet alleen zijn niet alle Brusselaars kiesgerechtigd, de taal is evenmin voor iedereen een decisief criterium om voor een bepaalde persoon, lijst of partij te stemmen. Dat de functie van de taal een slecht criterium is om een taalgroep af te bakenen betekent niet dat het geen noodzakelijk element is om het taalbeeld van een stad of groep in kaart te brengen. Vragen die

³. In dit boek zullen we het over 'taalgroepen' hebben en niet over 'taalgemeenschappen'. Niet alleen is de term 'gemeenschap' verwarrend in de context van de Belgische taalpolitiek, het is evenmin evident mensen die in een gegeven omstandigheid dezelfde taal gebruiken als een 'gemeenschap' (in sociologische zin) te beschouwen.

peilen naar het taalgebruik in specifieke situaties zijn even essentieel als de vragen over het taalgebruik in het gezin waarin men opgroeide.

Een laatste element van de definitie die we als kapstok naar voren schoven, is de rol van de taal in de identificatie van een bepaalde persoon of groep. Skutnabb-Kangas en Phillipson (1989) onderscheiden hierbij interne en externe identificatie. Dit refereert aan de dualiteit die de relatie tussen taal en identiteit kenmerkt: iemand kan zichzelf als lid van een bepaalde taalgroep zien (*intern*) maar door anderen, al dan niet leden van de door hemzelf geprefereerde taalgroep, als lid van een andere taalgroep beschouwd worden (*extern*). Identificatie verwijst naar het belang van de taal voor de identiteit van de persoon, los van het beheersingsniveau van deze taal. Zo kan bijvoorbeeld de ene tweetalige Brusselaar zich Vlaming voelen, terwijl een andere Brusselaar met hetzelfde taalbeheersingsniveau zich als Belg identificeert en geen enkele band met Vlaanderen voelt. Zo zullen sommige Nederlandstalige Brusselaars die zich in de eerste plaats Brusselaar voelen zich als Vlaamse Brusselaars profileren, terwijl anderen zich, parallel aan het politieke gemeenschapsdenken, als Brussels Vlamingen zien. De discussie over de taalverhoudingen ent zich niet zozeer op de interne maar vooral op de externe identificatie. Zo worden de begrippen 'Vlaming' en 'Nederlandstalige' soms als synoniemen gebruikt, maar zal men iemand van mediterrane origine die het Nederlands perfect beheerst, zelden als Vlaming erkennen, terwijl sommige personen die het Nederlands niet beheersen, toch als Franstalige Vlamingen beschouwd worden. Vooral deze laatste term illustreert perfect het mechanisme van externe identificatie. Ongeacht het taalgebruik, in casu het gebruik van het Frans, krijgen deze personen het predikaat 'Vlaming' mee omdat hun voorouders als Vlamingen beschouwd worden. Afhankelijk van de invulling die men aan dit begrip geeft, worden personen in de Nederlandstalige dan wel Franstalige taalgroep ondergebracht. De relatie tussen taal en identificatie wordt in dit boek verder uitgediept, maar is te ambigu om er eenduidige taalgroepen op te baseren.

Voor de analyse van het taalgebruik wordt, bij gebrek aan een unieke internationale standaard die het mogelijk maakt verschillende onderzoeksresultaten in tijd en ruimte te vergelijken, geopteerd voor een operationalisering in drie fasen. De basis wordt gevormd door de triade 'taalgebruik respondent-vader-moeder', omdat zo'n operationalisering aan drie essentiële voorwaarden beantwoordt: elke persoon is in één en slechts één categorie onder te brengen en past ook steeds in een bepaalde categorie, deze taal of combinatie van talen verandert niet met de tijd, en een dergelijke operationalisering maakt het mogelijk aan de persoon meer dan één taal als moedertaal toe te schrijven. Maar zulke operationalisering leidt onvermijdelijk slechts tot een partieel beeld van het taalgebruik, zodat we naast de oorsprong ook de taalcompetentie hieraan moeten toevoegen. De

‘spontaan’ aangeleerde taal of talen en deze die later, vooral dan via schooling, werden verworven vormen het arsenaal waaruit men in een derde fase kan putten. In deze laatste fase komt dan de taalkeuze in een concrete situatie aan bod.

2.3. Opzet van het onderzoek

Om een representatief beeld van het taalgebruik in Brussel te kunnen schetsen werd geopteerd voor een survey-opzet. Anders dan bij een census-onderzoek, zoals dit voor de talentellingen het geval was, wordt hier slechts een beperkt deel van de Brusselaars ondervraagd. Er werd gekozen voor een gestratificeerde steekproef waarbij rekening werd gehouden met de verdeling van de Brusselaars over de negentien gemeenten, met het geslacht en met de leeftijd (waarbij uitsluitend meerderjarigen werden geselecteerd), wat feitelijk overeenkomt met een aselechte steekproef van de Brusselse meerderjarigen.

De data werden verzameld via een gestructureerde vragenlijst. Hierin werden drie groepen van vragen opgenomen: vragen naar de sociale, schoolse en demografische achtergrond (onderwijsachtergrond, beroepssituatie, materiële levensomstandigheden, familiesamenstelling, geboorteplaats, migratiegeschiedenis enzovoort), een reeks vragen naar het taalgebruik binnen verschillende domeinen, over verschillende onderwerpen, in verschillende omstandigheden en met verschillende sprekers (taalgebruik met ouders, met partner en kinderen, met familie, met vrienden, in formele situaties zoals met de administratie, op het werk enzovoort) en ten slotte een aantal vragen rond taal en identificatie, culturele en politieke identiteit, taalverwachtingen in Brussel, taal en onderwijs enzovoort. De vragenlijst is achteraan als bijlage terug te vinden.

De data werden verzameld via face-to-face interviews. Enquêteurs maakten een afspraak en gingen naar de mensen om samen de vragenlijst in te vullen. Deze enquêteurs kregen de naam en het adres van de personen mee, en voor elke te ondervragen persoon bevatte hun adressenlijst nog drie reserveadressen. Indien dit niet volstond, werden de bureaus aan de rechterkant ondervraagd, waarbij getracht werd mensen van dezelfde leeftijd en hetzelfde geslacht van de oorspronkelijk geselecteerde te ondervragen. Tabel 4 toont aan dat het uiteindelijke resultaat heel sterk bij het ideaal aansluit. De linkerkolom (Ideaal) geeft de reële verhoudingen op het moment van de steekproeftrekking weer, de rechterkolom (Resp.) de verhouding binnen de groep van respondenten.

Hoofdstuk 2

	Ideaal	Resp.		Ideaal	Resp.
Geslacht			Evere	3,1 %	3,3 %
Man	47,0 %	46,7 %	Ganshoren	2,3 %	2,9 %
Vrouw	53,0 %	53,3 %	Jette	4,2 %	4,6 %
Leeftijd			Koekelberg	1,7 %	1,5 %
- 39	40,2 %	41,4 %	Oudergem	3,2 %	3,6 %
40-54	22,8 %	27,8 %	Schaarbeek	10,2 %	10,4 %
55+	36,9 %	31,9 %	S-A-Berchem	2,0 %	2,3 %
Nationaliteit			St.-Gillis	4,4 %	4,0 %
Belg	75,2 %	79,1 %	S-J-Molenbeek	6,7 %	5,9 %
Niet-Belg	24,8 %	20,9 %	S-J-Ten Node	2,0 %	2,8 %
Gemeente			S-L-Woluwe	5,2 %	5,7 %
Anderlecht	9,2 %	9,2 %	S-P-Woluwe	4,0 %	4,1 %
Brussel-stad	14,0 %	13,5 %	Ukkel	7,9 %	7,5 %
Elsene	8,0 %	7,9 %	Vorst	4,8 %	4,2 %
Etterbeek	4,2 %	3,9 %	Water-Bosv.	2,6 %	2,6 %

Tabel 4. Vergelijking relatief aandeel meerderjarige respondenten met reële situatie

Door de manier van steekproeftrekking zijn we erin geslaagd de werkelijkheid vrij dicht te benaderen. Wat geslacht betreft, is de verhouding perfect in evenwicht. Naar leeftijd is de oudste categorie wat ondervertegenwoordigd en komen de veertigers en vijftigers relatief meer aan bod. Dit is vooral te wijten aan het feit dat voor een aantal van die oudere Brusselaars hun fysieke of geestelijke gezondheid niet toeliet een dergelijk lang interview (gemiddeld ongeveer dertig minuten) met succes te voltooien. Ook naar nationaliteit sluit de onderzoekspopulatie goed bij de werkelijkheid aan. Uiteraard zijn er een aantal mensen die niet ondervraagd konden worden omdat de vragenlijst alleen in het Nederlands, Frans, Arabisch, Turks en Engels beschikbaar was en niet alle niet-Belgen een van deze talen beheersen. De respondenten zijn eveneens vrij evenwichtig over de verschillende gemeenten verdeeld. In totaal werden 2523 personen bereid gevonden de vragenlijst te beantwoorden.

Ten slotte volgt nog een kleine statistische toelichting. Omdat niet alle personen werden ondervraagd, maar slechts een steekproef van de Brusselaars, zullen sommigen zich de vraag stellen hoe betrouwbaar een dergelijke procedure is en wat de cijfergegevens in werkelijkheid voorstellen. Intuïtief is het duidelijk dat hoe groter de groep ondervraagden is, hoe nauwer de resultaten bij de werkelijkheid zullen aansluiten. De grootte van de steekproef staat in relatie tot de verhouding tussen de betrouwbaarheid (*betrouwbaarheidsinterval*) enerzijds en de nauwkeurigheid (*foutenmarge*) anderzijds. Zo blijkt bijvoorbeeld uit de

steekproef dat 10,3 % van de ondervraagde gezinnen thuis zowel het Nederlands als het Frans gebruikt. Gezien de aard van de steekproef kunnen we dit veralgemenen naar de (meerderjarige) Brusselse bevolking in zijn geheel, maar statistisch correct betekent dit dat we met 99 % zekerheid kunnen zeggen dat in Brussel tussen de 8,7 % en 11,9 % van de gezinnen de beide officiële talen thuis gebruikt, en met 95 % zekerheid dat er tussen de 9,1 % en 11,5 % tweetalige gezinnen zijn. Dus hoe hoger de betrouwbaarheid van de uitspraken, hoe breder de foutenmarge die we in rekening moeten brengen. In bovenstaand voorbeeld betekent dit dat als we op basis van de ene steekproef 9,2 % tweetaligen vinden, en op basis van een latere gelijkaardige steekproef 10,2 %, we niet kunnen beweren dat het aantal tweetaligen is toegenomen. Zeker bij politiek gevoelig cijfermateriaal is voor sommigen de verleiding groot aan dergelijke verschillen een overmatig belang te hechten. Wanneer het verschil tussen beide resultaten een dergelijke bewering wel toelaat, spreken we van een *statistisch significante* toename. In de tekst zal dan ook uitdrukkelijk vermeld worden of een verschil significant is of niet. De steekproef voldoet echter aan alle voorwaarden die de representativiteit voor de totale populatie moeten garanderen. Deze representativiteit refereert aan de globale steekproef en is afhankelijk van de grootte van deze steekproef. Wanneer uitspraken worden gedaan over subpopulaties is deze representativiteit uiteraard minder evident, omdat ze eveneens afhankelijk is van de grootte van de subpopulatie. Zo daalt uiteraard de betrouwbaarheid van de uitspraken als men aan de hand van een combinatie van eigenschappen, bijvoorbeeld Nederlandstaligen geboren in het buitenland, uitspraken wil doen over deze groep. Op die manier kunnen kleine verschillen voor de totale steekproefpopulatie wél tot statistisch significante uitspraken leiden terwijl grotere verschillen voor deelpopulaties dit niet zijn. In dit laatste geval zullen de resultaten hoogstens als richtinggevend kunnen worden beschouwd.

Omdat we met dit boek een zo groot mogelijk geïnteresseerd publiek willen bereiken en bijgevolg de leesbaarheid zo hoog mogelijk willen houden, werden de statistische maten en procedures niet in de tekst opgenomen. We houden ons hierbij aan twee principes: alle verschillen die in de tekst als significant werden geduid zijn statistisch significant met een betrouwbaarheid van 95 %, en in dit boek werden enkel door iedereen te begrijpen schematische voorstellingen en kruistabellen opgenomen. Dit betekent uiteraard niet dat de feitelijke analyses zich tot een analyse van kruistabellen beperkt hebben om de significantie tussen de geobserveerde verschillen te toetsen en meer geavanceerde statistische technieken werden geweerd.

Globaal taalbeeld van Brussel

Een taal kan op verschillende niveaus geanalyseerd worden. Theoretisch kan een taal worden gezien als een coherent geheel van woorden en grammaticale regels, in de praktijk is de variabiliteit en de creativiteit van de sprekers met deze woorden en regels groot. Taal is nu eenmaal een eigenschap die tot uiting komt door communicatie met anderen. Vanwege de verscheidenheid van gesprekspartners en de wisselende context waarin communicatie verloopt, is taalgebruik moeilijk in eenduidige categorieën te vatten. Zelfs in een monolingvistische omgeving wordt, afhankelijk van de situatie, constant tussen verschillende taalvarianten gewisseld: jongeren gebruiken onderling een andere taal dan tegenover hun ouders, afhankelijk van de context kan men de standaardtaal of een dialectvorm spreken, sommige beroepsgroepen hanteren hun eigen jargon, personen met een verschillende geografische of sociale achtergrond leggen eigen accenten en gebruiken verschillende uitdrukkingen om eenzelfde situatie te omschrijven enz.

In deze bijdrage gaan we niet verder in op de taalvarianten maar gebruiken we de standaardtaal als analyse-eenheid. Dit betekent uiteraard niet dat iedereen die hier als ‘Nederlandstalige’ of ‘Franstalige’ wordt beschouwd de standaardvariant van deze taal hanteert. Zo werd er in sommige situaties wel gevraagd of er eventueel dialect werd gesproken of niet, in andere omstandigheden werd bijvoorbeeld een Vlaams dialect als Nederlands beschouwd. Dit lost het probleem van de operationalisering echter slechts gedeeltelijk op. Zeker omdat een bepaalde taalvariant, evenals de taal op zich, als een essentieel onderdeel van de eigen identiteit kan beschouwd worden en het in bepaalde omstandigheden voor die persoon net belangrijk is dialect of een andere variant te spreken en niet de standaardtaal. Omdat dit onderzoek zich in eerste instantie tot doel stelt een globaal taalbeeld van Brussel te schetsen en de survey-aanpak ook niet geschikt is om taalvarianten te onderscheiden zullen bovengenoemde nuanceringspunten pas in vervolgonderzoek aan bod kunnen komen.

3.1. Taalgroepen in Brussel

Zoals reeds gesteld in een vorig hoofdstuk vormt de taal die de respondent thuis met zijn of haar vader en moeder sprak de basis van de manier waarop in dit onderzoek taalgroepen worden geoperationaliseerd. In Brussel onderscheiden we hierbij vijf groepen: de respondenten uit eentalig Nederlandstalige gezinnen, die uit eentalig Franstalige gezinnen, respondenten uit gezinnen waar zowel Nederlands als Frans werd gesproken (de ‘traditioneel tweetaligen’), respondenten uit gezinnen waar het Frans werd gecombineerd met een andere taal dan het Nederlands (de ‘nieuwe tweetaligen’) en ten slotte diegenen die in een gezin opgroeiden waar noch het Nederlands noch het Frans werd gesproken. In tabel 5 zien we hoe deze groepen zich in Brussel onderling verhouden. Hierbij wordt in tweede instantie ook een onderscheid gemaakt tussen Belgen en Brusselaars met een buitenlandse nationaliteit. We moeten er wel op wijzen dat de benamingen ‘Nederlandstaligen’ en ‘Franstaligen’ hier uitsluitend naar de taalachtergrond in het gezin van herkomst verwijzen en er geen andere linguïstische en politieke inhoud aan toegekend mag worden. We gebruiken hier dan ook nadrukkelijk de term ‘taalgroep’ en niet ‘taalgemeenschap’. De basis waarop de ondervraagden tot een bepaalde groep gerekend worden is het taalgebruik in een welomschreven situatie, dat niet als een uniek criterium voor een ‘gemeenschap’ gebruikt kan worden. Op die manier dienen ook de percentages in tabel 5 geïnterpreteerd te worden.

Taalgroepen	Brusselaars	Belgische nationaliteit	Buitenlandse nationaliteit
Nederlandstalig	9,3 %	10,9 %	2,9 %
Franstalig	51,5 %	62,8 %	9,2 %
Traditioneel tweetalig	10,3 %	12,7 %	0,4 %
Nieuw tweetalig	9,1 %	7,4 %	15,9 %
Anderstalig	19,8 %	6,2 %	71,7 %
Totaal	2521	1995	526

Tabel 5. Taalgroepen naar nationaliteit

Het wekt weinig verwondering dat de respondenten uit eentalig Franstalige gezinnen in de meerderheid zijn. Iets meer dan de helft van de ondervraagden heeft een dergelijke taalachtergrond. Volgens het politieke gemeenschapsdenken zouden we deze personen kunnen zien als de leden van de Franstalige Gemeenschap in Brussel. Wanneer we dezelfde redenering aanhouden, zouden we de 9,3 % uit eentalig Nederlandstalige

families als leden van de Vlaamse Gemeenschap kunnen beschouwen. De andere groepen, toch goed voor 40 % van de meerderjarige Brusselaars, zijn op basis van dit taalcriterium echter niet tot één van beide gemeenschappen te reduceren. De helft van de overgebleven respondenten sprak thuis geen van beide officiële talen. Deze groep komt qua grootte zelfs op de tweede plaats na de Franstaligen. De overige Brusselaars verdelen zich netjes over de traditionele en nieuwe tweetaligen. Beperken we ons tot de Brusselaars met de Belgische nationaliteit, dan kunnen we iets meer dan 70 % in de traditionele gemeenschappen onderbrengen. Het merendeel van de niet-Belgen sprak thuis echter noch Nederlands noch Frans.

Voor de stemgerechtigde Brusselaars sluit het politieke tweetalige model nog wel enigszins bij de linguïstische werkelijkheid aan¹, hoewel men ook dan niet om de traditioneel tweetalige Brusselaars heen kan. De opstellers van de talentellingen worstelden al met dit 'probleem'. Soms werden deze Brusselaars als een aparte categorie beschouwd, soms dienden bijkomende vragen uitsluitend te brengen om hen uiteindelijk in een van beide taalgemeenschappen te situeren. De cijfers illustreren echter het belang van deze, uit sociologisch standpunt, vrij evidente groep. Het is onvermijdelijk dat een dergelijke groep aanwezig is in een tweetalige stad waar beide taalgemeenschappen al lang samenleven, ze niet geografisch gescheiden zijn, ze dagelijks met elkaar omgaan en dezelfde infrastructuur delen en waar bovendien de leden vrij frequent onderling huwen of partners uitkiezen. Een grote groep tweetaligen is uiteindelijk een basisvoorwaarde om een tweetalige stad als dusdanig te laten functioneren en tweetalige gezinnen zijn hiervan een logisch gevolg. Het is dan ook essentieel ze als een aparte groep te beschouwen en ze niet op basis van een bepaald criterium bij de Vlamingen of Franstaligen onder te brengen. Ook beide andere groepen zijn een vanzelfsprekend gevolg van grootstedelijke ontwikkelingen. Hoewel de verschillende groepen later nog uitgebreid besproken worden, gaan we hier toch kort in op deze twee groepen die helemaal buiten het traditioneel politieke gemeenschapsdenken vallen.

De groep nieuwe tweetaligen wordt gekenmerkt door een vrij grote diversiteit qua taalachtergrond. Hoewel de groep op zich slechts iets meer dan 200 respondenten telt is het boeiend om eens naar hun onderlinge verhoudingen te kijken. Zo worden alleen al binnen de gezinnen uit de steekproef een zestigtal talen of taalcombinaties gebruikt. De grootste groep wordt gevormd door de Brusselaars met een Arabische of Berberse achtergrond (34,4 %), gevolgd door een Spaanse (11,8 %) en Italiaanse

¹. De niet-Belgen uit deze groepen zijn voornamelijk Brusselaars met de Nederlandse en Franse nationaliteit.

(10,4 %) familieachtergrond. Hierna volgt een grote diversiteit aan Europese, Afrikaanse en Aziatische talen, maar deze zijn te beperkt vertegenwoordigd en overschrijden in het beste geval amper de 5 %-drempel. Het is echter interessant eens te kijken naar de positie van het Frans binnen de gezinssituatie waarin deze respondenten opgroeiden.

Vertrekkende van het taalgebruik van de ouders onderling kunnen vier situaties onderscheiden worden:² deze waarin door de ouders ook al het Frans met een andere taal werd gecombineerd (37,1 %), deze waarin de ouders onderling een andere taal spraken (44,3 %), deze waarin de ouders meerdere talen gebruikten maar geen Frans (5,9 %), en ten slotte, enigszins verbazingwekkend, de situatie waarbij de ouders thuis onderling uitsluitend Frans spraken (12,7 %). Ongeveer de helft van de gezinnen waar de ouders naast het Frans een andere taal spraken, combineerde dit met een EU-taal³¹, iets meer dan een derde sprak Arabisch of Berbers als andere taal. Bij diegenen van wie de ouders onderling geen Frans maar een andere taal spraken liggen deze verhoudingen net omgekeerd en vormen het Arabisch en Berbers de grootste groep. Gebruiken de ouders twee talen maar geen Frans, dan is dit meestal een combinatie van het Spaans met het Arabisch of het Berbers, of spreken ze Jiddisch in combinatie met het Duits of een Oost-Europese taal. Dan is er ten slotte nog de groep van respondenten van wie de ouders onderling alleen Frans spraken maar die met hun kinderen ook nog andere talen gebruiken. Hier gaat het dan uitsluitend om andere EU-talen die verwijzen naar de taalachtergrond van een van beide ouders. Hoewel (minstens een van) de ouders naar het Frans zijn overgeschakeld, blijven ze hun 'moedertaal' toch belangrijk vinden. Het feit dat deze talen ook in een gewijzigde taalomgeving nog een praktisch nut hebben is hieraan ongetwijfeld niet vreemd. Hoewel we het later nog over deze nieuwe tweetaligen zullen hebben, merken we toch op dat voor de helft van de respondenten het Frans door de ouders wordt doorgegeven en het in de andere helft de kinderen zijn die de taal in het gezin brengen of dat de taal omwille van de kinderen als gezinstaal wordt geïntroduceerd. Dit onderstreept nogmaals de heterogeniteit van deze groep, die niet zomaar tot een tweede of derde generatie migranten in een overgangsfase kan gereduceerd worden en waarvan tweetaligheid dan een kenmerk zou zijn in hun overgang naar het Frans. Deze groep illus-

² Om de leesbaarheid van de tekst te verhogen gebruiken we alleen de verleden tijd, maar dit impliceert niet dat de ouders momenteel een andere taalcombinatie zouden gebruiken.

³ Hierbij wordt niet gekeken naar de nationaliteit van de spreker, maar naar het feit of hij al dan niet een van de elf officiële talen van de EU spreekt. De Europeanen die niet in deze groep thuishoren zijn deze die, met uitzondering van de vroegere DDR, de taal van een vroeger Oostblokland spreken.

treert de dynamiek en de verscheidenheid van de mogelijke vormen van tweetaligheid en is tegelijkertijd een voorbeeld van hoe het taalgebruik in het gezin een convergentiepunt vormt waarin de elementen uit het verleden van de partners en de taalomgeving waarin het gezin momenteel leeft samenkomen.

De laatste groep van vijfhonderd respondenten sprak thuis noch Nederlands noch Frans. Vijf talen zijn hier belangrijk: het Arabisch (29,2 %), het Turks (12,7 %), het Engels (8,1 %) en ten slotte op gelijke hoogte het Spaans en Italiaans (6,5 %). De groep is goed voor ruim vijftig talen of taalcombinaties. Het overgrote deel van deze respondenten is dan ook in het buitenland geboren, maar toch is 15 % van hen hier in België geboren. Hierbij gaat het dan vooral om de ‘oude’ migranten bij wie het Arabisch en in mindere mate het Turks, Spaans en Italiaans de boventoon voeren.

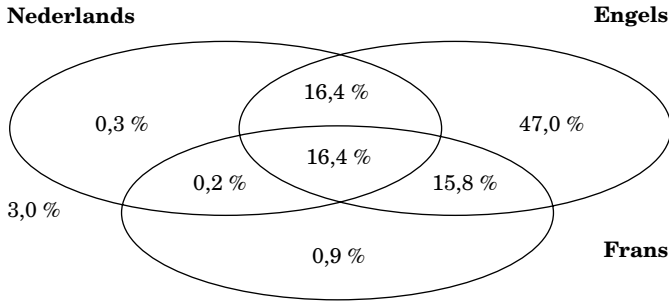
Dit korte overzicht van deze taalgroepen maakt duidelijk dat op basis van taal alleen ‘gemeenschappen’ moeilijk te vatten zijn. Als er in Brussel naast de Vlaamse en de Franstalige over ‘gemeenschappen’ gepraat wordt, gaat het meestal over de ‘migrantengemeenschap’ of de ‘internationale’ gemeenschap, die beide niet op basis van taalgebruik alleen kunnen afgebakend worden. In de volgende hoofdstukken stellen we ons dan ook de vraag naar de homogeniteit of de diversiteit binnen de Franstalige en Nederlandse taalgroepen. Of zoals Fishman (1978) zegt: een basiseigenschap van een *speech community* is dat deze niet kan gedefinieerd worden als een gemeenschap van mensen die dezelfde taal spreken.

3.2. Taalcompetentie van de Brusselaars

Het zou echter verkeerd zijn zich in verband met taalkennis blind te staren op de linguïstische achtergrond van de familie. Daarom wordt in tweede instantie ook naar het ‘bereik’⁴ van de taal gekeken. Bij de enquêtering werd gevraagd welke talen de respondenten begrijpen, spreken, lezen en schrijven en hoe goed ze die aspecten beheersen: ‘uitstekend’, ‘goed’, ‘redelijk’, ‘ken een paar uitdrukkingen’ of ‘ken de taal niet’. We moeten hierbij wel voor ogen houden dat het om zelfgerapporteerde kennis gaat en de respondenten zichzelf evalueren. Wanneer een kaderlid van een internationale onderneming beweert ‘goed’ Duits te spreken, zal dit niveau hoogstwaarschijnlijk hoger liggen dan van een krantenverkoper

⁴ In de zoektocht naar een passende terminologie werd voor ‘bereik’ geopteerd omdat deze term enerzijds naar het aantal sprekers verwijst, maar anderzijds ook naar het kennisniveau (zonder dat de taalcompetentie effectief kan gemeten worden). De term refereert aan het aantal mensen dat men met een bepaalde boodschap theoretisch kan ‘bereiken’.

die stelt zijn koopwaar ‘goed’ in het Duits aan de man te kunnen brengen. Hoewel we er niet van mogen uitgaan dat deze personen over eenzelfde linguïstische competentie beschikken, mogen we wel aannemen dat ze een voldoende kennis van de taal bezitten om binnen hun eigen leefwereld in deze taal de noodzakelijke gesprekken te kunnen voeren. Dit kan een vertekend beeld geven over het niveau van de taalbeheersing, omdat iedereen zichzelf op een andere manier als goed of slecht beschouwt afhankelijk van hoe, waar en wanneer hij of zij de taal moet gebruiken. Toch is het de enige manier om voor grote groepen mensen een inzicht in hun praktische taalkennis te krijgen. Figuur 2 is gebaseerd op het spreekniveau. Er wordt voor dit kennisniveau geopteerd omdat het kan gebruikt worden als een indicatie van de mogelijkheid om met anderen in een taal te kunnen communiceren. De figuur geeft de percentages weer van diegenen die beweren goed tot uitstekend Frans, Nederlands en/of Engels te spreken.

Figuur 2. Goed tot uitstekende verbale kennis van Brusselaars

Zoals figuur 2 aantoont is 95,6 % van de Brusselaars ‘goed tot uitstekend’ in staat een gesprek te voeren in het Frans en ongeveer een derde in het Nederlands en het Engels. Slechts 3 % van de Brusselaars beheerst geen van deze drie talen op een ‘goed’ niveau. Bovenstaande figuur illustreert duidelijk het potentieel van het Frans als *lingua franca* in Brussel. Hoewel het Nederlands en het Engels op basis van bovenstaande benadering eenzelfde bereik hebben, blijkt het Nederlands bij nadere analyse toch beter gekend. Zo kent 24,4 % van de Brusselaars geen Engels tegenover 18,9 % die geen Nederlands kent. Wat we wel duidelijk kunnen stellen, is dat het Engels zeker geen alternatief vormt voor het Frans of ook maar het Frans als omgangstaal bedreigt, welke indruk het straatbeeld ook mag geven. Slechts 1 % van de Brusselaars die beweren goed tot uitstekend Engels te spreken beheerst het Frans slechts redelijk tot niet, waardoor de kans op een verschuiving gering is. In sommige gevallen zou het echter wel een alternatief voor het Nederlands kunnen vormen, hoewel

slechts 15 % wel Engels maar geen Nederlands spreekt. Deze problematiek komt verder in deze publicatie nog uitgebreider aan bod.

De talenkennis van de Brusselaars beperkt zich echter niet tot deze 3 talen. Tabel 6 geeft een overzicht van de talen-toptien op basis van de zelfgerapporteerde kennis. Ook hier wordt het ‘goed tot uitstekend’ spreken van de taal als criterium gebruikt.

Taal	Bereik
1. Frans	95,6 %
2. Nederlands	33,3 %
3. Engels	33,3 %
4. Duits	21,1 %
5. Spaans	17,5 %
6. Arabisch	11,6 %
7. Italiaans	10,6 %
8. Turks	3,6 %
9. Portugees-Grieks Russisch-Berbers	1 à 2 %

Tabel 6. Toptien talenkennis Brusselaars⁵

Met uitzondering van het Engels, Duits en Russisch, en in beperkte mate ook het Spaans en Italiaans, gaat het hier meestal om een taal die men van thuis uit spontaan heeft aangeleerd. De rest werd vooral via schoolse kennis verworven. Zeker het Engels en het Duits zijn talen die de respondenten later verwierven. Meer en meer gaan ook Spaans en Italiaans tot het curriculum van de Brusselse scholier behoren. Een opmerkelijk feit is wel de tiende plaats van het Russisch. Dit betekent niet dat ruim 1 % van de Brusselaars van Russische afkomst is, maar verwijst naar het feit dat inwoners van vroegere Oostbloklanden naast hun eigen nationale taal of talen ook de Russische taal kennen, zodat na de val van de Muur het potentieel aan Russischsprekenden aanzienlijk groeide.

3.3. Taalgebruik in enkele specifieke domeinen

De vorige paragrafen van dit hoofdstuk beschreven het taalgebruik in de privé-sfeer en het taalpotentieel waarvan de Brusselaars zich kunnen bedienen. Het beeld dat men over het taalgebruik in Brussel opbouwt

⁵. Hierbij dient vermeld dat de kennis van de talen die hier in de topvier staan expliciet werd bevraagd, terwijl de andere talen spontaan door de respondenten werden vermeld.

wordt echter vooral bepaald door de 'zichtbare' contacten die men in de publieke sfeer legt. Zonder enige vorm van volledigheid te willen nastreven zullen we hier een korte impressie geven van het publieke taalgebruik in Brussel. Hierbij komt het erop aan in een gegeven situatie bepaalde keuzes te maken. Hiertoe selecteren we een paar situaties die illustratief zijn voor de manier waarop deze keuzes kunnen variëren.

De eerste indicator van het publieke taalgebruik is de taal die men met de burens spreekt. De enquête leerde ons dat de geselecteerde Brusselselaars in hun buurt 57 talen of taalcombinaties gebruiken. De grootste groep spreekt uitsluitend Frans met de burens (77,3 %), dan volgen de combinaties Frans/Nederlands (10,1 %), Frans/Arabisch (3,0 %), Frans/Engels (1,4 %) en Frans/Turks (1,1 %). Ten slotte is er nog een kleine groep die uitsluitend Nederlands (1,0 %) of Arabisch (1,0 %) spreekt met de burens. De andere talen of taalcombinaties komen nog minder frequent voor.

Een tweede situatie beschrijft het taalgebruik in de buurtwinkel (slager, bakker, groenteboer enzovoort). Ook hier worden een behoorlijk aantal taalcombinaties gevonden, namelijk veertig. De klemtoon komt hierbij nog meer op het Frans te liggen. Zo spreekt 81,7 % alleen Frans in de winkels, 5,6 % gebruikt de combinatie Frans/Nederlands en 3,9 % Frans/Arabisch. In 2,2 % van de gevallen wordt uitsluitend Nederlands gesproken, in 1,1 % alleen Arabisch. Ten slotte overstijgt alleen nog de combinatie Frans/Turks het percentage (1,8 %).

De derde en meest eenvoudige situatie is het mondelinge taalgebruik met de gemeenteambtenaar. Aan het loket beweert 90,6 % uitsluitend Frans, 5,6 % uitsluitend Nederlands en 3,4 % wel eens beide talen te gebruiken. Ten slotte spreekt 0,3 % alleen Engels in het gemeentehuis, hoewel dit geen officiële taal is. Deze situatie is zo eenvoudig omdat er maar drie mogelijke keuzeopties zijn: Nederlands, Frans of beide, en de overgrote meerderheid opteert hier duidelijk voor het Frans. Uiteraard geven deze cijfers helemaal geen accuraat beeld van de taalverhoudingen, gezien de beperkte keuze en het feit dat men niet weet of de burger in dit geval wel de door hem gewenste taal spreekt. Uiteindelijk staat de gemeentelijke ambtenaar meestal in een machtspositie, wat bij de burger kan leiden tot het overschakelen op de taal van de ambtenaar. Zo beweert 45 % van de ondervraagden zich al in de situatie bevonden te hebben waarbij de ambtenaar hen in een andere taal te woord stond dan diegene die zij prefereerden. Toch zien we cijfers zoals die hierboven frequent opduiken in politieke discussies over taalverhoudingen in Brussel. Dat gebeurt dan meestal ook niet met de bedoeling het taalgebruik te duiden, maar om de gedwongen keuze tussen het Nederlands en het Frans in die gegeven situatie aan te grijpen als machtsbasis voor de eigen taalgemeenschap bij politieke onderhandelingen.

Naast de buurt, het winkelen en de administratie geeft ook het taalgebruik op het werk een goed idee van de talen die de Brusselaar dagelijks gebruikt. We bekijken hier enkel de cijfers van diegenen die bij de uitoefening van hun baan met personen van buiten de firma of de organisatie in contact komen. Deze contacten vormen tenslotte het uithangbord voor de buitenwereld. In deze welomschreven groep gebruikt 68,7 % in zijn externe professionele contacten uitsluitend Frans, 5,6 % uitsluitend Engels en 4,8 % uitsluitend Nederlands. Bij de taalcombinaties is Frans/Nederlands de belangrijkste (10,6 %), gevolgd door Nederlands/Frans/Engels (2,7 %) en Frans/Engels (2,1 %). In totaal werden voor deze situatie 47 talen of taalcombinaties opgetekend, waarbij de meeste slechts door enkele respondenten werden gebruikt.

Een laatste element dat werd geselecteerd belicht een totaal ander aspect van taalgebruik in de economische sfeer, namelijk de taal waarin de Brusselse firma's waar de ondervraagden zijn tewerkgesteld reclame maken voor hun diensten of producten. Het grootste gedeelte van deze bedrijven maakt zowel in het Frans als in het Nederlands reclame (41,4 %). Toch gebruikt een derde (32,7 %) uitsluitend het Frans in zijn publiciteit, 3,3 % uitsluitend Engels en 2,5 % uitsluitend Nederlands. Anderen gebruiken Frans en Engels (10,0 %) of Frans, Nederlands en Engels (7,2 %). Andere talen duiken slechts sporadisch op in de contacten met hun potentiële klanten.

Deze voorbeelden geven duidelijk aan dat men taalgebruik nooit 'op zich' kan analyseren maar uitsluitend in een bepaalde context. De taalidentiteit van een persoon kan men onmogelijk reduceren tot de taal die men op een gegeven moment spreekt. Er moet een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen de spreker en de functie die de taal in die situatie vervult. Dit onderscheid zal als een rode draad door het boek lopen.

3.4. Taalgroepen of talen als basis voor analyse?

Men kan het taalgebruik in Brussel op twee manieren bekijken. De traditionele manier is dat de onderzoeker vanuit de twee voornaamste taalgemeenschappen vertrekt en het taalgebruik van beide groepen in welomschreven omstandigheden gaat vergelijken. De behoefte voor een dergelijk onderzoek vanuit de Franstalige hoek is gering, want als dominante taalgroep kunnen zij bijna overal in hun eigen taal terecht. Het leeuwenaandeel van dit onderzoek komt dan ook vanuit Vlaanderen. Hierbij wordt vooral gepeild naar de verfransingsmechanismen van Nederlandstalige inwijkelingen die vanuit Vlaanderen naar Brussel trokken of wordt het taalgedrag van de Vlaamse Brusselaars geanalyseerd. Het lijkt geen twijfel dat een dergelijk onderzoek een essentiële bijdrage heeft geleverd aan de verklaring van taalverschuivingsprocessen, maar het leidde uiter-

aard niet tot een representatief taalbeeld voor Brussel, gezien de Vlaamse/Nederlandstalige achtergrond van de onderzochte groep.⁶ De data van dit onderzoek moeten ons in de eerste plaats in staat stellen de huidige evolutie op dat vlak in kaart te brengen. Maar naast deze groep dienen ook de taalkeuzes van Franstaligen, tweetaligen en anderstaligen nader bekeken te worden. Brussel is niet langer een stad waar slechts twee taalgroepen leven. Alleen al op basis van dit korte overzicht wordt het multilinguïstische karakter van de stad duidelijk zichtbaar. Vertrekkende van de vijf verschillende taalgroepen gaan we in volgende hoofdstukken op zoek naar elementen van taalgebruik, groepsvorming en diversiteit.

Maar dit is slechts één manier van kijken. Geen van deze groepen kan de exclusiviteit van een bepaalde taal claimen. Met uitzondering van de monolingualisten zullen de leden van elke groep op bepaalde momenten taalkeuzes moeten maken. Op die manier wordt ook de taal op zich een noodzakelijke invalshoek: wie gaat een taal gebruiken, in welke omstandigheden wordt een taal gebruikt enzovoort. Het antwoord op deze vragen loopt dwars door de verschillende groepen heen. Ook deze benadering van het taalbeeld van Brussel komt hier uitgebreid aan bod.

Deze studie tracht het taalgebruik in Brussel in drie delen te ontrafelen. In een eerste deel (Deel II van het boek) komen de taalgroepen aan bod. Hiervoor baseren wij ons op het taalgebruik in de privé-sfeer: met welke talen groeide men op, hoe zit het met het taalgebruik met eventuele partners, op welke manier geeft men de taal door, hoe zit het met de kennis van andere talen, via welke taal of talen informeren de leden van de groep zich, welke taal of talen gebruikt men met vrienden en eventueel in het verenigingsleven, welke ideeën houden de leden van deze taalgroepen er over de anderen op na enzovoort. In een tweede deel (Deel III) komt de publieke sfeer aan bod, en hier kiezen we voor de taal als invalshoek: wat betekent het Frans als '*lingua franca*' concreet, hoe zit het met de positie van het Nederlands, wat met de invloed van het Engels in Brussel? Via een analyse van het taalgebruik in het publieke domein gaan we op zoek naar de antwoorden op bovenvermelde vragen. Er wordt onder andere gekeken naar het taalgebruik in de buurt, bij het winkelen, met de gemeentelijke administratie en andere dienstverleners enzovoort. In een laatste deel (Deel IV) richten we ons op de complexe relatie tussen taal en identiteit en komen ook de politieke aspecten van een multilinguïstische stedelijke samenleving aan bod. Om een overzicht te krijgen van het taalbeeld van Brussel is het samenbrengen van deze verschillende invalshoeken essentieel.

⁶ Voorbeelden van een dergelijk onderzoek vinden we bijvoorbeeld voor de negentiende eeuw bij M. De Metsenaere & E. Witte (1990), voor een analyse van recentere Vlaamse inwijking in Brussel kan de geïnteresseerde lezer terecht bij F. Louckx (1982).

De Brusselse Franstaligen

Ongeveer de helft van de Brusselaars groeide op in een eentalig Franstalig gezin. Dit hoofdstuk schetst vooral de diversiteit van deze groep en toetst een aantal gangbare meningen die over de Franstalige Brusselaars de ronde doen: zijn het verfranste Vlamingen, spreken ze altijd en overal Frans omdat ze geen andere talen spreken, bewegen ze zich voornamelijk binnen de kring van Franstaligen...?

4.1. Franstalige Brusselaars of verfranste Vlamingen?

In de loop van de negentiende en twintigste eeuw evolueerde Brussel van een stad waar het Vlaams-Brabantse dialect domineerde naar een overheersend Franstalige stad. Deze taalverschuiving is niet zozeer het resultaat van de immigratie van Franstaligen als wel van een taalverschuiving bij de oorspronkelijke bevolking. Frans was de prestigetaal en de taal van de bourgeoisie en de heersende klasse en ook het onderwijs was voornamelijk in het Frans. Bijgevolg was opwaartse sociale mobiliteit onlosmakelijk verbonden met de kennis van de Franse taal. Het was dus de van oorsprong Vlaamse bevolking die Frans ging spreken, wat mooi wordt geïllustreerd door de volgende uitspraak van Baudelaire: 'In Brussel kent men geen Frans, niemand kent het, maar ze doen alsof ze geen Vlaams kennen: dat getuigt van goede smaak. Ze kennen het overigens maar al te goed: hoor maar hoe ze hun dienstmeiden in het Vlaams afbekken.'

Bovenstaande uitspraak is een duidelijk voorbeeld van de manier waarop taal als identificatie functioneert en hoe niet altijd de taalcompetentie doorslaggevend hoeft te zijn om zich als lid van een taalgroep te beschouwen. Een deel van de van oorsprong Nederlandstalige Brusselaars schakelde naar het Frans of een bepaalde variant ervan over, en beschouwde zichzelf als Franstalig. In discussies over het aantal Vlamingen (of Nederlandstaligen) in Brussel, met uiteraard politieke macht en

Hoofdstuk 4

de eventuele financiële implicaties als inzet, worden deze Brusselaars in Vlaamse politieke en culturele kringen nog dikwijls als ‘Vlamingen’ beschouwd. In welke mate deze bewering ook nu nog opgaat, wordt geïllustreerd aan de hand van de cijfers in tabel 7. Hier worden twee elementen gegroepeerd die naar de oorsprong van de ondervraagden verwijzen: het taalmilieu waaruit hun ouders afstammen en de plaats van geboorte.

Taal grootouders	°Brussel	°Wallonië	°Vlaanderen	°Buitenland	Totaal
Frans	56,9 %	81,2 %	58,7 %	68,6 %	64,7 % (820)
Nederlands	1,8 %	0,9 %	2,7 %	2,5 %	1,7 % (21)
Nl/Frans	32,5 %	12,0 %	34,7 %	12,7 %	25,2 % (318)
Frans/and.	7,2 %	5,6 %	1,3 %	13,6 %	7,0 % (88)
NL/and.	0,8 %	-	2,7 %	2,5 %	0,9 % (11)
Andere	0,8 %	0,3 %	-	-	0,6 % (7)
Totaal	57,7 % (748)	27,2 % (352)	5,9 % (77)	9,2 % (119)	100 % (1301)

Tabel 7. Linguïstische achtergrond van Franstalige Brusselaars op basis van geografische oorsprong¹

Wanneer kunnen we nu van Franstalige Vlamingen spreken? Het duidelijkste voorbeeld van verfransing is uiteraard wanneer beide ouders van de respondent in het Nederlands opgroeiden maar onderling en met hun kinderen naar het Frans overschakelden. Dit geldt echter slechts voor 1,7 % van de Franstaligen. Bij 25,5 % van de Brusselaars heeft slechts een van beide ouders een Nederlandstalige of gemengd Franstalig-Nederlandstalige achtergrond. Meestal gaat het hier om taalgemengde huwelijken, waarbij de kinderen uiteraard moeilijk als verfranste Vlamingen beschouwd kunnen worden omdat de andere ouder uiteraard al Franstalig was. Hieruit kan men besluiten dat de verfranste Vlamingen in het huidige Brussel een te verwaarlozen aandeel van de bevolking uitmaken (1,7 % van de Franstaligen, of minder dan 1 % als wordt rekening gehouden met alle meerderjarige Brusselaars). Er zijn echter heel wat meer Franstalige Brusselaars die via een van hun ouders deels Nederlandstalige *roots* hebben, namelijk 25,8 %. Ook het feit dat men in Vlaanderen werd geboren betekent niet automatisch dat men hier met Franstalige Brusselaars te maken heeft. Bijna 60 % van de groep Franstaligen die

^{1.} Om de tabellen niet te verzwaren wordt hier het aantal respondenten van de basiscategorieën die in dit hoofdstuk centraal staan weergegeven, maar deze worden niet opnieuw in alle andere tabellen herhaald. Zo zullen ook in andere tabellen eerder genoemde cijfers niet steeds herhaald worden.

emigreerden vanuit Vlaanderen groeide daar eveneens in een Franstalig milieu op.

Dit Vlaamse of Nederlandstalige element bij de Franstalige Brusselaars wekt weinig verwondering, maar opmerkelijk is wel het gebrek aan andere, niet-Franstalige, invloeden. Slechts 8,5 % van deze groep heeft een taalachtergrond die niet uitsluitend uit het Frans en/of het Nederlands stamt. Van dit percentage heeft dan nog 7 % een Franstalige vader of moeder, zodat de groep van Franstaligen die vanuit een andere taalachtergrond naar het Frans zijn overgeschakeld verwaarloosbaar is. In de groep Franstaligen zijn dus erg weinig migranten van de tweede, derde of eventueel vierde generatie terug te vinden. Het Frans als *lingua franca* impliceert dus niet noodzakelijk dat men ook in familieverband naar het Frans gaat overschakelen, wat vroeger voor de Nederlandstaligen dus wel het geval bleek. Deze vaststelling laat toe de bevinding van Louckx (1982) voor de Nederlandstaligen die in de jaren zestig vanuit Vlaanderen naar Brussel kwamen te veralgemenen: het taalgebruik in het huisgezin is het minst onderhevig aan eventuele taalverschuivingen door het leven in een taalomgeving waar een andere dan de oorspronkelijke gezinstaal domineert.

Verder kunnen op basis van geboorteplaats en taalgebruik in het gezin nog een aantal opmerkelijke vaststellingen gemaakt worden. Zo zijn de Franstaligen uit Vlaanderen en het buitenland significant hogergeschoold dan deze uit Brussel en Wallonië. Daar migratie vooral door de vraag naar arbeid wordt gestuurd, blijkt er dus een andere 'type' werknemer vanuit Wallonië te immigreren dan vanuit Vlaanderen of het buitenland. De migratie vanuit Vlaanderen kende in de jaren zestig een piek, waarbij een opmerkelijk groot deel van de migranten uit het Leuvense kwam. Ongetwijfeld speelt de vernederlandsing van de universiteit daar hierbij een belangrijke rol, wat wordt geïllustreerd door de hogere leeftijd en hogere opleiding van deze inwijkelingen. Momenteel komen de Franstaligen vanuit heel Vlaanderen, met uitzondering van Limburg, dat erg zwak vertegenwoordigd is. Ook de Franstaligen uit het buitenland hebben gemiddeld een hogere leeftijd dan deze uit Wallonië. De helft van hen komt uit Frankrijk, ruim een derde uit sub-Sahara Afrika en vooral dan uit de huidige Democratische Republiek Congo. Ook hier zien we een piek rond de jaren zestig, onmiskenbaar bepaald door de dekolonisatie van het land. De inwijking vanuit Wallonië is erg divers en deze mensen vestigden zich ook over heel het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, net zoals dat voor de in het buitenland geboren Franstaligen het geval is. Vanuit Vlaanderen is er een duidelijke voorkeur voor Brussel-stad.

4.2. Taalkennis van Franstalige Brusselaars

Voordat we naar het dagelijkse taalgebruik van de groep van Franstaligen peilen, geeft tabel 8 een bondig overzicht van hun concrete talenkennis zoals door henzelf gepercipieerd. Als vergelijkingsbasis wordt ook hier gekozen voor het goed tot uitstekend spreken van een bepaalde taal. Tabel 8 vermeldt alleen de cijfers voor het Nederlands en het Engels, waarbij zowel diegenen die goed tot uitstekend de taal spreken als (tussen haakjes) diegenen die zeggen de taal totaal niet te spreken worden vermeld. Dat het Frans niet werd opgenomen in deze tabel ligt voor de hand: 100 % van de ondervraagden beweerde goed tot uitstekend Frans te spreken. Naast de achtergrond naar geboorteplaats wordt ook de linguïstische achtergrond van de respondenten in aanmerking genomen. Hier werden twee groepen uitgelicht die samen ruim 90 % van de groep Franstaligen vertegenwoordigen: diegenen met uitsluitend Franstalige roots, waarbij zowel zichzelf als hun ouders in eentalig Franstalige gezinnen opgroeiden, en diegenen met gemengd Nederlandstalig-Franstalige roots, waarbij de respondenten in een eentalig Franstalig gezin opgroeiden maar minstens een van de ouders uit een Nederlandstalig of gemengd Franstalig-Nederlandstalig gezin stamt.

Achtergrond Franstaligen	Nederlands	Engels
° Brussel	27,6 % (niet: 7,2 %)	35,3 % (niet: 16,4 %)
° Vlaanderen	57,2 % (niet: 1,3 %)	40,3 % (niet: 9,3 %)
° Wallonië	16,5 % (niet: 18,8 %)	25,6 % (niet: 26,7 %)
° Buitenland	21,0 % (niet: 27,7 %)	40,4 % (niet: 12,6 %)
Franstalige roots	21,2 % (niet: 14,3 %)	32,8 % (niet: 18,5 %)
Gemengde roots	37,5 % (niet: 5,3 %)	31,9 % (niet: 18,0 %)
Totaal Franstaligen	25,7 % (niet: 11,8 %)	33,4 % (niet: 18,4 %)
Totaal Brusselaars	33,3 % (niet: 17,3 %)	33,3 % (niet: 23,1 %)

Tabel 8. Goede tot uitstekende verbale kennis Nederlands en Engels bij Franstaligen

Indien de respondenten in Vlaanderen hebben gewoond of voor een deel op Vlaamse roots kunnen bogen halen ze significant hogere cijfers voor de kennis van het Nederlands dan andere Franstaligen. Het feit dat men in het gezin waar men opgroeide steeds Frans sprak betekent blijkbaar niet dat men zich in een Franstalige omgeving in Vlaanderen ging opsluiten. Deze Franstaligen spreken significant beter Nederlands dan de gemiddelde Brusselaar, en zelfs beter dan de inwoners die in de tweetalige stad zelf opgroeiden. Bijna twee derde van deze groep uit Vlaanderen volgde uitsluitend in het Nederlands onderwijs. Het feit dat minstens een van de

grootouders opgroeide in een Nederlandstalige of gemengd Franstalig-Nederlandstalige familie blijft invloed uitoefenen, ook als de respondenten uitsluitend in het Frans werden opgevoed. Hiernaast valt eveneens de gebrekkige taalkennis bij de migranten uit Wallonië op. Ze scoren significant lager dan de gemiddelde Brusselaar, zowel wat de kennis van het Nederlands als die van het Engels betreft, wat mede door het lagere diploma-niveau kan verklaard worden. Hetzelfde zien we ook in het algemeen voor de kennis van het Engels: hoe hoger het diploma, hoe hoger de zelfgerapporteerde taalvaardigheden. De familiale taalachtergrond doet hierbij weinig terzake. Hierin verschillen beide talen duidelijk: de kennis van het Nederlands is in grote mate afhankelijk van de roots van de Franstalige, die van het Engels van zijn of haar onderwijsniveau.

De talenkennis van deze groep beperkt zich uiteraard niet tot deze drie talen. De topvijf van talen die deze Franstaligen goed tot uitstekend kunnen spreken ziet er als volgt uit: Spaans (7,0 %), Duits (3,6 %), Italiaans (2,4 %), Waals (1,3 %) en Hebreeuws (0,6 %). Hierbij valt uiteraard het aantal sprekers van het Waals op, temeer daar er niet expliciet naar werd gevraagd. Dit kan als een uitdrukking van een eigen Waalse identiteit van deze Franstalige Brusselaars beschouwd worden, verschillend van de 'Brusselse', wat nogmaals de diversiteit binnen deze Franstalige taalgroep onderstreept. Ook via de vraag naar het feit of de ondervraagden zichzelf als een- twee- of meertaligen beschouwen wordt eerder naar taalidentiteit dan naar de effectieve talenkennis gepeild. Bijna 70 % van de migranten uit Wallonië en ruim de helft van de migranten uit het buitenland en de geboren Brusselaars zien zichzelf als eentaligen, hoewel een kwart van de eentaligen toch vermeldt dat ze ook nog andere talen dan het Frans beheersen. In totaal beschouwt 55 % van de Franstaligen zich als eentalig. De Franstalige migranten uit Vlaanderen wijken significant af van de anderen, zowel qua twee- als meertaligheid scoren ze significant hoger: ruim 40 % ziet zichzelf als tweetalig, meer dan 27 % zelfs als meertalig. Van de overige Franstaligen beschouwt 27 % zich als tweetalig en 16 % als meertalig.

4.3. Taalgebruik van Franstalige Brusselaars

Het lijkt evident dat mensen die in een eentalig Franstalig milieu opgroeiden en in een stad leven waar de voertaal Frans is, weinig andere talen gebruiken. Toch kan dit ongenueanceerde beeld van de Franstalige Brusselaars ter discussie worden gesteld. Uitgangspunt vormt het mogelijke effect van de diversiteit die de linguïstische achtergrond van deze groep kenmerkt. Het is interessant op dit vlak de geboren Brusselaars (opgegroeid in een tweetalige omgeving), de geboren Vlamingen (opgegroeid in

een Nederlandstalige omgeving) en de geboren Walen (opgegroeid in een eentalig Franstalige omgeving) met elkaar te vergelijken. Op die manier kan ook worden nagegaan in hoeverre de gemengde roots van sommige van deze Franstaligen in hun dagelijks taalgebruik tot uiting komen. In dit deel beperken we de analyse van het taalgebruik tot de privé-sfeer. Eerst focussen we op het taalgebruik in het huidige gezin. Hierna worden de rol van de taal als basis voor hun vriendschapsrelaties en de beeldvorming ten aanzien van andere taal- of cultuurgroepen onder de loep genomen. Ten slotte wordt ook de taal van de door hen geprefereerde media belicht.

4.3.1. Gezinstaal en taaloverdracht

Een van de belangrijkste indicatoren van de openheid van een taalgroep komt tot uiting bij de partnerkeuze. Voor de Franstaligen is dit het minst relevant, indien we ervan uitgaan dat enkel de taal deze keuze in de weg zou staan. Tabel 9 geeft een overzicht van de keuzes van deze taalgroep. De cijfers hebben betrekking op ongeveer 70 % van de Franstaligen: 53,6 % woont momenteel met een partner samen, 17,9 % heeft dit ooit gedaan en heeft zijn vroegere partnerkeuze toegelicht.

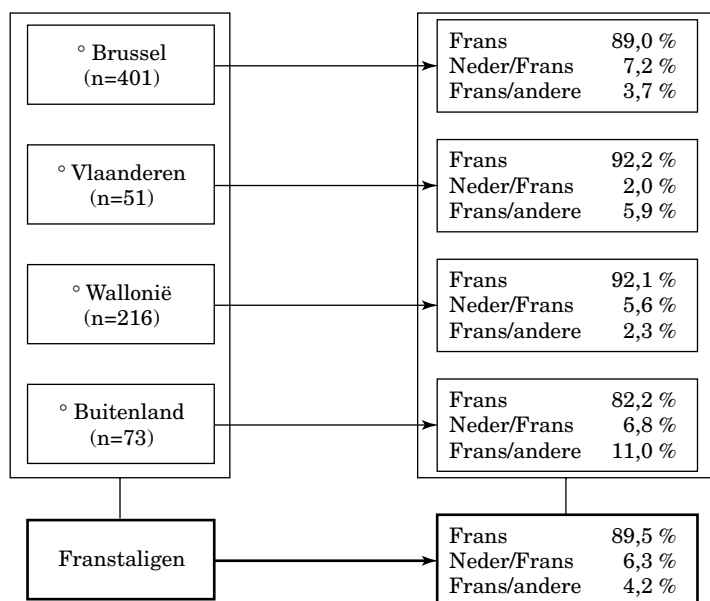
Achtergrond Franstaligen	Frans	Nederlands	Nl/Frans	Frans/ Andere	Andere
° Brussel	76,9 %	8,3 %	5,8 %	2,1 %	6,9 %
° Vlaanderen	81,0 %	4,8 %	7,9 %	1,6 %	4,8 %
° Wallonië	72,7 %	10,9 %	7,1 %	3,0 %	6,4 %
° Buitenland	69,0 %	9,5 %	9,5 %	3,6 %	8,3 %
Totaal Franstaligen	75,2 %	8,9 %	6,7 %	2,5 %	6,7 %
Totaal Brusselaars	55,5 %	12,5 %	6,1 %	3,4 %	22,5 %

Tabel 9. *Taalgebruik van gezin waarin partner van Franstalige opgroeide*

De keuzes van de geboren Brusselaars lopen perfect samen met deze van de taalgroep in het algemeen. Drie vierde van de Franstaligen kiest voor een partner met dezelfde taalachtergrond. Dat bij diegenen die uit het buitenland komen al eens vreemde talen insijpelen is evident. De eerste opvallende vaststelling is toch wel dat de migranten uit Wallonië het meest geneigd blijken een Nederlandstalige partner te kiezen, al zijn de verschillen met de andere groepen klein. Dit is vooral verrassend omdat bij deze groep de kennis van het Nederlands het laagst scoort. Maar het meest opmerkelijke zijn toch wel de keuzes van de Franstaligen uit Vlaanderen, die significant minder geneigd zijn een Nederlandstalige partner te kiezen. Een mogelijke verklaring kan liggen bij het feit dat deze groep net

Vlaanderen is ‘ontvlucht’² en hun houding tegenover potentiële Vlaamse partners negatiever is.

Het is niet zozeer de linguïstische achtergrond van de partner als wel de taalkeuze in het nieuw gevormde gezin die de meeste aandacht verdient. Deze keuze is immers het minst onderhevig aan latere externe invloeden, wat de keuze zo cruciaal maakt. Bijna iedereen kiest hier voor het Frans als gezinstaal: 95,6 % spreekt met de partner Frans en 3,2 % combineert Frans met een andere taal, in de helft van de gevallen het Nederlands. Slechts bij 1,2 % van de Franstaligen wordt met de nieuwe partner geen Frans gesproken. In de ene helft van deze gevallen gaat het om het Nederlands, in de andere om het Engels. Wanneer er ook kinderen zijn, en dat is voor 60 % van de groep Franstaligen het geval, kan eveneens nagegaan worden op welke manier de taal binnen het gezin wordt doorgegeven. Figuur 3 schetst deze evolutie.

Figuur 3. Evolutie oorspronkelijke gezinstaal Franstalige respondenten en in nieuwgevormde gezinnen

Zelfs het feit dat men in een eentalig Franstalig gezin opgroeide en men in een omgeving leeft waar Frans de dominante taal is, die nagenoeg ied-

² Hoewel ook hier de meeste inwijkelingen economische drijfveren aanhalen als reden om naar Brussel te komen wonen zijn er toch twee die taalaspecten als belangrijkste reden opgeven.

ereen begrijpt, volstaat niet als voorwaarde opdat het nieuwe gezin eentalig Franstalig zou zijn. Uiteindelijk blijven er 90 % eentalig Franstalige gezinnen over, schakelt 6 % over op twee- of meertaligheid³⁷ waarbij ook Nederlands wordt gebruikt en wordt in 4 % van de gezinnen het Frans met een andere taal dan het Nederlands gecombineerd. In statistische terminologie kan men stellen dat de categorie van Franstaligen, zoals hier gedefinieerd, niet beschouwd kan worden als de eindstatus van een absorberend Markov-proces maar wel als een bepaalde transitiefase in een cyclisch proces. Eentalig Franstalige gezinnen bereiken geen eindstadium wat taalvastheid betreft maar zijn evenzeer aan externe invloeden onderhevig die het taalgebruik kunnen wijzigen, zij het dan in beperkte mate. Hierbij wordt het Frans niet echt vervangen maar komen er andere talen naast. De huidige evolutie wijst eerder op een verdere daling van het aantal eentalig Franstalige gezinnen.

Een belangrijke factor die de flexibiliteit van het taalgebruik mee bepaalt is de leeftijd van de spreker. In tabel 10 wordt de relatie tussen de evolutie van het taalgebruik in het gezin en de leeftijd van de ondervraagden nader toegelicht.

Leeftijd	Frans	Nl/Frans	Frans/Andere
-40 jaar (n=143)	82,9 %	13,4 %	3,8 %
40-65 jaar (n=424)	90,2 %	4,9 %	4,9 %
+ 65 jaar (n=174)	94,1 %	2,9 %	2,9 %

Tabel 10. Evolutie gezinstaal van Franstaligen naar leeftijd

Uit de tabel blijkt duidelijk dat de daling van het monolinguisme bij de nieuw samengestelde gezinnen vooral in het voordeel speelt van de traditioneel tweetalige gezinnen. Bij de jongere generatie Franstaligen met een partner uit een Nederlandstalig of traditioneel tweetalig milieu blijft het Nederlands samen met het Frans als gezinstaal behouden. Concreet zien we dat in het taalgebruik tussen de partners het Frans domineert en de Nederlandstalige in die gevallen naar het Frans overschakelt, maar vanaf het ogenblik dat het gezin kinderen krijgt wordt het Nederlands opnieuw in het gezin geïntroduceerd. Deze trend zet zich eveneens door met betrekking tot de onderwijstaal van deze kinderen. Ook hier tekent zich een eenduidige relatie af tussen de leeftijd van de ouders en hun keuze voor het Nederlands als onderwijstaal voor hun kinderen. In tabel 11 werden 3

³⁷ De categorie Nederlands/Frans is gebaseerd op de combinatie van Frans en Nederlands in het gezin, ongeacht de mate waarin beide worden gebruikt. In sommige gezinnen worden naast deze twee officiële talen nog andere talen gebruikt.

opties in aanmerking genomen: onderwijs in het Frans, in het Nederlands of een gemengd curriculum, meestal Frans/Nederlands.

Leeftijd	Frans	Nederlands	Gemengd curriculum
-40 jaar	79,7 %	11,9 %	8,4 %
40-65 jaar	87,7 %	2,8 %	9,4 %
+ 65 jaar	96,0 %	0,6 %	3,5 %

Tabel 11. Onderwijstaal kinderen van Franstaligen

Het Nederlandstalig onderwijs is duidelijk aantrekkelijk voor de kinderen van ‘jonge’ Franstaligen. Hierbij moet wel de opmerking gemaakt worden dat vooral het Nederlandstalig kleuteronderwijs en lager onderwijs populair zijn, zodat we mogen verwachten dat in de toekomst vooral het aantal Brusselaars met gemengd curriculum zal toenemen en met de vordering van de schoolloopbaan kinderen uit Franstalige gezinnen van het Nederlandstalig toch naar het Franstalig onderwijs zullen overstappen. Toch wijst deze evolutie op een zekere erkenning van het Nederlands door een deel van de Franstalige Brusselaars. Ze achten het belangrijk in het tweetalige Brussel dat hun kinderen een gedeelte van hun onderwijsloopbaan binnen de andere taalgemeenschap doorlopen.

4.3.2. Taalgebruik in de privé-sfeer

Tot hiertoe werden een aantal actieve taalkeuzes in het gezin zelf belicht. Hier wordt dieper ingegaan op andere aspecten van het taalgebruik in de privé-sfeer. In de eerste plaats kijken we naar het taalgebruik met vrienden en het belang ervan in het aangaan van persoonlijke relaties. De diversiteit in de linguïstische achtergrond van de vrienden⁴ van de ondervraagden wordt in de meeste gevallen in de persoonlijke omgang gereduceerd tot het Frans. Met vrienden verloopt 90 % van de gesprekken uitsluitend in het Frans, ruim 5 % in het Frans in combinatie met het Nederlands en 4 % in het Frans in combinatie met een andere taal, meestal het Engels. Het aantal vrienden waar men uitsluitend Nederlands mee praat is verwaarloosbaar. In het algemeen blijven de Franstaligen aan hun taal vasthouden, en combineren deze desnoods met het Nederlands of het Engels, indien dit de moedertaal van de gesprekspart-

⁴ Gevraagd naar de moedertaal van de vriend of vriendin worden meer dan vijftig talen of taalcombinaties vermeld.

ner is. Opmerkelijk is wel dat de groep Franstaligen uit Vlaanderen significant meer Frans gaat gebruiken met vrienden, waar andere Franstaligen met gemengde roots, dus met minstens één Vlaamse grootouder, het Nederlands net significant meer met het Frans gaan combineren.

Dat het Frans in de vriendenkring domineert wekt weinig verbazing, zeker wanneer die vrienden in Brussel wonen. Toch wordt de moedertaal in vriendschapsrelaties bij Franstaligen blijkbaar erg belangrijk geacht. Om het belang van de taal te kunnen inschatten werd in de vragenlijst onder andere gevraagd naar de vrienden van de respondenten met hen gemeenschappelijk hebben: eenzelfde sociale status (vergelijkbaar diploma of vergelijkbare tewerkstellingssituatie, in tabel 12 aangeduid met SES), eenzelfde filosofische of religieuze overtuiging, dezelfde moedertaal, dezelfde nationaliteit, dezelfde politieke overtuiging of dezelfde interessesferen en hobby's. Tabel 12 geeft een overzicht van de overeenkomsten bij de groep Franstaligen als indicatie van wat door hen belangrijk wordt geacht in hun privé-relaties.

Achtergrond Franstaligen	SES	Religie	Taal	National.	Politiek	Interesse
° Brussel	62,5 %	44,4 %	73,7 %	65,6 %	21,5 %	64,4 %
° Vlaanderen	64,0 %	33,3 %	73,0 %	62,7 %	22,7 %	65,3 %
° Wallonië	59,6 %	41,3 %	73,6 %	73,6 %	19,6 %	68,8 %
° Buitenland	48,7 %	41,7 %	69,6 %	48,7 %	21,9 %	66,1 %
Gemengde roots	61,5 %	43,4 %	75,0 %	67,6 %	21,7 %	69,2 %
Franstalige roots	60,5 %	43,3 %	72,8 %	65,0 %	21,3 %	64,9 %
Totaal Franstaligen	58,5 %	42,5 %	73,3 %	65,9 %	21,0 %	65,9 %
Totaal Brusselaars	57,7 %	46,0 %	63,4 %	60,2 %	25,1 %	64,5 %

Tabel 12. Gemeenschappelijke kenmerken met vrienden bij Franstaligen

Men moet uiteraard erg voorzichtig zijn om uit een dergelijke tabel conclusies te trekken, maar toch tekenen zich een aantal duidelijke krijtlijnen betreffende 'groepsvorming' af. Om al dan niet tot iemands vriendengroep te behoren zijn politieke en religieuze overtuiging niet zo belangrijk, en voor de Franstaligen zelfs nog minder dan voor de doorsnee-Brusselaar. Het belang van nationaliteit en taal wordt echter meer dan gemiddeld benadrukt. Dat de meesten in de vriendenkring van de Franstaligen eveneens het Frans als moedertaal hebben is niet zo opzienbarend, gezien hun meerderheidspositie, maar het feit dat het overgrote deel van de niet-Franstaligen toch wel het Frans beheerst maar blijkbaar niet zo evident tot de vriendengroep doordringt, kan, in combinatie met nationaliteit, zeker op een proces van groepsvorming wijzen of alleszins op het trekken van grenzen tussen de Franstaligen en de anderen. Het is in ieder geval een indica-

tie van het 'gemeenschapsdenken' van een belangrijk deel van deze groep. Alleen de Franstaligen geboren in het buitenland hechten minder belang aan taal en nationaliteit, hoewel ook zij taal nog het belangrijkste vinden.

Om van een gemeenschap te spreken is het niet alleen belangrijk te kijken wat de leden bindt, maar ook hoe ze staan tegenover anderen die deze eigenschappen niet allemaal delen. Is het effectief zo dat ze de personen die een andere taal of nationaliteit hebben ook negatiever gaan beoordelen? Om hierover een idee te krijgen werd gevraagd of ze met bepaalde groepen een aantal eigenschappen konden associëren, waarbij zowel positieve als negatieve eigenschappen werden voorgelegd. Concreet werd gevraagd welke eigenschappen ze aan 'Franstalige Brusselaars', 'Nederlandstalige Brusselaars', 'Turkse Brusselaars', 'Marokkaanse Brusselaars', 'EU-ambtenaren en hogere kaderleden', 'Walen' en 'Vlamingen' konden toeschrijven. De keuze van eigenschappen beperkte zich tot: verdraagzaam, op zichzelf gericht, meertalig, dom, arrogant, vriendelijk, oneerlijk, hard werkend, gevoel voor humor en bedreigend.

De Brusselaars zien hun Franstalige gewestgenoten in de eerste plaats als verdraagzaam, vriendelijk en humoristisch en vinden hen zeker niet arrogant. Dit komt in belangrijke mate overeen met de manier waarop ze zichzelf zien, al zijn ze voor zichzelf blijkbaar strenger in de beoordeling. In tegenstelling tot het gros van de Brusselaars achten ze zichzelf arroganter en minder vriendelijk. De Franstaligen met gemengde roots en diegenen die geboren zijn in het buitenland uiten het meest hun twijfel over de verdraagzaamheid van de Franstalige Brusselaars, hun oordeel is significant negatiever dan dat van de rest van de Franstaligen. Qua arrogantie beoordelen beide deelgroepen de Franstaligen in Brussel dan weer significant hoger. Franstaligen van buiten de Franse Gemeenschap hebben dus een minder positief beeld van de Franstalige Brusselaars dan deze die in die gemeenschap zelf opgroeiden en minder kritisch over zichzelf oordelen.

Hoe kijken de Franstaligen, gezien de diversiteit in hun linguïstische en geografische achtergrond, tegen de andere groepen aan? Op basis van het voorgaande mogen we een positieve beoordeling van de Walen verwachten, wat inderdaad wordt bevestigd. Ze zien hun taalgenoten in de eerste plaats als vriendelijk, verdraagzaam en humoristisch, en geven hun in tegenstelling tot de andere Brusselaars een significant lagere score voor arrogantie en oneerlijkheid. Van de geboren en getogen Franstalige Brusselaars krijgen de Walen wel het etiket dom en eerder lui opgeplakt. Franstaligen die van buiten België komen vinden de Walen wel sterker op zichzelf gericht dan de andere groepen (het Waalse aspect zoals dit uit de rondvraag in verband met taalkennis naar voren kwam?). De Nederlandstalige Brusselaars worden door de Franstaligen vooral om hun kwaliteiten op de arbeidsmarkt erkend. Dit weerspiegelt zich in de hoogste score voor meertaligheid en hard werken, wat tegelijk als bedreigend ervaren wordt, want in tegenstel-

ling tot de andere Brusselse taalgroepen geven de Franstaligen hun hier een significant hoger cijfer. Het oordeel over de Vlamingen ligt in dezelfde lijn, al worden ze als nog hardere werkers maar met een beperktere taalbagage gezien. Ook de dreiging die van de Vlamingen als taalgroep uitgaat wordt als veel sterker ervaren dan dit voor de Nederlandstalige Brusselaars het geval is. De hogergeschoolde EU-ambtenaren of kaderleden worden ook wel als meertalig en hard werkend beschouwd, zoals de Vlamingen, maar leven volgens de Franstaligen meer op zichzelf en zijn niet echt verdraagzaam of vriendelijk maar neigen eerder naar arrogantie. Hoewel Turken niet arrogant zijn, worden ze door de Franstaligen als weinig verdraagzaam beschouwd en voelen ze deze groep ook als een zekere bedreiging aan. De meeste negatieve associaties worden echter met de Marokkaanse Brusselaars gemaakt: deze worden gezien als het arrogantst en minst eerlijk en komen het meest bedreigend over. Het belang van taal en nationaliteit, of met andere woorden cultuur, wordt door de hier geschetste houdingen bevestigd: de meeste positieve waarderingen gaan naar de Walen (zelfde taal), gevolgd door de Nederlandstalige Brusselaars en de Vlamingen (zelfde nationaliteit), op een afstand gevolgd door de eurocraten (vergelijkbare cultuur) de Turken en de Marokkanen. De linguïstische achtergrond van de Franstaligen weegt in hun oordeel niet zwaar door.

4.3.3. Mediareceptiviteit

De manier waarop mensen informatie selecteren bepaalt in belangrijke mate hoe ze over anderen denken. Hierbij spelen de media een belangrijke rol. Niet alleen de aard en de inhoud zijn hierbij belangrijk, maar ook de taal. Zeker in een multilinguïstische omgeving spelen de media van de verschillende taalgroepen een eigen rol in de groepsvorming, het verspreiden van informatie over activiteiten en het verenigingsleven enzovoort. Aangezien het wetenschappelijk onderzoek waar dit boek op steunt in de eerste plaats werd uitgevoerd om een algemeen beeld te krijgen van de Brusselse taalsituatie, moet de lezer hier geen inhoudsanalyse verwachten van de geconsulteerde media, maar beperkt de bespreking zich tot het medium zelf en de taal waarin de Brusselaars zich laten informeren.

Eerst wordt het kijkgedrag belicht. In tabel 13 wordt dit kijkgedrag voor een aantal Nederlandstalige en Franstalige zenders gemeten, waarbij telkens ook een gemiddeld waarderingscijfer, gebaseerd op een score van 1 tot 10, wordt vermeld.

Achtergrond Franstaligen	VRT-TV1	CANVAS	RTBF1	Arte
° Brussel	26,5 % (5,57)	20,7 % (5,83)	87,3 % (6,49)	61,9 % (7,27)
° Vlaanderen	31,2 % (5,88)	22,1 % (6,53)	83,1 % (6,69)	55,8 % (7,42)
° Wallonië	22,2 % (5,35)	16,2 % (5,46)	88,4 % (6,56)	58,8 % (7,28)
° Buitenland	16,8 % (5,35)	11,8 % (5,57)	84,0 % (6,40)	61,3 % (7,41)
Gemengde roots	28,6 % (6,03)	21,4 % (6,29)	87,7 % (6,62)	57,1 % (7,25)
Franstalige roots	23,0 % (5,55)	17,5 % (5,53)	87,0 % (6,48)	62,3 % (7,30)
Totaal Franstaligen	24,7 % (5,72)	18,8 % (5,78)	87,1 % (6,51)	60,7 % (7,29)
Totaal Brusselaars	32,8 % (5,77)	27,5 % (5,69)	84,5 % (6,44)	57,8 % (7,04)
	VTM	RTL	TVBrussel	Télé Brux
° Brussel	27,3 % (5,38)	77,4 % (5,70)	25,3 % (5,66)	62,6 % (5,50)
° Vlaanderen	15,6 % (5,33)	71,4 % (5,49)	19,5 % (5,60)	53,2 % (6,18)
° Wallonië	18,2 % (5,22)	77,6 % (5,99)	18,5 % (5,02)	59,9 % (5,90)
° Buitenland	14,3 % (5,94)	69,7 % (5,57)	18,5 % (5,91)	58,8 % (6,29)
Gemengde roots	26,6 % (5,42)	78,6 % (5,77)	26,6 % (5,66)	65,4 % (6,42)
Franstalige roots	20,7 % (5,34)	75,4 % (5,73)	21,0 % (5,56)	59,4 % (6,05)
Totaal Franstaligen	22,9 % (5,39)	76,5 % (5,76)	22,5 % (5,56)	61,0 % (5,56)
Totaal Brusselaars	31,0 % (5,52)	76,5 % (5,94)	29,9 % (5,84)	60,4 % (6,12)

Tabel 13. Kijkgedrag (% kijkers) en waarderingscijfers Franstaligen

Voor de Franstaligen is het eerste net van de openbare omroep het populairst, gevolgd door de Franstalige commerciële zender, de regionale zender en de 'kwaliteitszender'. Dezelfde volgorde vinden we ook terug voor de Nederlandstalige zenders, zij het dat de kijkdichtheid een heel stuk lager uitvalt. Niet zo verwonderlijk krijgen de 'kwaliteitszenders' de hoogste waardering, gevolgd door de populaire zenders van de openbare omroep. Opmerkelijk is wel dat het waarderingscijfer voor Télé-Bruxelles, trouwens het laagst van de Franstalige zenders, gelijk is aan dit van TV-Brussel. De informatie vanuit de andere gemeenschap wordt blijkbaar als objectief en niet-bedreigend ervaren. Het feit dat van sommige Franstaligen de ouders uit een gezin komen waar ook Nederlands werd gesproken komt ook in het kijkgedrag tot uiting. Zowel de inwijkelingen uit Vlaanderen als de geboren Brusselaars met Vlaamse roots kijken significant meer naar Nederlandstalige zenders. Globaal gezien pikt bijna een vierde van de Franstaligen wel eens een programma op een Nederlandstalige zender mee. Er werd de respondenten eveneens gevraagd welke zenders ze naast de reeds vernoemde nog regelmatig bekijken. Hieruit blijkt dat bij alle Franstaligen, in volgorde van belangrijkheid, TF1, FR2 en FR3 drukker bekeken worden dan de reeds vermelde Nederlandstalige zenders, zodat deze laatste slechts een beperkte invloed hebben. Verder vervolledi-

gen Canal+ en TV5 de lijst van populaire zenders. Alleen de BBC⁵⁹ kan nog ongeveer 10 % van de Franstaligen boeien, ongeacht hun linguïstische of regionale achtergrond. De Franstaligen uit Vlaanderen hebben het meest gediversifieerde kijkgedrag, naast de BBC staan ook Eurosport en VT4 bij hun vijf favoriete zenders. De anderen houden het bij Franstalige stations.

In het luistergedrag van de Franstaligen zijn de Franse radiozenders nog dominanter aanwezig dan de Franse tv-zenders in hun kijkgedrag. Ongeveer 8 % van de Franstaligen luistert wel eens naar een Nederlandstalige zender, en van de inwijkelingen uit Vlaanderen luistert 3 % zelfs uitsluitend naar Nederlandstalige zenders. Ruim 90 % luistert alleen naar Franstalige zenders, met Bruxelles Capitale, Contact en RTL Belge op kop. De populairste Nederlandstalige zenders zijn, in volgorde van belangrijkheid, Donna, Radio 2, Studio Brussel en Radio 3.

Interessanter om het mediaprofiel van deze groep te vervolledigen is de analyse van het leesgedrag. Vooral de keuze van de krant is hierbij richtinggevend. Van de Franstaligen leest ongeveer een kwart nooit een krant, waarbij diegenen uit Vlaanderen het meest en diegenen uit het buitenland het minst kranten lezen. Er worden vooral Franstalige kranten gelezen, 97,5 % van de krantenlezers leest uitsluitend Franstalige kranten. De kranten-topvijf bij de Franstaligen is te vinden in tabel 14.

° Brussel	° Vlaanderen	° Wallonië
1. Le Soir 53,9 %	1. Le Soir 53,2 %	1. Le Soir 50,6 %
2. L.D.H. 14,6 %	2. L.L.B. 32,5 %	2. L.L.B. 13,1 %
3. L.L.B. 9,8 %	3. L'Echo 3,9 %	3. L.D.H. 12,2 %
4. Le Monde 3,6 %	De Morgen 3,9 %	4. La Lanterne 3,4 %
5. La Lanterne 3,5 %	5. La Lanterne 2,6 %	5. Le Monde 2,3 %
	Le Monde 2,6 %	L'Echo 2,3 %
° Buitenland	Vlaamse roots	Franse roots
1. Le Soir 48,7 %	1. Le Soir 50,3 %	1. Le Soir 53,4 %
2. L.D.H. 11,8 %	2. L.D.H. 17,6 %	2. L.L.B. 12,8 %
3. Le Monde 9,2 %	3. L.L.B. 10,0 %	3. L.D.H. 10,9 %
4. La Lanterne 5,9 %	4. La Lanterne 4,9 %	4. Le Monde 4,5 %
5. L.L.B. 5,0 %	5. L'Echo 4,0 %	5. L'Echo 2,6 %

Tabel 14. Populairste kranten bij Franstaligen⁶

Le Soir is overduidelijk de populairste krant bij de Franstalige Brusselaars, *La Libre Belgique* en *La Dernière Heure* volgen op respectabele

⁵⁹ Heel wat respondenten beweren naar de BBC te kijken, maar maken hierbij zelden een onderscheid tussen BBC1 en BBC2, zodat de score van 10 % verwijst naar de som van deze 3 antwoorden.

⁶ De in de tabel gebruikte afkortingen verwijzen naar volgende kranten: LDH naar *La Dernière Heure* en LLB naar *La Libre Belgique*.

afstand. De impact van *Le Soir* in Brussel valt dus niet te onderschatten, zeker wat de lokale berichtgeving en de opstelling tegenover de andere Brusselse bevolkingsgroepen betreft. Eveneens opmerkelijk is de positie van *Le Monde*, die niet alleen bij de Franstaligen uit het buitenland maar bijna bij alle groepen tot de populaire kranten behoort, hoewel het een buitenlandse kwaliteitskrant is. De aard van informatie die de Franstalige Brusselaars in deze krant zoeken overstijgt het regionale en landelijke nieuws en kan wijzen op een verbondenheid van de lezers met de 'Francofonie' in het algemeen. Bij de Franstaligen uit Vlaanderen weet ook *De Morgen* zich in de topvijf te plaatsen. Een laatste vermelding verdienen de regionale kranten, die bij de Waalse inwijkelingen populair zijn maar door de diversiteit aan titels niet tot de topvijf weten door te dringen.

4.3.4. Lokale media en verenigingsleven

Naast de nationale media is het belangrijk ook van de Brusselse actualiteit zelf op de hoogte te blijven. De verschillende kanalen die door de respondenten werden opgesomd kunnen in acht categorieën samengevat worden (zie tabel 15): de nationale geschreven pers (dagbladen en magazines), de regionale geschreven pers, de radio, de nationale tv-zenders, de regionale tv, gemeentelijke infobladen of mededelingen, de advertentieblaadjes (type *Vlan*) en een restcategorie (met contacten die bijvoorbeeld via vrienden of het Internet verlopen).

Achtergrond Nederlandstaligen	Nationale pers (geschr.)	Regionale pers (geschr.)	Radio	Nationale tv
° Brussel	16,8 %	1,6 %	25,0 %	34,9 %
° Vlaanderen	19,5 %	-	31,2 %	28,6 %
° Wallonië	14,5 %	1,7 %	25,3 %	34,1 %
° Buitenland	16,8 %	1,7 %	24,4 %	25,2 %
Gemengde roots	16,0 %	0,3 %	28,3 %	37,4 %
Franstalige roots	16,7 %	1,8 %	23,8 %	32,4 %
	Regionale tv	Gemeentelijke info	Advertentie blaadjes	Andere
° Brussel	24,1 %	6,7 %	17,9 %	7,1 %
° Vlaanderen	20,8 %	9,1 %	9,1 %	11,7 %
° Wallonië	21,9 %	8,8 %	23,9 %	4,8 %
° Buitenland	21,8 %	5,9 %	25,2 %	10,9 %
Gemengde roots	24,9 %	8,0 %	18,0 %	10,0 %
Franstalige roots	23,5 %	7,3 %	20,0 %	8,3 %

Tabel 15. Infokanalen Brusselse actualiteit bij Franstaligen

Tussen de verschillende categorieën van Franstaligen zijn er weinig tot geen verschillen met betrekking tot de media die ze raadplegen. Wel vallen de lage cijfers van de regionale geschreven pers op. Hiermee wordt verwezen naar allerlei lokale initiatieven die het gemeentelijk niveau overstijgen maar die toch niet direct binnen het commerciële circuit of de advertentiemarkt vallen (bijvoorbeeld uitgaven van allerlei lokale culturele organisaties, *Tram 81*, *Carrefour* enzovoort). Ook gemeentelijke informatiebladen leveren slechts een beperkte bijdrage aan de kennis van de lokale actualiteit en het aankondigen van initiatieven. De Franstaligen steunen vooral op de nationale media en regionaal zijn het eveneens de tv en allerlei reclameblaadjes die worden gewaardeerd als infokanaal. Bij de Franstaligen met gemengde roots of deze geboren in het buitenland scoren ook de ‘andere’ behoorlijk. Dit zou erop kunnen wijzen dat voor deze groepen hiernaast nog allerlei informele kanalen bestaan om elkaar over specifieke activiteiten te informeren. Een van de mogelijkheden is het bestaan van een specifiek verenigingsleven.

Hoewel het Brusselse verenigingsleven niet zo populair blijkt,⁷ scoren de Franstaligen hier met een participatiegraad van meer dan 1 op 4 toch het hoogst. Tabel 16 geeft een overzicht van de aard van de verenigingen waarvan Franstaligen lid zijn. In de eerste kolom staat de participatiegraad van de verschillende groepen vermeld. Hierna volgt voor elke groep het percentage Franstaligen dat lid is van een sportclub, een culturele vereniging (actieve en passieve kunst- en cultuurbeleving), een vereniging met als doel het beleven of uitdiepen van een bepaalde religieuze of filosofische overtuiging (verzorgen van erediensten, verspreiden van een overtuiging...), een politieke partij, een jeugdvereniging (algemeen: animeren en begeleiden van jongeren), een hobbyvereniging (bijvoorbeeld een bonsaiclub), een vereniging die aansluit bij wat we gemakshalve de ‘nieuwe sociale bewegingen’ (NSB) noemen (milieubeweging, derdewereldvereniging,...), een vereniging louter gericht op ontspanning (bijvoorbeeld een studentenclub) en ten slotte een professionele vereniging (belangenbehartiging van een specifieke beroepsgroep, serviceclubs enzovoort).

⁷ De cijfers voor Vlaanderen wijzen op een participatiegraad van 51 %, wat het dubbele is van die voor de Brusselaars (Elchardus, Huyse & Hooghe, 2001).

De Brusselse Franstaligen

Achtergrond Franstaligen	Part.	Sport	Cultuur	Reli/Filo	Politiek
° Brussel	29,6 %	11,5 %	4,7 %	1,5 %	2,0 %
° Vlaanderen	32,5 %	10,4 %	7,8 %	2,6 %	-
° Wallonië	23,6 %	7,7 %	7,7 %	1,7 %	1,7 %
° Buitenland	17,6 %	4,2 %	3,4 %	2,5 %	0,8 %
Gemengde roots	27,4 %	9,7 %	4,0 %	1,1 %	1,7 %
Franstalige roots	26,9 %	9,7 %	5,9 %	1,9 %	1,5 %
	Jeugd	Hobby	NSB	Ontsp.	Profess.
° Brussel	2,9 %	2,0 %	6,4 %	2,8 %	2,3 %
° Vlaanderen	3,9 %	3,9 %	2,6 %	-	5,2 %
° Wallonië	1,1 %	4,0 %	2,6 %	0,6 %	1,4 %
° Buitenland	-	0,8 %	5,0 %	-	4,2 %
Gemengde roots	1,7 %	2,9 %	6,3 %	2,3 %	2,0 %
Franstalige roots	2,4 %	2,6 %	4,7 %	1,7 %	2,6 %

Tabel 16. Participatie Franstaligen in verenigingsleven

De participatiegraad in het verenigingsleven van de Franstaligen toont weinig verschillen op basis van de achtergrond. Sportverenigingen zijn veruit de populairste organisaties, politieke en religieuze of filosofische verenigingen de minst gefrequiteerde. Hoewel via het verenigingsleven belangrijke sociale contacten worden gelegd, bevinden zich tussen de verenigingen van wie de respondenten lid waren geen Franstalige of Brusselse verenigingen die tot doel hebben het francofone karakter van de stad te ondersteunen of te bevorderen, met uitzondering uiteraard van de politieke partijen. We kijken in laatste instantie ook eens naar de taal die in deze verenigingen wordt gesproken.

Taal verenigingsleven	Nederl	Frans	Nl/Fr	Fr/Eng	Fr/and	Andere
° Brussel	1,9 %	74,1 %	19,4 %	1,8 %	0,9 %	1,6 %
° Vlaanderen	-	78,6 %	17,9 %	3,6 %	-	-
° Wallonië	1,0 %	77,2 %	15,8 %	3,0 %	-	3,0 %
° Buitenland	-	89,3 %	19,5 %	-	2,7 %	2,0 %
Gemengde roots	0,9 %	75,2 %	19,5 %	2,7 %	0,9 %	1,0 %
Franstalige roots	1,6 %	75,5 %	17,3 %	2,0 %	0,9 %	1,9 %

Tabel 17. Taal in verenigingen Franstaligen

Ruim driekwart van de Franstaligen is lid van een vereniging waar uitsluitend Frans wordt gesproken. Weinig Franstaligen zijn gelieerd aan Nederlandstalige verenigingen. Bij de enkelingen waar dit toch het geval is gaat het veelal om sportverenigingen, al vinden we bij iemand ook het lidmaatschap van een Vlaamse vakbond en een Vlaamse politieke partij terug. Tweetalige verenigingen komen frequenter voor en zijn, met uitzondering van de politieke partijen, over alle categorieën van verenigingen terug te vinden. Dat in sommige verenigingen ook Engels opduikt, betekent daarom niet dat ze veel Engelstalige leden tellen. Zo zien we bijvoorbeeld bij sommige NSB-verenigingen door hun internationale karakter ook het Engels opduiken als brugtaal tussen de afdelingen in verschillende landen. Een beperkt aantal verenigingen gebruikt noch het Frans noch het Nederlands. In deze laatste categorie vinden we ook een aantal specifieke culturele verenigingen terug die verwijzen naar migrantengemeenschappen (Turkse, Koerdische, Spaanse verenigingen), hoewel we dezelfde verenigingen ook terugvinden bij diegene die zowel het Frans als een andere taal gebruiken. De respondenten zijn meestal anderstaligen die via hun partner of uit sympathie bij deze verenigingen betrokken zijn, maar die zelf niet afkomstig zijn uit de regio waarnaar de vereniging verwijst.

De Nederlandstaligen in Brussel

Hoewel Frans duidelijk de voertaal in Brussel is, is het een van oorsprong Vlaams-Brabantse stad. Deze band met Vlaanderen wordt nog steeds op een symbolische manier geconcretiseerd in het feit dat Brussel de hoofdstad is van Vlaanderen en de Vlaamse Gemeenschap er haar parlement en regeringszetel heeft. In dit hoofdstuk gaan we echter niet op zoek naar Vlaamse symbolen, maar naar de Vlaamse/Nederlandstalige inwoners van de stad zelf. Uit het eerste hoofdstuk blijkt echter al dat beide sterk met elkaar verweven zijn.

5.1. Brusselse Vlamingen, Vlaamse Brusselaars of Nederlandstaligen in Brussel?

Bij alle conflicten en overeenkomsten in de Brusselse politieke arena zijn de Vlamingen een evidente actor. Meestal resulteert dit in structurele oplossingen waarbij voorzieningen op een dusdanige manier worden uitgebouwd dat de Vlaamse minderheid door quota (bijvoorbeeld in de administratie) of via eigen instellingen (bijvoorbeeld het Nederlandstalig onderwijs) een behandeling kan worden gegarandeerd die gelijkwaardig is aan die van de Franstaligen. Maar de huidige federalisering van de Belgische staatsstructuur heeft aan de Vlaamse politieke strijd in Brussel een extra dimensie toegevoegd. Tot nu toe werd die strijd vooral gevoerd in termen van de bescherming van de Vlaamse minderheid tegenover de Franstalige meerderheid. Door de opeenvolgende staatshervormingen werd een aantal bevoegdheden naar het niveau van de Vlaamse en Franstalige Gemeenschap overgeheveld. Beide kunnen een eigen beleid voeren en eigen accenten leggen. Daar de huidige Vlaamse begroting over meer financiële ruimte beschikt dan deze van de Franstalige Gemeenschap betekent dit concreet dat de Vlaamse regering een beleid kan voeren dat de Vlamingen bepaalde voordelen biedt waarvan de Franstaligen niet kunnen genieten. Maar hoe zit dat voor de Brusselaars, die theoretisch

wel tot een van beide gemeenschappen behoren, maar voor wie concreet geen subnationaliteit bestaat? Als de Vlaamse overheid alle Vlamingen, inclusief de Vlamingen die in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest leven, een bepaalde dienstverlening wil aanbieden die vanuit de gemeenschap wordt gefinancierd en die niet via bepaalde instellingen maar individueel dient geconcretiseerd, hoe kan dan worden bepaald wie van de Brusselaars hiervan kan genieten en wie niet?

Illustratief voor de moeilijkheden die het Brussels bestuursmodel met zich meebrengt is de verwarrende discussie die in augustus 2000 werd gevoerd over het gratis netabonnement voor bussen en trams van de Vlaamse vervoersmaatschappij 'De Lijn'. Mobiliteit is duidelijk een gewestmaterie, wat resulteert in drie vervoersmaatschappijen, De Lijn in Vlaanderen, de MIVB in Brussel en de TEC in Wallonië. De beslissing van de Vlaamse regering om de Vlaamse 65-plussers van gratis bus- en tramvervoer op 'De Lijn' te laten genieten, maakt dat de bejaarden die op het grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wonen niet van dit voordeel kunnen genieten. Aan de andere kant kan men het ook als een maatregel in het kader van het bejaardenbeleid zien, wat dan weer wel een gemeenschapsmaterie is. Toen de Vlaamse ministers Anciaux (bevoegd voor 'Brusselse Aangelegenheden') en Stevaert (bevoegd voor 'Mobiliteit') eind augustus 2000 aankondigden dat ook de 'Vlaamse bejaarden' in Brussel hiervan konden genieten, stelde zich bijgevolg de vraag wie die Vlaamse bejaarden zijn en hoe ze dat eventueel zouden moeten bewijzen. Het Vlaams Seniorencentrum in Brussel, dat de aanvragen zou moeten coördineren, schoof de taal van de identiteitskaart naar voren als decisief criterium (*De Morgen*, 26 augustus 2000 'Gratis bus "slegs vir" de Vlamingen'), het kabinet-Anciaux hield het bij monde van Koen T'Syen op de taal van de aanvraag zelf (*Het Laatste Nieuws*, 27 augustus, 'Gratis tram voor Vlaamse Brusselaars'). Andere voorbeelden zijn legio. Zo is er het voorbeeld van de afschaffing van het kijk- en luistergeld in Vlaanderen in 2002, die in Brussel (nog) niet kan doorgevoerd worden. Een ander recent voorbeeld is de verplichte zorgverzekering, die vanaf 1 oktober 2001 in Vlaanderen van start ging als maatregel tegen de stijgende medische kosten van de vergrijzing van de bevolking. Door de specifieke bevoegdheidsverdeling kan deze in Brussel alleen een vrijblijvend karakter hebben en kunnen de Brusselaars zich dus vrijwillig bij een verzekeraar aansluiten, terwijl dit voor de Vlamingen buiten Brussel een verplichting is. Vooral in de gezondheidszorg stelt het probleem zich in de toekomst mogelijk bijzonder scherp in het licht van de discussie over een mogelijke overheveling van bevoegdheden bij een opsplitsing van (een gedeelte van) de sociale zekerheid naar het gemeenschapsniveau. Op welke manier gaat men de groep van Vlamingen, in de veronderstelling dat de Vlaamse Gemeenschap de burger het meest voordelige stelsel kan

aanbieden, fysiek afbakenen? Wat met Franstaligen die het Vlaamse stelsel verkiezen? Meer algemeen rijst dan de vraag wat er moet gebeuren indien de meeste Brusselaars steeds voor het meest voordelige systeem kiezen, hetzij uit Franstalige hetzij uit Vlaamse hoek. Kan men aan die keuze andere consequenties verbinden dan een louter lidmaatschap van een organisatie, los van de keuzes op andere vlakken, of dringt zich dan een vorm van subnationaliteit op? De voorbeelden tonen aan hoe moeilijk een bestuurlijk model, dat steunt op taalgemeenschappen die elkaar territoriaal overlappen, praktisch realiseerbaar is. Vertrekkende vanuit de beleidsvoering zijn er geen duidelijke criteria die bepalen welke Brusselaar al dan niet als Vlaming kan gecategoriseerd worden, hoewel de vraag zich dus vooral vanuit Vlaanderen wel concreet opdringt. Deze bijdrage zal hierop evenmin een eenduidig antwoord kunnen bieden, om de simpele reden dat elk criterium dat peilt naar de etnische afkomst en aan taalgebruik wordt gekoppeld, voor discussie vatbaar is. Wel trachten we op basis van taalsociologische criteria de groep van Brusselaars die van huis uit Nederlands spreken wat nader te bekijken.

De verschillende benamingen die deze Vlamingen zichzelf geven, of de terminologie waarmee anderen hen benoemen, geven de dubbele dualiteit¹ tussen het etnische en het taalaspect enerzijds en het Brusselaar zijn en Vlaming zijn anderzijds mooi weer. Sommigen noemen zich Vlaamse Brusselaars, zich in de eerste plaats affirmerend als Brusselaars die op de tweede plaats ook Vlaming zijn. Anderen zien het net omgekeerd en zien zich als Brusselse Vlamingen, als leden van de Vlaamse Gemeenschap die in Brussel wonen. Het gaat hier duidelijk om een verschillende interne identificatie, niet alleen met een taalgroep maar eveneens met een maatschappelijke visie. Deze identificatie kan men zelfs naar het strikt politieke vlak doortrekken, waar het dan draait om een visie op Brussel als een tweeledige gemeenschap, waarbij de Vlaamse en Franstalige Gemeenschap beide verantwoordelijk zijn voor de eigen gemeenschappen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, of een visie waarbij Brussel als een tweetalige gemeenschap op zichzelf wordt gezien, los van de ‘voogdij’ van beide andere gemeenschappen.

Als ‘neutrale’ term lijkt het aangewezen over ‘Nederlandstaligen² in Brussel’ te spreken, waarbij deze neutraliteit refereert aan het feit dat hiermee geen positie wordt ingenomen in bovenvermelde discussie. De verwarring tussen ‘Vlaams’ en ‘Nederlands’ zit in het politieke discours

^{1.} Dezelfde dualiteit kwam trouwens reeds aan bod in het deel over de ‘verfranste Vlamingen’.

^{2.} Wanneer we het hier hebben over ‘Nederlandstaligen’ maken wij – tenzij uitdrukkelijk vermeld – geen onderscheid tussen het spreken van het Standaardnederlands en het spreken van een Vlaams dialect.

ingebakken. Hoewel taal de basis vormt van de hervorming van het federale België, spreekt men niet van de Nederlandstalige maar van de Vlaamse Gemeenschap. Toch maakt het een aanzienlijk verschil of men bij de analyse van de taalsituatie vertrekt van een eerder 'etnische' benadering en op zoek gaat naar 'Vlamingen' dan wel of men gaat kijken wie Nederlands spreekt of kan spreken en in welke situatie. Het etnische aspect werd in het vorige hoofdstuk al bij twee gelegenheden aangehaald: wanneer we op zoek gingen naar de 'verfranste Vlamingen' en wanneer we het hadden over de Franstaligen uit Vlaanderen. Hier willen we ten slotte nog even stilstaan bij de migratie van Vlaanderen naar Brussel.

Van de meerderjarige Brusselaars is ongeveer de helft geboren in Brussel zelf, ruim een kwart in het buitenland, 15 % in Wallonië en 10 % in Vlaanderen. In het vorige hoofdstuk werd al aangetoond dat deze geboren Vlamingen niet noodzakelijk Nederlandstaligen zijn. Tabel 18 illustreert de spreiding van deze in Vlaanderen geboren Brusselaars over de verschillende taalgroepen en hun relatief aandeel in de totaliteit van deze migratiebeweging.

Taalgroepen	Na '80	Tussen 60-80	Voor 60	Totaal
Nederlandstalig	44,2 %	44,0 %	52,5 %	46,2 %
Franstalig	30,8 %	29,7 %	29,7 %	30,3 %
Traditioneel tweetalig	19,2 %	18,7 %	15,8 %	16,7 %
Nieuw tweetalig	1,9 %	3,3 %	-	3,0 %
Anderstalig	3,8 %	4,4 %	2,0 %	3,8 %
Totaal	21,3 %	37,3 %	41,4 %	100,0 %

Tabel 18. Taalachtergrond respondenten geboren in Vlaanderen naar migratiecohort

Minder dan de helft van de migranten uit Vlaanderen is in een eentalige Nederlandstalige omgeving opgegroeid. Hoewel de migratie vanuit Vlaanderen in absolute cijfers afneemt, blijven de verhoudingen tussen de verschillende taalgroepen over de verschillende cohorten vrij constant. Het is dus niet zo dat de migratie van Franstaligen vanuit Vlaanderen aan een bepaald moment in de tijd kan gekoppeld worden³ en evenmin dat ze uit de Brusselse periferie komen. Ongeacht de migratiecohort blijkt ongeveer 30 % in Vlaanderen binnen het gezin uitsluitend Frans gesproken te hebben. Er is een significant verschil in migratieleeftijd tussen de verschillende groepen. De respondenten uit Nederlandstalige families ver-

³ Enkel de inwijking in de jaren zestig vanuit het Leuvense kan misschien als zo'n typisch tijdsgebonden beweging beschouwd worden, maar het gros van de inwijkingen komt van elders.

huizen gemiddeld op hun 22ste, de Franstaligen op hun 18de. Deze leeftijdsverschillen houden verband met de verhuisredenen van beide groepen: Nederlandstaligen uit Vlaanderen komen naar Brussel vanwege hun werk of hun partner, bij de Franstaligen uit Vlaanderen vinden we meer migraties vanwege de arbeidssituatie van de ouders of om studieredenen. Hoewel slechts 1 respondent vermeldt dat hij liever in een Franstalige omgeving leefde dan in Vlaanderen, bestaat het vermoeden dat het taalaspect toch meespeelt bij het verhuizen van Vlaanderen naar Brussel. Het feit dat van deze inwijkelingen ongeveer 30 % in een eentalig Franstalig gezin opgroeide, terwijl deze groep voor Vlaanderen in zijn geheel verwaarloosbaar is qua aantal, is hiertoe een meer dan duidelijke indicatie. Uiteraard moeten we met een dergelijke bewering wel voorzichtig zijn. Net zomin als dat in Brussel het geval is worden in Vlaanderen bij de volkstellingsgegevens taalvariabelen opgenomen. Met uitzondering van de faciliteitengemeenten is er geen enkele manier om schattingen te maken op basis van administratieve formaliteiten of verkiezingsresultaten, omdat het Nederlands de enige officiële taal is in bestuurszaken en men in Vlaanderen ook niet op Franstalige politieke partijen kan stemmen. Een studie die in de loop van 2002 door het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van de VUB zal worden gepubliceerd zal enig licht kunnen werpen op de gemeenten in de Brusselse rand, maar hier gaat het om de afgeleide taalcomponent van urbane ontwikkelingen van het Hoofdstedelijk Gewest zelf en het zijn niet deze Franstaligen die opnieuw in Brussel komen wonen. Voor de rest van Vlaanderen ontbreken vergelijkbare studies naar taalgebruik in de privé-sfeer.

5.2. Nederlands als invalshoek voor taalonderzoek in Brussel

De Brusselse taalproblematiek wordt vooral vanuit Vlaamse hoek bestudeerd. Vandaar het belang van de analyse van het taalverschuivingsproces in de studies over het taalgebruik in Brussel. Hier wordt kort op deze theorieën ingegaan en worden een aantal bevindingen in verband met het profiel van de Nederlandstaligen in Brussel getoetst aan een aantal beweringen uit vorig onderzoek die ook jaren na de uitvoering van het onderzoek als gemeenplaatsen worden gehanteerd.

5.2.1. Theoretische invalshoek

De meeste onderzoeken naar Nederlandstaligen in Brussel werden gevoerd in de optiek van het verfransingsproces dat zich vooral vanaf de

negentiende eeuw voltrok. Het huidige onderzoek legt andere accenten. Toch biedt het onderzoek naar het verfransingsproces een interessant analysekader. In dit opzicht nemen drie benaderingen een prominente plaats in als basis voor mogelijke verklaringsmodellen: de statusgroepbenadering (waarvan Baetens-Beardsmore (1981), op basis van de diglossie-tweetaligheidtheorie van Fishman (1967) een sociolinguïstische variant voor Brussel ontwikkelde), de assimilatietheorieën, en een derde benadering die het cumulatieve karakter van het taalgebruik op verschillende taaldomeinen als uitgangspunt voor taalverschuivingsprocessen vooropstelt (Louckx, 1982). De statusgroepbenadering verklaart het sociaal handelen van personen of groepen vanuit de relatieve positie die zij ten opzichte van andere personen of groepen innemen, waarbij uiteraard een zo hoog mogelijke status wordt nagestreefd. Conform de Brusselse situatie wordt uitgegaan van het prestigeverschil tussen de Nederlandstalige Brusselaars met een veelal lage sociale status die zich van een ordinaire omgangstaal bedienen enerzijds, en de Franstalige Brusselaars met een gemiddeld hogere opleiding die zich in een mondiale cultuurtaal uitdrukken anderzijds. Door het overnemen van de Franse taal trachten de Nederlandssprekende Brusselaars hun eigen prestige te verhogen en zich een hogere status aan te meten. Verfransing is op die manier een element dat het proces van opwaartse sociale mobiliteit ondersteunt. De assimilatietheorieën gaan uit van een meerderheid-minderheidsperspectief en poneren dat een minderheidsgroep steeds in zekere mate de waarden en gedrag patronen van de meerderheid gaat overnemen. Concreet betekent dit dat de Nederlandstalige minderheid in Brussel na verloop van tijd 'automatisch' op het Frans overschakelt, gezien de beperkingen van hun eigen taal binnen hun dagelijkse leefwereld. Vanuit een statisch-deterministisch denkkader leidt dit onvermijdelijk tot een homogene Franstalige stad. De derde verklaringsgrond vindt zijn oorsprong niet zozeer in de macrosociologische studie van de moderne samenleving, maar sluit sterk aan bij concrete onderzoeksresultaten op het terrein zelf. Zo vond Louckx (1982) een duidelijke samenhang binnen de taalpraktijk op verschillende domeinen en wijst hij op het cumulatieve karakter ervan. Hieruit blijkt bijvoorbeeld de taal die men binnen de arbeidssituatie spreekt slechts een beperkt effect te hebben op het globale taalgedrag van de persoon. Een Nederlandstalige die op de arbeidsplaats vooral het Frans gebruikt, zal hierdoor bijvoorbeeld niet geneigd zijn deze taal ook binnen de gezinssituatie te gaan spreken. De beslissende factor is het taalgebruik in gezinsverband. Bij taalgemengde gezinnen blijkt de absorberende kracht van het Frans binnen deze relatie de motor van het verfransingsproces. Het cumulatieve karakter van dit proces maakt dat eens men binnen de partnerrelatie naar het Frans overschakelt, dit ook op andere domeinen gebeurt. Een laatste belangrijke factor die Louckx (1982) aanhaalt is de

buurt waarin de, in zijn geval Nederlandstalige, inwijkeling gaat wonen. Bepaalde gemeenten met een sterke Vlaamse aanwezigheid stimuleren het gebruik van het Nederlands.

Essentieel in deze drie theoretische benaderingen is de maatschappelijke context waarbinnen deze evoluties zich voltrekken. Eigenlijk is de algemene situatie waarin het verfransingsproces werd ontleed grondig veranderd. De gewijzigde institutionele context, de urbanisatiebewegingen die de populatie in de rand en het centrum grondig wijzigden, de wisselende arbeidsmigratie van westerse migranten die door de internationale instellingen worden aangetrokken, de veelal laaggeschoolde niet-westerse migranten en hun kinderen die zich in Brussel vestigden, de gewijzigde status van het Nederlands in het zog van de Vlaamse economische dynamiek enzovoort, maken een follow-up van het vroegere onderzoek onontbeerlijk. Door de recente migratiebewegingen is Brussel geëvolueerd naar een multiculturele samenleving waarbij taalverschuivingsprocessen zich niet beperken tot een eenzijdige verfransing van Nederlandstaligen, maar waarbij personen met diverse linguïstische achtergronden in een veelheid van netwerken functioneren, wat tot een heterogeen taalgebruik in de verschillende domeinen leidt. Dit is het kader waarbinnen het huidige onderzoek moet worden gesitueerd.

5.2.2. Profiel van Nederlandstaligen in Brussel

Recente wetenschappelijke gegevens die een globaal overzicht geven van de taalachtergrond en het taalgebruik van de Brusselaars zijn vrij schaars. Daarom worden een aantal bevindingen uit historisch onderzoek nog steeds als evidenties beschouwd. Een aantal ervan worden in de loop van dit hoofdstuk nog beschreven, wanneer we het hebben over het doorgeven van de taal. Vier van die evidenties worden hier in het licht van de nieuwe data opnieuw bekeken: de Brusselse Vlamingen wonen vooral in het noordwesten van het Brusselse Gewest, Nederlands wordt voornamelijk door ouderen gesproken, het opleidingsniveau van de Nederlandstalige Brusselaars ligt lager dan dat van hun Franstalige stadsgenoten, en, ten slotte, Nederlandstalige Brusselaars spreken geen Nederlands maar vooral dialect, zodat ze van die lagere taalvariant makkelijker naar het Frans overschakelen.

5.2.2.1. *Geografische spreiding*

Uit het onderzoek van Louckx (1982) bleek de woonplaats een belangrijke factor voor de verfransing van Nederlandssprekenden in Brussel. Op basis van de volkstelling van 1947 woonde verhoudingsgewijze het hoog-

ste aantal Nederlandssprekenden in (in volgorde van belangrijkheid) Evere, St.-Agatha-Berchem, Ganshoren, St.-Jans-Molenbeek, Jette, Anderlecht en Koekelberg, die alle meer dan een derde Nederlandstaligen telden. Tabel 19 geeft de percentages op basis van de recente survey-data. Ook de betwiste volkstellingsgegevens uit 1947 worden in de tabel vermeld. In dit specifieke geval verwijzen die percentages naar het aantal inwoners dat ‘meestal of uitsluitend Nederlands spreekt’. Bij de Nederlandstaligen worden twee categorieën onderscheiden: de personen die opgroeiden in eentalig Nederlandstalige gezinnen in Brussel en diegenen die in gezinnen met dezelfde taalachtergrond opgroeiden in Vlaanderen. Hiernaast werd ter vergelijking ook het aantal personen opgenomen dat opgroeide in een tweetalig gezin, omdat deze in de volkstelling van 1947 eventueel ook onder de categorie van ‘Nederlandstaligen’ kunnen vallen.

Gemeente	Talentelling 1947	NL-talige Brussel	NL-talige VI	2-talig NL/FR
Anderlecht	39,3 %	7,0 %	4,4 %	13,1 %
Brussel-stad	24,3 %	3,3 %	7,8 %	10,2 %
Elsene	9,5 %	0,5 %	2,1 %	5,3 %
Etterbeek	14,15 %	1,0 %	9,2 %	9,2 %
Evere	48,2 %	3,6 %	7,2 %	10,8 %
Ganshoren	42,6 %	8,3 %	8,3 %	15,3 %
Jette	39,9 %	8,0 %	8,8 %	15,0 %
Koekelberg	38,8 %	7,7 %	10,3 %	15,4 %
Oudergem	26,1 %	1,1 %	5,4 %	5,4 %
Schaarbeek	20,3 %	1,9 %	3,0 %	9,9 %
S-A-Berchem	43,0 %	10,2 %	6,8 %	16,9 %
St.-Gillis	11,23 %	-	-	6,0 %
S-J-Molenbeek	40,8 %	6,2 %	2,7 %	15,1 %
S-J-Ten Node	18,2 %	1,4 %	2,9 %	7,2 %
S-L-Woluwe	25,3 %	0,7 %	7,0 %	11,2 %
S-P-Woluwe	29,8 %	4,9 %	5,9 %	4,9 %
Ukkel	19,3 %	2,1 %	2,1 %	8,6 %
Vorst	17,2 %	2,9 %	1,9 %	10,7 %
Water-Bosv.	21,8 %	1,6 %	6,3 %	9,4 %

Tabel 19. Taalbeeld Nederlands per gemeente

Eerst en vooral hebben de gemeenten waar in 1947 de meeste Nederlands-taligen woonden ook nu nog de meeste inwoners die deze taal beheersen. Niet alleen kennen zij nog het hoogste percentage oorspronkelijke Neder-

landstalige bewoners, maar ook het aantal traditioneel tweetaligen ligt er hoog in vergelijking met de andere gemeenten. Vergeleken met de rangschikking op basis van de talentelling zijn vooral Evere en Sint-Jans-Molenbeek uit de top der meest Nederlandstalige gemeenten verdwenen. St.-Agatha-Berchem, Ganshoren, Jette en Koekelberg blijven bovenaan. Etterbeek is een uitzonderlijk geval. In vergelijking met de cijfers uit 1947 is er verhoudingsgewijze amper een verschil met het huidige aantal inwoners uit eentalig Nederlandstalige gezinnen. Inwoners uit Vlaanderen die zich in Etterbeek vestigden hebben een specifiek profiel. De meesten kwamen er al voor 1960 wonen en genoten een vrij hoge opleiding. Dat deze relatieve rangorde van de gemeenten niet erg is veranderd, is toch niet zo evident, gezien de demografische ontwikkelingen die het Brussels Hoofdstedelijk Gewest kenmerkten. Door de instroom van buitenlanders komt het aandeel van Nederlandstaligen in elke gemeente sowieso lager te liggen, maar dit heeft de onderlinge verhoudingen niet op zijn kop gezet. Toch zijn de noordwestelijke gemeenten niet de meest attractieve voor de Vlaamse migranten. Voor hen is Brussel-stad de absolute koploper. Van hen die na 1960 naar Brussel verhuisden koos een kwart voor Brussel-stad als woonplaats. In absolute aantallen zijn ook Sint-Lambrechts-Woluwe, Elsene en Schaarbeek populair bij de huidige Vlaamse inwijkelingen.

5.2.2.2. Leeftijdsstructuur

De levensvatbaarheid en vitaliteit van een taal kunnen onder meer worden afgelezen aan de leeftijdsstructuur van haar sprekers. Tabel 20 geeft een idee van de leeftijd van de verschillende groepen Nederlandssprekenden.

Taalgroep	Tot 25	26-40	41-65	65+
Nederlandstaligen geboren in Brussel	7,0 %	12,8 %	41,9 %	38,4 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	-	12,9 %	51,6 %	35,5 %
Traditioneel tweetaligen	7,5 %	19,7 %	44,5 %	28,3 %
Totaal Brusselaars	15,1 %	28,0 %	39,3 %	17,6 %

Tabel 20. Leeftijdsstructuur Nederlandstaligen

De gemiddelde leeftijd van de respondenten die in een Nederlandstalig gezin opgroeiden ligt duidelijk hoger dan die van de Brusselse bevolking. Dit is zeker het geval bij de Nederlandstaligen die in Brussel opgroeiden. Zij die vanuit Vlaanderen naar Brussel kwamen zijn iets jonger, al ontbreekt de jongste categorie in de steekproef. Dit is niet zo verwonderlijk,

gezien de gemiddelde migratieleeftijd van deze groep. Hoewel de leden ouder zijn dan de ‘gemiddelde’ Brusselaar, telt de groep traditioneel tweetaligen al meer jongeren. Dit is zeker het geval voor de groep die we de ‘Nederlandskundigen’ zullen noemen. Hiermee worden die Brusselaars bedoeld die van zichzelf zeggen goed tot uitstekend Nederlands te spreken, maar bij wie deze taal in het milieu waarin ze opgroeiden niet werd gebruikt. Van de jongste groep Brusselaars die het Nederlands goed beheersen komt het overgrote deel uit deze groep en niet uit een Nederlandssprekende familie. Zo komt men in Brussel tot een situatie waarbij binnen de jongste generatie Brusselaars die goed tot uitstekend Nederlands spreken, de Nederlandstaligen een minderheid vormen.

5.2.2.3. Statusverschil

In de literatuur over het verfransingsproces van Brussel wordt de lagere professionele status van de Nederlandssprekenden dikwijls aangehaald als een van de stimuli om naar het Frans over te schakelen.

Taalgroep	Geen	Lager Ond.	Sec. Ond.	Hoger Ond.
Nederlandstaligen geboren in Brussel	-	19,8 %	68,5 %	11,7 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	-	12,9 %	57,2 %	29,8 %
Traditioneel tweetaligen	-	7,9 %	68,1 %	24,0 %
Totaal Brusselaars	1,6 %	6,7 %	63,1 %	28,7 %

Tabel 21. Diplomaniveau Nederlandstaligen

Tabel 21 toont aan dat deze statuskloof langzaam wordt gedicht. De geboren Brusselaars die in een Nederlandstalig gezin opgroeiden hebben in het algemeen nog wel een lager diplomaniveau dan de gemiddelde Brusselaar, maar van de Nederlandssprekenden uit Vlaanderen heeft al zo’n 30 % een diploma van het hoger of universitair onderwijs. Zeker de recent gemigreerde Nederlandstaligen zijn hooggeschoold.

5.2.2.4. Het Nederlands en het dialect in Brussel

Ten slotte blijven we hier even stilstaan bij het gebruik van het dialect bij Nederlandstaligen in Brussel. Een van de bepalende factoren in het onderzoek naar het verfransingsproces is het feit dat de Nederlandstaligen geen ‘statustaal’ spraken zoals het Frans. Meer nog, ze spraken ook geen Nederlands maar enkel Vlaamse dialecten, zodat het Nederlands als standaardtaal voor hen evengoed een vreemde taal was als het Frans. Het zou dan ook interessant zijn te weten in hoeverre het dialect ook nu nog

een rol speelt. Men kan er niet omheen dat survey-research een verre van ideale manier is om het dialect in kaart te brengen. Tenslotte is het verschil tussen de standaardtaal en het dialect niet altijd voor iedereen evident en zullen sommige dialectsprekers zichzelf als standaardtaalsprekers identificeren, terwijl de variabiliteit binnen de dialecten eveneens erg groot is, zelfs voor mensen die beweren hetzelfde dialect te spreken. Nemen we gewoon een willekeurige streek in Vlaanderen, dan zullen jongeren en ouderen die beiden beweren dialect te spreken ook op een andere manier met dit dialect omgaan. De cijfers in tabel 22 hebben dan ook alleen betrekking op de taal die de personen beweren te spreken, maar omdat er verder in deze publicatie niet meer op het dialect wordt ingegaan wordt het hier wat uitgebreider bekeken. De cijfergegevens moeten we met de nodige voorzichtigheid interpreteren, niet alleen omdat inhoudelijk de categorieën intern nogal kunnen variëren, maar ook omdat de groepen vrij klein zijn. Tabel 22 beperkt zich tot de familiale situatie van de Brusselaars en peilt naar het taalgebruik met de vader, de moeder en eventuele broers en/of zussen. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen de standaardtaal, een Vlaams dialect of een Brussels dialect.⁴

Taal	met vader		met moeder		met broers/zussen	
	° Br	° Vl	° Br	° Vl	° Br	° Vl
Nl	47,6 %	46,3 %	45,1 %	45,9 %	36,1 %	53,5 %
Vl dia	34,1 %	50,4 %	32,9 %	50,0 %	23,0 %	34,7 %
Br dia	15,9 %	-	17,1 %	-	8,2 %	-
Nl / Vl dia	1,2 %	3,3 %	2,4 %	3,3 %	3,3 %	3,0 %
Vl dia / Br dia	1,2 %	-	1,2 %	-	1,6 %	-
Nl / Fr	-	-	-	-	6,6 %	2,0 %
Vl dia / Fr	-	-	-	-	4,9 %	4,0 %
Br dia / Fr	-	-	-	-	4,9 %	-
Vl dia / Fr dia	-	-	-	-	1,6 %	-
Vl dia / Nl / Fr	-	-	-	-	1,6 %	
Vl / Br dia / Fr	-	-	-	-	-	1,0 %
Frans	-	-	-	-	8,2 %	2,0 %

Tabel 22. Taalgebruik in familieverband (gedetailleerd naar dialect)

⁴ Deze terminologie werd ingevoerd om een onderscheid te maken tussen het Vlaamse dialect dat in Brussel nu slechts door een kleine minderheid wordt gesproken (zie S. de Vriendt, 2001) en het dialect van de inwijkelingen uit Vlaanderen. Dit betekent uiteraard niet dat het Brussels dialect niet 'Vlaams' zou zijn.

De invloed van het dialect op de gezinnen waarin de Nederlandstalige Brusselaars opgroeiden is vrij belangrijk. Nog niet de helft, zowel van zij die geboren zijn in Vlaanderen als zij die geboren zijn in Brussel, sprak thuis de standaardtaal met de ouders. De rest spreekt een Vlaams of een Brussels dialect, al dan niet in combinatie met het Nederlands. Opmerkelijk is wel het taalgebruik met broers en zussen. Terwijl het aantal sprekers van het Standaardnederlands toeneemt bij de geboren Vlamingen, daalt dit bij de oorspronkelijke Brusselaars, bij wie dan weer de invloed van het Frans toeneemt. Ruim een kwart van de respondenten die met de ouders enkel Nederlands of een Vlaams of Brussels dialect spreken, schakelt met broers en/of zussen geheel of gedeeltelijk naar het Frans over. Bij de geboren Vlamingen ligt dit percentage significant lager. Hiervoor zijn verschillende verklaringen mogelijk: ofwel is niet zozeer het dialect maar het feit dat men steeds in Brussel woonde verantwoordelijk voor de shift, ofwel hebben deze broers en zussen in dit geval meer Franstalige partners, zodat de kinderen onderling ook makkelijker naar het Frans overschakelen, ofwel staat het dialect van de ingeweken Vlamingen verder van het Frans zodat de verschuiving op zich minder evident is, ofwel moeten de ingeweken Vlamingen door hun hoger diplomaniveau geen statusverhoging verwachten door naar het Frans over te schakelen... Nader onderzoek zou hierin enige klaarheid kunnen brengen. Ten slotte nog deze cijfers over dialectgebruik: van alle geboren Brusselaars die in een Nederlandstalig gezin opgroeiden spreekt 12,9 % een Brussels dialect met de partner, eenzelfde percentage met de kinderen en 8,4 % met vrienden. Van alle Nederlandstalige Brusselaars, waar ook geboren, spreekt 16,0 % een Vlaams dialect met de partner, 10,5 % met de kinderen en 20,8 % met vrienden.

5.3. Taalkennis van Nederlandstalige Brusselaars

Vlamingen gaan meestal prat op hun talenkennis. In dit gedeelte wordt een overzicht gepresenteerd van de talenkennis van de Nederlandstalige Brusselaars. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt op basis van hun geboorteplaats: Brussel (n=85), Vlaanderen (n=124) of het buitenland (n=24). De ene Nederlandstalige die in Wallonië werd geboren wordt in de categorie van de buitenlanders ondergebracht. In tabel 23 worden de resultaten voor de kennis van het Nederlands, het Frans en het Engels, als meest courante en belangrijke Brusselse talen, voorgesteld. Net als bij de Franstaligen wordt ook hier de basis in tabel 23 gevormd door het al dan niet 'goed' tot 'uitstekend' spreken van de taal in kwestie.

De Nederlandstaligen in Brussel

Achtergrond Nederlandstaligen	Nederlands	Frans	Engels
° Brussel	94,1 % (niet: 1,2 %)	96,5 %	28,2 % (niet: 35,3 %)
° Vlaanderen	99,2 %	95,1 %	44,3 % (niet: 14,5 %)
° Buitenland	91,7 %	95,8 % (niet: 4,2 %)	70,8 % (niet: 12,6 %)
Totaal Nederlandst.	96,6 % (niet: 0,4 %)	95,7 % (niet: 0,4 %)	41,24 % (niet: 20,6 %)
Totaal Brusselaars	33,3 % (niet: 17,3 %)	95,6 % (niet: 0,4 %)	33,3 % (niet: 23,1 %)

Tabel 23. Goede tot uitstekende verbale kennis Nederlands, Frans en Engels van Nederlandstaligen

Terwijl alle Franstaligen ‘goed’ tot ‘uitstekend’ Frans spreken, is dit voor de Nederlandstaligen niet het geval. Eén van hen, geboren in Brussel, beweert zelfs momenteel geen Nederlands meer te kennen. Wat de kennis van het Nederlands in zijn geheel betreft scoren de geboren Vlamingen significant hoger dan de geboren Brusselaars. Hoewel de scores allemaal wel vrij hoog zijn, doet er zich bij de Nederlandstaligen geboren in Brussel een bepaalde vorm van taalverlies voor. Ook bij de Nederlandstaligen geboren in het buitenland lijkt dit het geval, maar dit is begrijpelijk als men weet dat een aantal van hen ouders met een andere moedertaal hebben, hoewel ze toch voor het Nederlands als gezinstaal hebben gekozen. Aan de andere kant staat de kennis van het Frans bij de Nederlandstaligen ongeveer op gelijke hoogte met deze van het Nederlands, wat van de Nederlandstaligen in de dagelijkse taalpraktijk tweetaligen maakt. Ondanks de kleine verschillen behalen hier de geboren Brusselaars significant vaker de kwalificatie ‘uitstekend’. Ook voor het Engels halen de Nederlandstaligen een behoorlijke score, zeker in vergelijking met de gemiddelde Brusselaar. Ook hier doen de Nederlandstaligen uit Vlaanderen het significant beter dan de Brusselaars. De hogere scholingsgraad van de eersten ligt mee aan de basis van deze voorsprong.

Naast deze drie talen ziet de topvijf van talen die de Nederlandstaligen in Brussel ‘goed’ tot ‘uitstekend’ spreken er als volgt uit: Duits (9,5 %), Spaans (4,3 %), Italiaans (2,6 %) en Portugees en Brussels (0,9 %). Net als bij de Franstaligen het Waals duikt hier het Brussels op als bevestiging van een regionale identificatie. Op de vraag of ze zichzelf als ‘een-’, ‘twee-’ dan wel ‘meertalig’ beschouwen zouden we mogen verwachten dat de Nederlandstaligen zich minstens als tweetalig zien, doch dit is niet altijd het geval. Tussen de drie verschillende groepen duiken in de antwoorden op deze vraag significante verschillen op. De meerderheid van de in Brussel geboren Nederlandstaligen ziet zichzelf als tweetalig, terwijl ze ook de hoogste score qua eentaligheid laten optekenen (8,3 %). Het is echter niet duidelijk of sommigen onder hen zich als eentalig Nederlandstalig of als

eentalig Franstalig beschouwen, zeker gezien het (zij het beperkte) taalverlies bij deze groep. De geboren Vlamingen schatten zich significant hoger in, met 45 % meertaligen, maar de in het buitenland geboren Nederlandstaligen scoren nog significant hoger voor deze categorie, zelfs al zijn de aantallen beperkt. Deze laatste vraag heeft dus niet zozeer met taalkennis dan wel met identificatie te maken. Dit biedt een mogelijke verklaring voor het feit waarom de geboren Brusselaars zich vooral als tweetaligen beschouwen, ook al spreken ze bijvoorbeeld uitstekend Engels. De Nederlandstaligen uit Vlaanderen kwamen vooral naar Brussel wonen vanwege hun baan. Inherent aan hun hogere scholingsgraad was bij de meeste van hen ook de talenkennis van belang om hun job te kunnen uitoefenen. Mogelijk benaderen ze de taal eerder instrumenteel dan emotioneel. Dit zou niet alleen het hogere aantal meertaligen kunnen verklaren, maar laat eveneens een andere houding ten aanzien van het Frans veronderstellen.

5.4. Taalgebruik van Nederlandstalige Brusselaars

Hoewel het Nederlands in Brussel een minderheidspositie bekleedt, zou het verkeerd zijn ze als de taal van een minderheidsgroep te beschouwen. Terwijl dit klopt voor Brussel, gaat dit niet langer op voor België in zijn geheel, waar de Vlamingen een meerderheid vormen. Hierdoor kunnen de Nederlandstaligen in Brussel rekenen op een door Vlaanderen uitgebouwde infrastructuur, wat op zich een manier van gemeenschapsvorming introduceert. Hoewel in een van de inleidende hoofdstukken het onderscheid tussen taalgemeenschap en taalgroep werd behandeld, gelden de termen voor de Nederlandstaligen eigenlijk allebei. Of het nu het ene dan wel het andere is, blijft een retorische vraag, maar hier kunnen wel een aantal elementen aangedragen worden die de discussie rond het antwoord op die vraag kunnen voeden. In eerste instantie wordt hier nagegaan op welke manier de Nederlandstaligen in Brussel hun taal doorgeven. In een tweede deel komt de manier van groepsvorming en de houding ten aanzien van andere groepen aan bod.

5.4.1. Overdracht van het Nederlands

Bij taalverwerving staan twee wegen centraal: de spontane taalverwerving in het gezin en de schoolse taalverwerving. In een vorig hoofdstuk werd al dieper ingegaan op de taalverwerving in het gezin waarin men opgroeide. In dit deel staan de intergenerationele taaloverdracht, het taalgebruik met de partner en de schoolse taalverwerving centraal.

5.4.1.1. Taalgebruik met partner en kinderen

Een manier om de geslotenheid van een culturele groep of taalgroep te bepalen is te kijken in hoeverre de leden hun partners ook binnen dezelfde groep zoeken. Van de meerderjarige Nederlandstaligen in Brussel heeft bijna 85 % een partner, of ooit een partner gehad. Tabel 24 geeft een overzicht van de taalachtergrond van deze partners.

Taalgroep	Nederlands	Frans	Nederlands /Frans	Andere
Nederlandstaligen geboren in Brussel	50,0 %	41,2 %	5,9 %	3,0 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	41,0 %	41,0 %	10,5 %	7,7 %
Nederlandstaligen geboren in buitenland	27,8 %	33,3 %	5,6 %	33,3 %
Totaal Nederlandstaligen	42,9 %	40,3 %	8,4 %	8,4 %
Totaal Brusselaars	12,2 %	55,7 %	5,9 %	26,2 %

Tabel 24. Taalachtergrond partners Nederlandstaligen

Uit de tabel blijkt een significant verschil tussen de Nederlandstaligen geboren in Brussel en de Nederlandstaligen die in Vlaanderen geboren zijn. Zij die in Brussel geboren zijn, zijn meer geneigd een partner met een Nederlandstalige taalachtergrond te kiezen dan hun in Vlaanderen geboren taalgenoten. Het lijkt er dus op dat de in Brussel geboren Nederlandstaligen zich meer op een netwerk van (ook in Brussel geboren?) Nederlandstaligen richten, terwijl diegenen uit Vlaanderen hun partners ook in andere taalgroepen weten te vinden. Dit is niet zo verwonderlijk, gezien de migratieleeftijd van de Nederlandstaligen uit Vlaanderen en het feit dat ze net vanwege hun baan naar Brussel verhuizen, waardoor ze eerder via een meertalig milieu de eerste contacten in hun nieuwe leefomgeving leggen.

Gezien de verscheidenheid in taalachtergrond van de partners van de Nederlandstaligen, zowel geboren in Vlaanderen als Brussel, dringt zich de vraag op in hoeverre deze Brusselaars ook thuis nog het Nederlands als omgangstaal gebruiken. Tabel 25 geeft een beeld van de gezinnen waar uitsluitend Nederlands wordt gesproken en waarbij de ondervraagde ook tot de Nederlandstaligen behoort; tabel 26 geeft de cijfers voor de gezinnen waar zowel Frans als Nederlands wordt gesproken.

Hoofdstuk 5

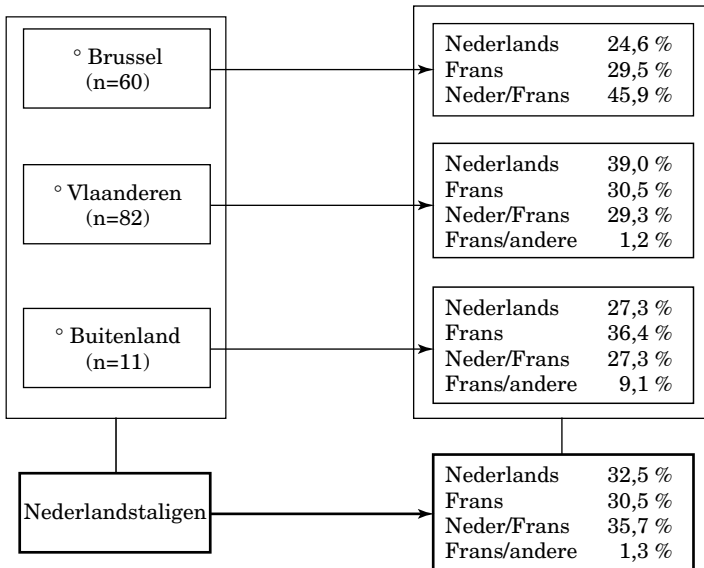
Taalgroep	Partner Nederlands	Partner Nederl/Frans	Partner anderstalig
Nederlandstaligen geboren in Brussel	100,0 %	-	-
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	87,5 %	6,3 %	6,3 %
Nederlandstaligen geboren in buitenland	66,7 %	-	33,3 %
Totaal Nederlandstaligen	90,0 %	4,0 %	6,0 %
Totaal Brusselaars	91,2 %	3,5 %	5,3 %

Tabel 25. Taalmilieu partner bij eentalig Nederlandstalige gezinnen van Nederlandstalige ondervraagden

Taalgroep	Partner Nederlands	Partner Frans	Partner NL/Frans	Partner anderst
Nederlandstaligen geboren in Brussel	53,6 %	35,7 %	7,1 %	3,6 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	37,5 %	37,5 %	16,7 %	8,4 %
Nederlandstaligen geboren in buitenland	33,3 %	-	-	66,6 %
Totaal Nederlandstaligen	45,5 %	34,5 %	10,9 %	9,1 %
Totaal Brusselaars	36,9 %	37,6 %	14,0 %	11,4 %

Tabel 26. Taalmilieu partner bij traditioneel tweetalige gezinnen van Nederlandstalige ondervraagden

Uit het onderzoek van Louckx (1982) bleek de taal van de partner een cruciale rol te spelen in het verfransingsproces. Van de in Brussel geboren Nederlandstaligen met een Franstalige partner blijkt niemand het Nederlands als enige gezinstaal op te geven. De geboren Brusselaars uit de onderzoeksgroep die met hun partner uitsluitend Nederlands spreken, hebben enkel Nederlandstalige partners, onder hen die uit Vlaanderen komen zijn er enkelen die hun traditioneel tweetalig of anderstalig opgegroeide partner kunnen overhalen naar het Nederlands over te schakelen. Sommige Nederlandstaligen met een Franstalige partner schakelen dan weer wel over naar tweetalige gezinnen. Bij de Nederlandstaligen die in gezinsverband zowel Frans als Nederlands spreken is ruim een derde van de partners Franstalig, maar ook met Nederlandstalige partners wordt naar twee gezinstalen overgeschakeld. Al bij al blijft dit beeld vrij complex. Daarom geeft figuur 4 een overzicht van de verschuivingen in gezinstaal bij de Nederlandstaligen in Brussel.

Figuur 4. Evolutie gezinstaal Nederlandstalige respondenten en nieuwgevormde gezinnen

Van de respondenten uit Nederlandstalige gezinnen die een partner hebben blijft ongeveer een derde Nederlands spreken, een derde schakelt over op het Frans en het resterende derde combineert in het nieuwgevormde gezin beide talen. Grosso modo tekenen twee duidelijke tendensen zich af. In de eerste plaats zien we dat het verfransingsproces, in de zin van Nederlandstaligen die om welke reden dan ook in het gezin naar het Frans overschakelen, verdwenen is. In onze onderzoeksgroep zit nog één 74-jarige Nederlandstalige die gehuwd is met een Nederlandstalige vrouw maar thuis toch Frans spreekt. De respondenten die thuis in het Nederlands werden opgevoed en een Franstalige partner kiezen, schakelen in 70 % van de gevallen nog wel over op het Frans, al zijn zij die in Vlaanderen zijn geboren meer geneigd dit te doen dan zij die in Brussel zelf opgroeiden. De resterende 30 % spreekt beide talen in het gezin. Een tweede belangrijke vaststelling is dat hoe jonger de partners zijn, hoe meer Nederlands ze in gezinsverband gaan gebruiken, ook al is een van beide partners van huis uit Franstalig of tweetalig. Deze vaststelling verdient zeker nog nader onderzoek.

5.4.1.2. Onderwijstaal

Naast het taalgebruik in het gezin waarin men opgroeide is het onderwijs het tweede belangrijkste kanaal van taalverwerving, hetzij ter ondersteu-

Hoofdstuk 5

ning van de thuis aangeleerde taal of talen, hetzij als toegang tot een of meer nieuwe talen. De schoolse taalachtergrond van de hier onderscheiden groepen wordt in tabel 27 weergegeven. De aangegeven taal heeft betrekking op de gehele onderwijsloopbaan, dus de categorie ‘Nederlands’ impliceert dat de respondent alleen Nederlandstalige scholen heeft bezocht, ongeacht zijn onderwijsniveau, ‘Nederlands/Frans’ impliceert minstens één jaar onderwijs in het Nederlands en de rest in het Frans of omgekeerd enzovoort.

Taalgroep	Nederlands	Frans	Andere taal	Nederlands/ Frans
Nederlandstaligen geboren in Brussel	54,1 %	29,4 %	1,2 %	15,3 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	78,2 %	4,8 %	-	14,5 %
Nederlandstaligen geboren in buitenland	70,8 %	12,5 %	-	8,3 %
Totaal Nederlandstaligen	68,7 %	14,6 %	0,4 %	14,2 %
Totaal Brusselaars	8,2 %	69,1 %	10,8 %	5,8 %
	Nederlands /Andere	Frans/ Andere	Nl/Fr/ Andere	Geen onderwijs
Nederlandstaligen geboren in Brussel	-	-	-	-
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	1,6 %	-	0,8 %	-
Nederlandstaligen geboren in buitenland	4,2 %	4,2 %	-	-
Totaal Nederlandstaligen	1,3 %	0,4 %	0,4 %	-
Totaal Brusselaars	0,3 %	4,8 %	0,3 %	1,3 %

Tabel 27. Onderwijstaal Nederlandstaligen

Van de groep die opgroeide in een gezin waar men uitsluitend Nederlands spreekt of sprak, heeft iets minder dan 70 % uitsluitend Nederlandstalige scholen bezocht, ongeveer 15 % enkel Franstalige en een vergelijkbaar aantal zowel Nederlandstalige als Franstalige. Zeker voor geboren Nederlandstalige Brusselaars was het niet steeds evident in het Nederlands school te lopen. Hier heeft de Vlaamse Gemeenschap echter duidelijk haar stempel op het Brusselse onderwijsveld gedrukt. Door de implementatie van de manier waarop in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest tweetaligheid politiek wordt gepercipieerd, groeide er in de loop van de laatste decennia een net van Nederlandstalige scholen. Daarom is het niet alleen interessant de algemene cijfers van de participatie van de van huis uit Nederlandstaligen te bekijken, maar ook de historische evolutie van deze participatie. Deze is te vinden in tabel 28, zowel voor de Nederlandstalige Brusselaars als voor de Nederlandstaligen die geboren zijn in Vlaanderen. Als voorbeeld werd het middelbaar onderwijs gebruikt, en dit om twee redenen. Ten eerste is het middelbaar onderwijs, in tegenstelling tot kleu-

teronderwijs en het lager onderwijs, een onderwijsniveau waar men nauwelijks van onderwijstaal wisselt. Een tweede reden is het feit dat het volgen van het secundair onderwijs in het Nederlands een bepalende voorwaarde vormt om eventuele hogere studies ook in het Nederlands aan te vatten.

Leeftijdsgroep	Geboren in Brussel		Geboren in Vlaanderen	
	Nederlands-talige school	Franstalige school	Nederlands-talige school	Franstalige school
-26	100,0 %	-	-	-
26-40	81,8 %	18,2 %	100,0 %	-
41-65	53,1 %	46,9 %	89,5 %	10,5 %
+ 65	36,8 %	57,9 %	75,0 %	25,0 %

Tabel 28. Taal middelbaar onderwijs van die respondenten die in een eentalig Nederlandstalig gezin opgroeiden

Zoals de tabel aantoont, taant de invloed van het Frans in de opleiding van Brusselaars uit Nederlandstalige families. Van de geboren Brusselaars loopt de jongste leeftijdscategorie uitsluitend school in het Nederlands, bij de Nederlandstaligen uit Vlaanderen was dit al het geval voor diegenen die momenteel jonger dan veertig zijn. Twintig jaar later dan in Vlaanderen blijken nu ook de Brusselaars uit eentalig Nederlandstalige families in de eigen taal op school te gaan. Dat is niet alleen attractief voor de inwijkelingen uit Vlaanderen; ook de Nederlandstalige Brusselaars hoeven hun kinderen niet langer Franstalig onderwijs te laten volgen met het oog op hun latere carrière. Omgekeerd oefent het Nederlandstalig onderwijs juist een aantrekkingskracht uit op Franstaligen. Van de groep Franstaligen die beweren goed tot uitstekend Nederlands te spreken ging bijna 15 % ooit naar een Nederlandstalige school, net als ruim 20 % van zij die uit tweetalige gezinnen komen. Het gaat hier in de meeste gevallen om een rationele keuze, tweetaligheid is op de Brusselse arbeidsmarkt immers een must geworden. Toch betekent dit ook dat bijna 60 % van de totale groep Brusselaars met een goede tot uitstekende kennis van het Nederlands uitsluitend het Franstalig onderwijs frequenteerde, hoewel slechts 6 % van hen uit eentalig Nederlandstalige families komt. Als tweede taal scoort het Nederlands dus ook vrij goed.

Op grond van bovenstaande bevindingen mag worden verwacht dat de kinderen van Nederlandstaligen ook steeds meer het Nederlandstalig onderwijs zullen verkiezen. Dit is inderdaad het geval, al speelt uiteraard ook de taal van de partner een rol. Indien die partner Franstalig is, gaan hun kinderen in driekwart van de gevallen in het Franstalig onderwijs op school. In tabel 29 wordt de verdeling van de kinderen over de mogelijke

onderwijscurricula weergegeven, eerst op basis van de geboorteplaats van de ondervraagde ouder, daarna op basis van de nieuwe gezinstaal.

Taalgroep	Nederlands	Frans	Nederlands/Frans
Nederlandstaligen geboren in Brussel	35,6 %	55,9 %	8,5 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	39,8 %	44,6 %	14,5 %
Nederlandstaligen geboren in buitenland	27,3 %	63,6 %	9,1 %
Totaal Nederlandstaligen	37,3 %	50,3 %	11,8 %
Nieuwe gezinstaal			
Nederlands	83,4 %	4,2 %	12,5 %
Frans	-	91,3 %	8,7 %
Nederlands / Frans	23,5 %	58,8 %	15,7 %
Totaal Nederlandstaligen	35,6 %	51,4 %	12,3 %

Tabel 29. Onderwijstaal kinderen Nederlandstaligen

Ook hier geldt het credo: hoe jonger de ouders, hoe meer de kinderen naar een Nederlandstalige onderwijsinstelling gaan, ook indien de andere partner een Franstalige is of in een traditioneel tweetalig gezin opgroeide.

5.4.2. Taalgebruik in de privé-sfeer

De Franstaligen hadden vrienden met een diverse linguïstische achtergrond maar spraken toch meestal Frans. Nederlandstaligen hebben een vriendenkring die vooral bestaat uit Nederlands- en Franssprekenden, maar ze zijn dan weer meer genooddaakt naar een andere dan hun moedertaal over te schakelen. Ongeveer een derde van de gesprekken met hun vrienden verloopt in het Nederlands, een derde uitsluitend in het Frans, en een derde in beide talen. Tabel 30 illustreert het relatieve belang van een gemeenschappelijke linguïstische achtergrond.⁵

⁵. Om het belang van de taal te kunnen inschatten werd in de vragenlijst onder meer gevraagd wat zij met hun vrienden gemeenschappelijk hebben: eenzelfde sociale status (vergelijkbaar diploma of tewerkstellingssituatie, in de tabel aangeduid met SES), eenzelfde filosofische of religieuze overtuiging, dezelfde moedertaal, dezelfde nationaliteit, dezelfde politieke overtuiging of dezelfde interessesferen en hobby's.

De Nederlandstaligen in Brussel

Achtergrond Nederlandstaligen	SES	Religie	Taal	National	Politiek	Interesse
° Brussel	61,1 %	54,9 %	56,9 %	91,7 %	29,6 %	73,6 %
° Vlaanderen	55,2 %	52,2 %	39,3 %	79,3 %	26,5 %	75,2 %
° Buitenland	60,9 %	26,1 %	31,8 %	34,8 %	17,4 %	52,2 %
Totaal Nederlandstaligen	57,8 %	50,2 %	44,5 %	78,7 %	26,5 %	72,2 %
Totaal Brusselaars	57,7 %	46,0 %	63,4 %	60,2 %	25,1 %	64,5 %

Tabel 30. Gemeenschappelijke kenmerken met vrienden Nederlandstaligen

De belangrijkste eigenschap die de Nederlandstaligen met de anderen in hun vriendenkring delen blijkt de nationaliteit te zijn. Maar ook de verschillen tussen de verschillende categorieën zijn hierbij significant. Vooral de geboren en getogen Brusselaars lijken in hun vriendenkring vooral Belgen te tellen, bij diegenen die in Vlaanderen geboren zijn is dit beduidend minder en voor de in het buitenland geboren Nederlandstaligen is het criterium zelfs van ondergeschikt belang.⁶ Taal wordt door de Nederlandstaligen veel minder als een criterium voor de vriendschapsrelaties gezien, sociale status en religie daarentegen worden wel erg belangrijk geacht. Net zoals bij de Franstaligen sluit de politieke overtuiging de rij. Dat taal minder belangrijk wordt geacht, betekent niet dat men met de vrienden meerdere talen gaat spreken. Het belang dat blijkbaar aan nationaliteit wordt gehecht laat buiten het Nederlands en het Frans weinig keuze. Uit de cijfers blijkt ook dat de vriendengroep van de geboren Brusselaars er homogener uit ziet dan deze van de andere Nederlandstaligen. Met uitzondering van de eigenschap 'interesse' scoren ze voor elke eigenschap hoger dan de Nederlandstaligen die buiten Brussel geboren zijn.

Hoe worden de Nederlandstaligen in Brussel nu door de andere taalgroepen gezien?⁷ Die visie is tamelijk positief: vriendelijkheid, verdraagzaamheid, hard werken en meertaligheid scoren het best. Toch hebben ze nog een positiever beeld van zichzelf, want met uitzondering van 'hard werken' geven ze zich voor de andere eigenschappen en voor hun gevoel voor humor een significant hogere rating dan de anderen. De in Vlaanderen geboren Nederlandstaligen roemen vooral de eigen meertaligheid, de

⁶ Ondanks de beperkte omvang van deze groep ligt hun score significant lager.

⁷ Om hierover een idee te krijgen werd gevraagd of ze met bepaalde groepen een aantal eigenschappen konden associëren waarbij zowel positieve als negatieve eigenschappen werden voorgelegd. Concreet werd gevraagd welke eigenschappen ze aan 'Franstalige Brusselaars', 'Nederlandstalige Brusselaars', 'Turkse Brusselaars', 'Marokkaanse Brusselaars' 'EU-ambtenaren en hogere kaderleden', 'Walen' en 'Vlamingen' kunnen toeschrijven. De keuze van eigenschappen beperkte zich tot: verdraagzaam, op zichzelf gericht, meertalig, dom, arrogant, vriendelijk, oneerlijk, hard werkend, gevoel voor humor en bedreigend.

geboren Brusselaars willen zich blijkbaar profileren als de meest verdraagzame Nederlandstaligen. Voor negatieve eigenschappen als dom, oneerlijk en bedreigend schatten ze zich dan weer significant lager in dan de andere Brusselaars hen zien. Deze steeds terugkerende significante verschillen zijn opmerkelijk, vooral omdat de Nederlandstaligen zichzelf systematisch positiever inschatten. De Nederlandstalige Brusselaars worden in het algemeen door de andere Brusselaars toch vrij positief ervaren.

Zien zij de anderen ook zo en maakt het een verschil uit of ze al dan niet in Brussel zelf geboren zijn? Opvallend is alleszins dat de Nederlandstaligen alle andere taalgroepen, met uitzondering van de Walen en zichzelf, significant onverdraagzamer vinden dan de gemiddelde Brusselaar. Verder verwijten de in Vlaanderen geboren Nederlandstaligen de Franstalige Brusselaars vooral hun arrogantie. Geboren Brusselaars vinden de Walen dan weer arroganter. De Marokkanen worden door alle Nederlandstaligen als de arrogantste groep beschouwd, en staan eveneens bovenaan de lijst van de oneerlijkste en meest bedreigende Brusselaars. De Turkse migranten worden positiever beoordeeld, al ervaart ruim 13 % ze toch ook als bedreigend. Hierbij is het opmerkelijk dat de Vlamingen door hun Brusselsese gemeenschapsgenoten op de derde plaats worden gezet als bedreiging, wat significant hoger is dan de dreiging die van de Franstalige Brusselaars uitgaat. Nog opvallender is dat het vooral de inwijkelingen uit Vlaanderen zijn die het bedreigende karakter van de Vlamingen onderstrepen. Men kan zich de vraag stellen of de beweegredenen van deze geboren Vlamingen om naar Brussel te komen in het verlengde liggen van die van de Franstaligen die in Vlaanderen opgroeiden. Staan deze laatsten anders tegenover het Nederlands en welke rol speelt de link tussen taal en identiteit bij hen? Ook hier dient verder onderzoek te gebeuren naar het 'type' Vlaming dat naar Brussel verhuist. Een laatste opvallend verschil tussen de geboren Brusselaars en geboren Vlamingen onder de Nederlandstaligen is het feit dat zij die geboren zijn in Vlaanderen alle groepen niet-Nederlandstaligen een significant lagere score geven op 'hard werken', dezelfde eigenschap waarvoor ze zichzelf de hoogste score geven. Door de eigen positieve kenmerken te benadrukken en de anderen hierop lager te waarderen wordt toch een afstand gecreëerd en het belang van de eigen groep beklemtoond. De grens rond de eigen taalgroep wordt door de Nederlandstaligen wel degelijk getrokken, al betekent dit niet dat men niet voor andere groepen openstaat, wat door de ontvankelijkheid voor Franstalige media wordt geïllustreerd.

5.4.3. Mediareceptiviteit

De Franstalige Brusselaars informeerden zich voornamelijk via de Franstalige media, al bleek de tv hierop de grote uitzondering. Is een vergelijk-

bare evolutie ook bij de Nederlandstalige Brusselaars merkbaar? Hierbij gaan we vooral in op de mogelijke verschillen tussen de in Brussel geboren Nederlandstalige Brusselaars en deze geboren in Vlaanderen. Wegens het beperkte aantal Nederlandstaligen dat buiten Brussel en Vlaanderen is geboren komt deze groep enkel aan bod als ze in belangrijke mate van de andere groepen afwijkt. Het kijkgedrag vormt het eerste aanknopingspunt. Tabel 31 bevestigt alleszins de receptiviteit van de Nederlandstalige Brusselaars voor de Franstalige tv-zenders.

Achtergrond Nederlandstaligen	VRT-TV1	CANVAS	RTBF1	Arte
° Brussel	76,5 % (6,54)	72,9 % (6,27)	82,4 % (6,56)	54,1 % (7,04)
° Vlaanderen	78,2 % (6,32)	74,2 % (6,32)	78,2 % (5,96)	56,6 % (6,93)
Totaal Nederlandstaligen	76,0 % (6,36)	72,1 % (6,28)	78,5 % (6,24)	55,4 % (6,98)
Totaal Brusselaars	32,8 % (5,77)	27,5 % (5,69)	84,5 % (6,44)	57,8 % (7,04)
	VTM	RTL	TVBrussel	Télé Brux
° Brussel	76,5 % (6,65)	78,8 % (6,76)	62,4 % (6,94)	58,8 % (6,76)
° Vlaanderen	75,0 % (5,49)	76,6 % (5,64)	71,8 % (6,43)	62,9 % (5,87)
Totaal Nederlandstaligen	74,7 % (5,97)	76,4 % (6,13)	67,0 % (6,58)	60,5 % (6,20)
Totaal Brusselaars	31,0 % (5,52)	76,5 % (5,94)	29,9 % (5,84)	60,4 % (6,12)

Tabel 31. Kijkgedrag (% kijkers) en waarderingscijfers Nederlandstaligen (1 tot 10)

Als we ons tot deze zenders beperken, blijken de Brusselaars met een Nederlandstalige taalachtergrond de meest regelmatige tv-kijkers. Ze zijn de enigen die, met uitzondering voor de vergelijking Canvas-Arte, weinig onderscheid maken tussen Nederlandstalige en Franstalige zenders. Wat de commerciële zenders betreft kijken ze zelfs meer naar de Franstalige zenders, alleen bij de zenders met een informatief karakter halen de Nederlandstalige de voorkeur. Alleen voor deze laatste zenders zijn er ook duidelijke waarderingsverschillen: Arte haalt het op Canvas en de kwaliteit van TV-Brussel wordt hoger ingeschat dan deze van Télé-Bruxelles. Qua tv-kijken staan Nederlands en Frans dus even hoog aangeschreven binnen deze groep, al wordt er door de explorerende aard van dit onderzoek niet verder gepeild naar kijkfrequentie. Ze maken beide in gelijke mate deel uit van de (culturele) leefwereld van de Nederlandstaligen. Hoewel dit onderzoek slechts een algemeen beeld van het kijkgedrag wil schetsen is het duidelijk dat, indien we ons tot de 'oorspronkelijke' gemeenschappen beperken, de Nederlandstaligen waarschijnlijk veel beter weten wat er in de Franstalige gemeenschap leeft dan omgekeerd. Vooral de in Vlaanderen geboren Nederlandstalige Brusselaars zijn meer geneigd naar de Franstalige informatieve zenders te kijken, de geboren Brusselaars geven de voorkeur aan de commerciële zenders. Dit is echter

vooral een diploma-effect, waarbij de taalachtergrond minder relevant blijkt.

Naast de in tabel 31 aangehaalde zenders werd ook naar de andere voorkeurzenders gevraagd. Hier komen wel degelijk verschillen tot uiting tussen de 'Brusselaars' en de 'Vlamingen'. Voor de eerste groep komen de Franse zenders op de eerste plaats: TF1 (vermeld door 42,7 % van de Nederlandstaligen uit Brussel), F2 (35,4 %) en F3 (24,4 %). Verder sluiten de BBC (14,6 %, zijnde de som van de antwoorden BBC1, BBC2 en BBC) en VT4 (13,4 %) de rij. Voor de Nederlandstaligen uit Vlaanderen staat F1 eveneens bovenaan (33,3 %) zij het lager gequoteerd, met op gelijke hoogte de BBC (32,5 %). Hierna volgen de andere Franse zenders: F2 (30,8 %) en F3 (19,2 %). De vijfde plaats is voor Nederland 1 (11,7 %). Tussen beide groepen Nederlandstaligen zijn 2 opmerkelijke verschillen: zowel de Britse zenders (32,5 % versus 14,6 %) als de Nederlandse zenders (19,2 % versus 8,5 %) worden meer dan dubbel zoveel bekeken door de Vlaamse inwijkelingen als door de Nederlandstaligen uit Brussel zelf.

De vraag naar het luistergedrag levert op taalvlak minder variatie op. Aan de respondenten werd gevraagd de 3 door hen meest beluisterde zenders te vermelden. De Nederlandstalige Brusselaars beluisteren nagenoeg uitsluitend Nederlandstalige en Franstalige zenders. Ook hier verschillen de in Vlaanderen geboren Brusselaars met deze geboren in Brussel. De eerste groep luistert minder uitsluitend naar Franstalige zenders (45,7 % tegenover 51,9 %) en meer enkel naar Nederlandstalige (35,9 % tegenover 30,8 %). Van beide groepen luistert ongeveer 17 % zowel naar Franstalige als Nederlandstalige zenders. Hoewel er een grote variatie is aan zenders waarnaar de Nederlandstaligen luisteren, komen zowel bij diegenen geboren in Brussel als bij die uit Vlaanderen dezelfde 3 zenders naar voren, elk met een bereik van ongeveer 10 % van de Nederlandstaligen: Radio2 (NL), Radio Contact (Fr) en Bruxelles Capitale (Fr). De aard van de zenders doet vermoeden dat de Nederlandstaligen via de radio vooral naar lokale informatie en ontspanning op zoek zijn.

Ook het leesgedrag van de Nederlandstaligen vertoont een taalevenwicht. Het zijn echter de Nederlandstaligen die in Brussel geboren zijn die het meest geneigd zijn Franstalige publicaties te kopen. Laten we eerst naar de kranten kijken. De helft van de Nederlandstalige Brusselaars leest dagelijks de krant, een kwart nooit. Wat de taal van de kranten betreft leest 47,6 % Nederlandstalige, 38,1 % Franstalige en 14,3 % zowel Nederlandstalige als Franstalige kranten. Ruim de helft van de inwijkelingen uit Vlaanderen leest alleen Nederlandstalige kranten, bij de geboren Brusselaars is dat bijna 40 % (en 45 % uitsluitend Franstalige). In tabel 32 zijn die kranten opgenomen die minstens 10 % van de Nederlandstalige Brusselaars bereiken. Hoewel er meer Nederlandstalige dan Franstalige kranten worden gelezen is *Le Soir* ook bij de Nederlandstali-

gen de populairste krant, gevolgd door *Het Laatste Nieuws* en *De Standaard*.

Nederlandstaligen	° Brussel	° Vlaanderen
1. Le Soir 23,7 % 2. Laatste Nieuws 20,7 % 3. De Standaard 12,3 %	1. Laatste Nieuws 28,6 % 2. Le Soir 23,8 % 3. L.D.H. 14,3 %	1. Le Soir 25,0 % 2. Laatste Nieuws 18,3 % 3. De Standaard 15,8 % 4. De Morgen 12,5 %

Tabel 32. Populairste kranten bij Nederlandstaligen (>10 %)

De tijdschriften volgen dezelfde tendens. De topdrie voor de in Brussel geboren Nederlandstaligen ziet er als volgt uit: *Ciné-Revue* (10,7 %), *Le Soir Illustré* (10,7 %) en *Le Vif* (7,1 %). Zij die opgroeiden in Vlaanderen geven de voorkeur aan *Knack* (13,3 %), *Humo* (11,7 %), *Ciné-Revue* en *Le Soir Illustré* (beide 8,3 %).

5.4.4. Lokale media en verenigingsleven

In een door de Franstalige media gedomineerde omgeving is het voor het Nederlands, als taal van een minderheid, niet evident aan bod te komen binnen een meertalig stadsmilieu. Daarom rijst ook de vraag op welke manier de ondervraagden zich over de lokale actualiteit informeren. Hebben zij eigen kanalen en eigen activiteiten ontwikkeld, berichten de nationale media genoeg over Brussel of informeren ze zich via Franstalige kanalen? Tabel 33 geeft via een overzicht van de taal van het infokanaal.

Achtergrond Nederlandstaligen	Nederlands	Frans	Nl / Fr
° Brussel	28,1 %	48,4 %	23,4 %
° Vlaanderen	27,4 %	27,4 %	45,3 %
° Buitenland	28,6 %	42,9 %	28,6 %
Totaal Nederlandstaligen	27,8 %	36,7 %	35,6 %

Tabel 33. Taal infokanaal lokale actualiteit bij Nederlandstaligen

Uit de tabel blijkt dat de Nederlandstalige inwijkelingen uit Vlaanderen significant meer hun informatie uit Nederlandstalige bronnen halen dan deze geboren in Brussel. Dit is niet verwonderlijk, omdat deze tendens ook bij het lezen van kranten en tijdschriften al duidelijk bleek. Tabel 34 geeft aan via welke kanalen ze deze informatie raadplegen.

Achtergrond Nederlandstaligen	Nationale pers (geschr.)	Regionale pers (geschr.)	Radio	Nationale tv
° Brussel	11,9 %	1,2 %	25,0 %	35,7 %
° Vlaanderen	16,7 %	2,5 %	15,0 %	40,0 %
Nederlandstaligen	15,9 %	1,3 %	19,7 %	39,5 %
	Regionale tv	Gemeentelijk e info	Advertentie blaadjes	Andere
° Brussel	34,5 %	2,4 %	22,6 %	3,6 %
° Vlaanderen	41,7 %	7,5 %	25,8 %	6,7 %
Nederlandstaligen	36,5 %	5,6 %	22,7 %	6,9 %

Tabel 34. Infokanalen Brusselse actualiteit Nederlandstaligen

De televisie – zowel de nationale als de regionale zenders – blijft het populairste medium om zich te informeren over Brussel. Ook de radio en advertentieblaadjes worden frequent geraadpleegd. Opmerkelijk is wel de lage score voor de gemeentelijke infoblaadjes en de regionale geschreven pers. Uiteraard kan er verwarring zijn tussen wat eigenlijk een advertentieblaadje en wat een infoblaadje is. Tevens zijn sommige respondenten nogal onduidelijk in hun antwoorden en wordt gewoon gemeld dat ze de blaadjes lezen die gratis in de bus worden gestopt. Zeker voor de Nederlandstaligen is bijvoorbeeld *Brussel deze week* zowel een advertentie- als een informatiekraantje. Daarom willen we deze cijfers toch even apart geven: 7,1 % van de Nederlandstaligen geboren in Brussel en 9,2 % van deze geboren in Vlaanderen duiden *Brussel deze week* als informatiekanal aan. Andere regionale publicaties worden nauwelijks gelezen, en deze die wel worden gelezen zijn daarom niet noodzakelijk in het Nederlands. Het is duidelijk dat de Nederlandstalige Brusselaars zowel op de Franstalige als de Nederlandstalige media terugvallen en er dus geen eigen informatiecircuit is met belangrijke publicaties voor de eigen taalgemeenschap in Brussel. Tabel 35 illustreert dat we deze bevindingen ook naar het verenigingsleven kunnen doortrekken. Ook hier vinden we geen specifieke verenigingen die zich uitsluitend op de Nederlandstalige gemeenschap in Brussel richten.

De Nederlandstaligen in Brussel

Achtergrond Franstaligen	Part.	Sport	Cultuur	Reli/Filo	Politiek
° Brussel	18,8 %	10,6 %	3,5 %	1,2 %	1,2 %
° Vlaanderen	21,0 %	6,5 %	4,8 %	4,0 %	4,0 %
Nederlandstaligen	20,8 %	8,6 %	4,3 %	2,6 %	3,0 %
	Jeugd	Hobby	NSB	Ontsp.	Profess.
° Brussel	-	2,4 %	2,4 %	2,4 %	1,2 %
° Vlaanderen	-	1,6 %	2,4 %	-	-
Nederlandstaligen	-	1,7 %	2,1 %	0,9 %	1,3 %

Tabel 35. Participatie Nederlandstaligen in verenigingsleven

De participatiegraad ligt erg laag bij de Nederlandstaligen, slechts één op vijf is lid van een vereniging. De populairste verenigingen zijn de sportverenigingen, gevolgd door de culturele. Hier vinden we vooral actieve kunstbeoefening en bejaardenactiviteiten terug, alleen het Davidsfonds is als klassieke culturele vereniging met een paar leden in de onderzoeksgroep vertegenwoordigd. Opvallend is ook de vrij hoge politieke participatie. Terwijl bij de Franstaligen vooral de nieuwe sociale bewegingen goed vertegenwoordigd zijn, zijn het hier de klassieke politieke partijen. Deze lijken wel eerder de ingeweken Vlamingen te bekoren en veel minder de geboren Brusselaars. Qua taalgebruik komen alleen het Nederlands en het Frans voor bij de Nederlandstaligen, andere talen ontbreken. De Nederlandstalige verenigingen maken bijna 60 % uit van het totaal, waarbij het weer de in Vlaanderen geboren Nederlandstaligen zijn die hier het hoogste participatiecijfer halen. De geboren Brusselaars vinden we dan weer meer in tweetalige verenigingen terug.

Tweetalige gezinnen in Brussel

Als we het verhaal van de taalgroepen in Brussel zouden schrijven als het samenleven van een Franstalige meerderheid met een Vlaamse minderheid, da zouden we hier stoppen. In dat geval gaan we voorbij aan de 40 % van de Brusselaars die moeilijk in een van beide categorieën ondergebracht kunnen worden. Typerend voor een belangrijk deel van deze 40 % is dat ze opgroeiden in een familiale omgeving waar twee talen werden gesproken. Net zoals het slechts bij conventie mogelijk is Franstaligen en Nederlandstaligen in Brussel te onderscheiden, is dit ook met deze tweetaligen het geval. Wat we hier onder tweetaligen verstaan en hoe deze tweetaligheid in de privé-sfeer vorm krijgt, wordt in dit hoofdstuk aangesneden. Omdat het hier gaat om twee verschillende groepen van tweetaligen, met elk hun specifieke linguïstische en culturele achtergronden, zal de groep van nieuwe tweetaligen die nauw aansluit bij de anderstaligen hier maar beperkt besproken worden en komt deze voornamelijk in het volgende hoofdstuk aan bod. Dit hoofdstuk heeft het in eerste instantie over tweetaligheid in het algemeen en diept daarna het taalgebruik van de traditioneel tweetalige groep verder uit.

6.1. Welke tweetaligheid?

Tweetaligheid kan men op verschillende manieren interpreteren.¹ In de eerste plaats is Brussel een tweetalig gewest en door de politieke implementatie van dit principe krijgt men een bestuursmodel waarachter een bepaald samenlevingsbeeld schuilt. Dit is een eerste vorm van tweetaligheid. Aan de andere kant kan het begrip tweetaligheid ook verwijzen naar

¹ Het is hier helemaal niet de bedoeling om een overzicht te geven van wat in de vakliteratuur onder tweetaligheid wordt verstaan en hoe deze verschillende definities op Brussel kunnen worden toegepast, maar wel om concreet de onderzoeksgroep af te bakenen en het effect van deze manier van denken te analyseren, waarbij zowel historische, politieke als sociolinguïstische elementen een rol spelen.

het individu en naar de competentie om in gegeven omstandigheden de ene taal te gebruiken en in andere omstandigheden een andere taal. Afhankelijk van de omstandigheden gaat het (twee- of meertalige) individu dus een keuze maken. Een derde vorm van tweetaligheid is deze waarbij men in bepaalde omstandigheden voor het gebruik van twee talen kiest en waarbij de nadruk op deze keuze en veel minder op het competentieniveau komt te liggen. Het is deze laatste vorm van tweetaligheid waarop dit hoofdstuk zich concentreert.

Dat Brussel een officieel tweetalig gewest is, is voor de Belgische taalpolitiek, die gebaseerd is op het territorialiteitsbeginsel, uitzonderlijk. De uitbouw van een politiek systeem op basis van het principe van de aanvaarding van het Nederlands en het Frans als gelijkwaardige officiële talen zou men 'politieke' of 'institutionele' tweetaligheid kunnen noemen. Deze tweetaligheid impliceert niet dat er in Brussel tweetalige Brusselaars rondlopen. Politiek wordt de Brusselaar bekeken als een Nederlandstalige of een Franstalige, hoewel hij individueel niet als dusdanig wordt erkend. Officieel bestaat er niet zoiets als een Vlaamse of Franstalige subnationaliteit, en het is dan ook niet uitzonderlijk dat men een Brusselaar aantreft met bijvoorbeeld een Franstalige identiteitskaart en een Nederlandstalig rijbewijs. De dagelijkse realiteit wijkt dus enigszins af van de manier waarop de institutionele tweetaligheid wordt georganiseerd. Het feit dat men in België het onderscheid maakt tussen gewest- en gemeenschapsmateries, leidt tot een tweetaligheid die zich veelal vertaalt in eentalige instellingen en procedures, waarbij elke burger de keuze heeft tussen een Nederlandstalige en een Franstalige variant. Men zou dus kunnen zeggen dat het ideaalbeeld van het politiek tweetalige Brussel een stad vol eentalig Franstalige of Nederlandstalige burgers is die elk in hun eigen instellingen terecht kunnen. Politieke tweetaligheid verwijst dus niet naar het individu maar naar het feit dat elk individu het recht heeft om voor een aantal zaken op administratief en maatschappelijk vlak te kiezen tussen het Nederlands en het Frans. De 'politieke' of 'institutionele' tweetaligheid is een bestuurlijke pacificatievorm tussen twee gemeenschappen en refereert niet aan een ideaal dat door de manier van politieke organisatie wordt nagestreefd, namelijk dat de burgers van een tweetalig gewest ook individueel tweetalig zouden zijn. De implementatie van een tweetalige administratie is een voorbeeld van de manier waarop in Brussel politieke tweetaligheid vorm krijgt. Wanneer men de burger garandeert dat hij of zij in de contacten met de administratie beide officiële talen kan gebruiken, zijn er globaal genomen twee opties: ofwel zijn de ambtenaren waarmee de burger in contact komt tweetalig en kan die bijvoorbeeld aan hetzelfde loket bij dezelfde ambtenaar zowel voor een afhandeling in het Nederlands als het Frans terecht (de 'tweetaligheid van de ambtenaar'), ofwel is er de garantie dat de betrokken dienst zowel

Nederlandstalige als Franstalige loketbedienden heeft (de ‘tweetaligheid van de dienst’). In Brussel heeft dit geleid tot het creëren van taalrollen, waarbij personen op basis van de taal van het diploma of het aanwervings-examen in het Franstalig of Nederlandstalig kader terechtkomen en waarbij zowel de toewijzing aan een bepaalde dienst als de promotiemogelijkheden afhankelijk zijn van een politiek compromis dat voor een bepaald niveau of functie de verhoudingen per taalrol vaststelt. De basis van het systeem blijft eigenlijk de eentaligheid van de ambtenaar die niet van taalrol kan veranderen maar wel door examens zijn tweetaligheid kan laten vaststellen. Toch blijft hij ook dan tot de Nederlandstalige of tot de Franstalige taalrol behoren. Op dezelfde manier als de administratie vorm krijgt, wordt ook de burger bekeken: iemand kan een hoog competentieniveau bezitten in zowel de Franse als Nederlandse taal en ongeacht het moment en het onderwerp van taal wisselen, maar hij zal fundamenteel als een lid van de Vlaamse of Franstalige Gemeenschap beschouwd worden. Zo is ook het onderwijs een gemeenschapsmaterie, waarbij via Nederlandstalige of Franstalige curricula wel gestreefd wordt naar een zo hoog mogelijk competentieniveau in de beide officiële talen, maar waarbij het afleveren van tweetalige afgestudeerden geen doel op zich is.

Hiernaast staat de ‘individuele’ tweetaligheid van mensen die meer dan één taal beheersen en leven in een context waarin ze deze talenkennis moeten of kunnen aanwenden, zoals de Brusselse context. Naar gelang van de talen, het competentieniveau en de omstandigheden waarin de taal wordt gebruikt, krijgen we verschillende vormen van tweetaligheid. Op die manier kunnen bijvoorbeeld alle Nederlandstaligen die goed tot uitstekend Frans spreken als tweetaligen beschouwd worden, omdat ze beide talen beheersen en ze in bepaalde omstandigheden een keuze kunnen maken tussen beide alternatieven. Bij deze visie op tweetaligheid staat competentie centraal. Wanneer we ons bij tweetaligheid beperken tot beide officiële talen ziet de competentie van de meerderjarige Brusselaars eruit zoals in tabel 36 wordt aangegeven.

Taalgroepen	Goed tweetalig	Redelijk tweetalig	Nederl, geen Frans	Frans,geen Nederl	Noch NL, noch Fr
Nederlandstalig	92,3 %	6,4 %	0,4 %	0,9 %	-
Franstalig	25,7 %	39,7 %	-	34,6 %	-
Traditioneel tweetalig	74,0 %	17,3 %	-	8,7 %	-
Nieuw tweetalig	21,7 %	37,4 %	-	40,9 %	-
Anderstalig	8,0 %	19,2 %	0,2 %	66,5 %	6,0 %
Totaal	32,9 %	30,1 %	0,1 %	35,8 %	1,2 %

Tabel 36. Tweetaligheid Nederlands-Frans op basis van taalgroep

Qua tweetaligheid worden in de tabel 5 taalniveaus onderscheiden: goed tweetalig (beide talen worden minstens ‘goed’ gesproken), redelijk tweetalig (beide talen worden ‘redelijk’ gesproken of de ene ‘redelijk’ en de andere ‘goed’ tot ‘uitstekend’), kent Nederlands maar geen Frans (of slechts enkele uitdrukkingen), kent Frans maar geen Nederlands (of slechts enkele uitdrukkingen) of kent noch Nederlands noch Frans (of hoogstens enkele uitdrukkingen). Op basis van deze operationalisering vinden we in Brussel bijna een derde tweetaligen terug en bijna een derde dat toch redelijk tweetalig is. Enkele uitzonderingen niet te na gesproken kent de rest allemaal minstens redelijk Frans. Op basis van zelfrapportage zouden we dus mogen besluiten dat een derde van de meerderjarige Brusselaars tweetalig is.

In wat in dit hoofdstuk als tweetaligheid wordt beschouwd staat de manier waarop beide talen worden gebruikt, centraal. Net zoals de categorieën van de Franstaligen en van de Nederlandstaligen uit vorige hoofdstukken verwijst tweetaligheid naar de talen waarin de ondervraagde opgroeide en niet naar de talenkennis die via een schoolse of andere opleiding aangeleerd werd. Tabel 36 geeft de twee vormen van tweetaligheid aan die we hier zullen analyseren: de traditioneel tweetaligen en de nieuwe tweetaligen. Er wordt bij de Brusselaars een onderscheid gemaakt tussen twee vormen van tweetaligheid. De term *traditionele* tweetaligheid refereert aan een situatie waarin twee taalgemeenschappen sinds lang eenzelfde geografisch gebied delen. Meestal worden beide talen als officiële talen erkend of genieten beide toch een zekere erkende status. *Nieuwe* tweetaligheid groeit niet uit het samenleven van traditionele taalgroepen of taalgemeenschappen maar spruit voort uit immigratie van groepen met veelal een andere etnische en linguïstische oorsprong dan de oorspronkelijke bewoners. Deze gaan de eigen taal combineren met een van de officiële talen van de nieuwe leefomgeving. Kenmerkend voor de nieuwe tweetaligen is het feit dat hun ‘oorspronkelijke’ taal in deze omgeving geen officiële status geniet.

6.2. Profiel van traditionele en nieuwe tweetaligen in Brussel

De indeling van de respondenten naar gezinstaal op basis van het al dan niet voorkomen van beide officiële talen in het gezin resulteerde in twee vormen van tweetaligheid, de combinatie van het Nederlands met een andere taal dan het Frans komt slechts in heel beperkte mate voor. Eerst gaan we nog eens kort in op beide courante vormen en geven we een aantal cijfers over herkomst en grootte van deze groepen. Daarna gaan we

wat dieper in op de tweetalige gezinnen zelf en kijken we in hoeverre deze gezinsvorm wordt doorgegeven nadat de respondent op zijn beurt een nieuw gezin heeft gevormd.

6.2.1. Tweetaligen in Brussel

In Brussel is tweetaligheid een evidentie.² Al van bij de eerste talentellingen worstelden de opdrachtgevers met deze realiteit. Dit is op zich uiteraard niet verwonderlijk. Hoewel omringd door Vlaams grondgebied ligt Brussel vlak bij de Germaans-Romaanse taalgrens, zodat een wederzijdse invloed een natuurlijk gegeven is: mensen werken in een taalgemengde omgeving, trouwen met partners uit de andere taalgemeenschap, hebben vrienden aan beide zijden van de taalgrens enzovoort. Taalgemengde huwelijken zijn bijgevolg een ‘natuurlijk’ gegeven in Brussel. Het onderzoek naar het verfransingsproces bracht nog een andere vorm van tweetaligheid aan het licht. In hun streven naar opwaartse mobiliteit gingen Vlaamse/Nederlandstalige gezinnen steeds vaker het Frans overnemen en stipelden ze ook voor hun kinderen een Franstalige toekomst uit door het Frans als huistaal over te nemen en hen naar het Franstalig onderwijs te sturen.³ Het spreekt voor zich dat het Nederlands als gezinstaal niet zomaar verdween. Niet iedereen in het gezin kon zich namelijk in het Frans uitdrukken, zodat een vorm van tweetaligheid als overgang naar de begeerde hogere status ontstond. De vraag is of de huidige tweetaligheid nog als een overgangsfase kan gezien worden, of dat de Vlaamse tweetaligen, net zoals de Franstalige en Nederlandstalige Brusselaars, een aparte taalgroep vormen, die dan wel buiten het politieke kader valt. Ook over de nieuwe tweetaligen kan men dezelfde vraag stellen: is die tweetaligheid een normaal gegeven in een taalgroep ontstaan uit een migrantengemeenschap of is het een tussenstap in de integratie in de autochtone gemeenschap? Belangrijk in dit opzicht is het ontbreken van een groep nieuwe tweetaligen die niet het Frans maar het Nederlands met een andere taal combineren. Hoewel een aantal van deze nieuwe tweetaligen een vrij goede tot uitstekende kennis van het Nederlands heeft, komt ze als gezinstaal niet in aanmerking. Het Frans is blijkbaar de meest rationele keuze, aangezien het door nagenoeg alle Brusselaars wordt gesproken en het volstaat deze taal te kennen om volwaardig in de Brusselse gemeenschap mee te draaien. Het Nederlands slaat daarente-

² Voor een overzicht van de verschillende aspecten van tweetaligheid in Brussel verwijs ik de geïnteresseerde lezer graag naar Witte & Baetens Beardsmore (1987).

³ Dit hoefde niet altijd een ‘bewuste’ keuze te zijn, soms was Franstalig onderwijs de enige mogelijkheid om een hogere kwalificatie te behalen.

gen slechts de brug met een beperkt deel van de autochtone gemeenschap en is ook niet in alle situaties bruikbaar. Andere redenen zijn ongetwijfeld: het feit dat het Frans in heel wat landen ook op school wordt onderwezen als tweede of derde taal, dat het voor sommigen (bijvoorbeeld Marokkanen) historisch al een belangrijke taal was in het land van herkomst van de familie, en dat het voor hen die hier om professionele redenen kwamen wonen ook in de beroepssfeer al een belangrijke rol speelde.

Taalgroepen	Brussel	Vlaanderen	Wallonië	Buitenland	Aandeel groep
Traditioneel tweetaligen	15,7 %	17,4 %	3,9 %	0,8 %	10,4 %
Nieuwe tweetaligen	9,7 %	3,0 %	3,4 %	13,9 %	9,1 %
Totaal	25,4 %	20,4 %	7,3 %	14,7 %	19,2 %

Tabel 37. Relatief aandeel traditioneel en nieuwe tweetaligen in Brussel

Tabel 37 geeft al een idee van het aantal tweetaligen in Brussel. Ongeveer een kwart van de Brusselaars is opgegroeid in een tweetalig gezin. Ook 20 % van de inwijkelingen uit Vlaanderen komt uit tweetalige gezinnen, een cijfer dat naar de gehele meerderjarige Brusselse bevolking kan worden doorgetrokken. De meerderheid van zowel traditionele als nieuwe tweetaligen is in Brussel zelf geboren (74 % van de traditionele en 50,7 % van de nieuwe tweetaligen zijn er geboren, al komt van deze laatste groep ook een belangrijke groep – 40,2 % – uit het buitenland). Vooral traditionele tweetaligheid mag gerust een Brussels fenomeen genoemd worden.

Ondanks deze overeenkomst zijn er ook wel belangrijke verschillen. De leeftijd is hiervan een treffend voorbeeld (zie tabel 38).

Taalgroepen	-25	26-40	41-65	+65
Traditioneel tweetaligen	7,5 %	19,7 %	44,5 %	19,1 %
Nieuwe tweetaligen	40,9 %	33,5 %	21,3 %	4,3 %
Totaal Brussel	15,1 %	28,2 %	39,1 %	17,6 %

Tabel 38. Leeftijdsstructuur respondenten uit tweetalige gezinnen

Brussel telt ongeveer 20 % inwoners uit tweetalige gezinnen (waarbij we dan niet de personen rekenen die noch het Nederlands noch het Frans gebruiken, maar die toch meerdere talen spreken in gezinsverband). Binnen beide groepen tekent zich een merkwaardige evolutie af. De traditionele tweetaligheid neemt duidelijk af, slechts 7,5 % van de jongeren groeide op in een tweetalig gezin. De traditioneel tweetalige opvoeding lijkt dus op zijn retour,⁴ hoewel ruim 6 % van de eentalig Franstaligen en 35 % van de

eentalig Nederlandstaligen die een partner en kinderen hebben een traditioneel tweetalig gezin vormen. Dit wordt gecompenseerd door de groei van het aantal nieuwe tweetaligen onder de jongeren. Uit de beschikbare data komen twee mogelijke verklaringen naar voren, al hebben we hier uiteraard met een samenspel van verschillende factoren te maken. Een eerste belangrijke reden ligt in de demografische samenstelling van de Brusselse populatie. Bij de jongeren groeit het aandeel dat van niet-Belgische origine is, zodat voor hen tweetaligheid een combinatie betekent van de oorspronkelijke taal van de familie en de lingua franca in Brussel, het Frans. Door hun groei neemt het relatieve aandeel van de jongeren uit de andere taalgroepen uiteraard af. Of het hier om een overgangsfase van een verfransingsproces gaat, is onduidelijk. Toch zijn er een aantal opmerkelijke verschillen in vergelijking met het verfransingsproces dat zich bij de Nederlandstaligen voltrok. In de eerste plaats is er de band met de lokale migrantengemeenschap, die een eigen geïntegreerd netwerk vormt waarin de taal van het land van oorsprong een belangrijke plaats inneemt. Denken we bijvoorbeeld maar aan de rol die het Arabisch in het islamitische geloof speelt, het etnische ondernemingschap, de familiale structuur, de rol van andere Europese talen binnen de lokale internationale gemeenschap, enzovoort. Het overschakelen op het Frans werkt dus niet noodzakelijk statusverhogend. Een tweede element is de blijvende instroom van anderstaligen, zowel vanuit de andere Europese landen (tijdelijke kaderleden, EU- en Nato-ambtenaren...) als uit de niet-Europese (de zogenoemde 'imported brides' en 'imported grooms', vluchtelingen...), die de tweede taal levendig houdt. Het is dus waarschijnlijker dat het om een blijvende vorm van tweetalige opvoeding gaat wanneer de andere taal een functie krijgt binnen de leefwereld van haar potentiële sprekers. Hierbij mogen we dan niet alleen denken aan wat gemeenzaam de 'migrantengemeenschappen' wordt genoemd. Een aantal gezinnen combineert het Frans ook met een andere 'sterke' taal (bijvoorbeeld het Spaans, Italiaans, Duits...) die ook in Brussel een extra troef betekent, zodat de kennis ervan zowel de band met de familiale oorsprong aanhaalt als de eigen positie op de arbeidsmarkt versterkt. Een tweede belangrijke verklaring voor de terugloop van het aantal traditioneel tweetaligen is het feit dat het verfransingsproces bij Nederlandstaligen tot stilstand is gekomen. Hierbij speelt het onderwijs een belangrijke rol. Hoe jonger de Nederlandstalige gezinnen (dus die gezinnen waarvan beide partners van oorsprong Nederlandstalig zijn), hoe meer hun kinderen Nederlandstalig onderwijs volgen (bij de -25-jarigen uit de steekproef lag dit percentage zelfs op honderd

⁴ In de vorige hoofdstukken zagen we dat bij de jonge Brusselaars door een taalgemengd huwelijk tweetaligheid opnieuw terrein lijkt te winnen. De vraag is natuurlijk in hoeverre deze trend zich weet door te zetten.

procent). Deze eentalig Nederlandstalige opvoeding binnen de gezinnen gaat dan weer ten koste van de traditionele tweetaligheid.

6.2.2. Typologie van Brusselse tweetaligen

De meeste respondenten uit tweetalige families, zowel traditionele als nieuwe tweetaligen, zijn in Brussel geboren. Het beeld dat van deze tweetalige families geschetst wordt, geeft tezelfdertijd dus ook een beeld van de tweetaligheid in Brussel. Daarom wordt in eerste instantie stilgestaan bij deze gezinnen zelf. Op basis van de linguïstische achtergrond van de ouders zijn vijf types van tweetalige gezinnen te onderscheiden. Tabel 39 zet ze op een rij.

Taalgroepen	Type I	Type II	Type III	Type IV	Type V
Traditioneel tweetaligen	36,5 %	3,1 %	60,0 %	(0,5 %)	
Nieuwe tweetaligen	-	2,2 %	4,9 %	28,8 %	64,2 %

Tabel 39. Types tweetaligheid op basis van taalachtergrond van de ouders

Type 1 verwijst naar de situatie waarin beide ouders een Nederlandstalige achtergrond hebben, maar die ook het Frans als gezinstaal hanteren. De ouders spreken met elkaar de taal van de linguïstische minderheid en nemen de taal van de meerderheid deels over. Deze vorm van tweetaligheid kan een indicatie van verfransing zijn, al hoeft dit uiteraard niet en kan het een bewuste keuze voor tweetaligheid zijn. Wel zien we deze vorm van tweetaligheid significant afnemen met de leeftijd: hoe ouder de tweetalige hoe meer kans om tot Type 1 te behoren. Ruim 70 % van deze ouders schakelt onderling op het Frans over en spreekt met de kinderen Frans en Nederlands, Ongeveer 15 % schakelt onderling en met de kinderen op beide talen over, en 7,5 % behoudt onderling het Nederlands maar spreekt met de kinderen ook Frans. Het feit dat de ouders onderling naar het Frans overschakelen en dus de eigen moedertaal vervangen kan wijzen op het streven naar een verhoogd prestige dat met de taal samenhangt, omdat tegelijk met het gebruik van het Frans een verdringing van het Nederlands plaatsvindt.

Een tweede type (Type II) geeft net de omgekeerde evolutie weer. Hier zijn beide ouders lid van de dominante taalgroep, maar nemen ze ook de minderheidstaal als gezinstaal over. Zoals daarnet van een zekere verfransing kon worden gesproken heeft men hier dus met een vorm van vernederlandsing te maken. Ook hier komt een significante relatie met de leeftijd tot uiting. In tegenstelling tot Type I geldt voor Type II: hoe jonger de ondervraagde, hoe groter de kans dat hij in deze categorie thuishoort. Hoewel het uiteraard een eerder marginaal verschijnsel blijft, wijst het

mogelijk op een groeiend belang van het Nederlands. De meeste ouders blijven hier onderling Frans spreken maar schakelen met de kinderen soms naar het Nederlands over. Ze achten het voor de toekomst van het kind blijkbaar belangrijk dat het ook deze taal beheerst en willen zich hierbij niet beperken tot de taalverwerving op school, maar zich ook profileren als gezin waarin Nederlands wordt gesproken. Opvallend is voorts dat we dit type ook terugvinden bij de nieuwe tweetaligen, die dus het Frans met een andere taal combineren. Hier hebben we concreet te maken met Franstalige ouders die thuis ook het Engels als gezinstaal gaan gebruiken, hoewel geen van beide een Engelstalige achtergrond heeft. Ofschoon de aantallen te klein zijn om verdere conclusies te trekken, zou hier – net als bij het verfransingsproces vroeger – een zeker statusverhogend effect kunnen spelen, waarbij het gezin door het spreken van het Engels een bepaald prestige krijgt. Daarnaast vinden we ook een gezin met Spaanse roots dat wel opgroeide in een Franstalige omgeving in Brussel maar waarbij de ouders de kinderen toch nog Spaans willen bijbrengen. Bij dit tweede type worden telkens talen in het gezin geïntroduceerd die in Brussel zelf economisch nuttig zijn en waar bijgevolg ook een zeker prestige aan verbonden is.

Bij een derde type (Type III) hebben beide ouders een verschillende taalachtergrond, de ene deze van de dominante groep, de andere deze van de minderheidsgroep. Dit is de grootste groep van traditioneel tweetaligen, waarvan de basis wordt gevormd door taalgemengde huwelijken. Hier is er geen relatie met de leeftijd, door de verschillende generaties heen schommelt dit cijfer rond de zestig procent. Ook hier schakelt driekwart van de Nederlandstalige partners over op het Frans en spreekt alleen met de kinderen Nederlands, ongeveer tien procent behoudt het Nederlands tussen de partners en spreekt met de kinderen ook Frans, en ten slotte spreekt ongeveer tien procent zowel met de kinderen als met de partner beide talen. Ook bij de nieuwe tweetaligen vinden we vijf procent gezinnen van Type III. Hier vinden we dezelfde twee mogelijkheden terug die ook bij het vorige type voorkwamen. Enerzijds hebben we te maken met taalgemengde gezinnen van wie een van beide ouders in het Nederlands en de andere in het Frans opgroeide, en die niet het Nederlands en het Frans maar het Frans en het Engels gaan combineren. De andere helft bestaat uit gezinnen waarbij de ene partner in het Nederlands en de andere in het Frans in combinatie met een andere taal opgroeide. Het is deze taal die men, samen met het Frans, binnen het gezin gaat doorgeven. Concreet gaat het bij de ondervraagden om het Duits, het Italiaans, het Spaans en het Letzburgs.

Een volgend type (Type IV) groepeerde de taalgemengde gezinnen waarbij één ouder in het Frans en de andere in een andere taal dan het Nederlands opgroeide. Met uitzondering van één gezin waarvan beide ouders in

het Frans opgroeiden maar waarbij in het nieuwgevormde gezin naast het Nederlands ook het Spaans wordt gesproken (vanwege de Spaanse roots van een van beide ouders) zijn al de gezinnen van dit type bij de nieuwe tweetaligen te vinden. Ruim de helft van de ouders spreekt onderling Frans en met de kinderen Frans in combinatie met onder andere Italiaans, Duits, Spaans, Arabisch, Engels, Letzburgs en Elzassisch. Een derde van de ouders combineert zowel met elkaar als met de kinderen twee talen. Voor een groot deel (in een kwart van de gezinnen van Type IV) gaat het om de combinatie Frans/Arabisch, maar enkelen combineren het Frans ook met het Spaans en het Italiaans. Opvallend is dat wanneer het gezin het Frans met het Arabisch combineert, het bijna altijd in alle relaties is dat deze tweetaligheid opduikt. Al zijn we niet in de mogelijkheid de reden hiertoe te achterhalen, toch wijst dit op het belang van het Arabisch in deze gemeenschap. Of dit door de beperkte kennis van het Frans van een van de partners (ongeveer zeven procent van de ouders blijft ook onderling alleen Arabisch spreken), door de religieuze betekenis of als bindmiddel van de eigen gemeenschap – los van de vorige mogelijkheden – gaat blijft dus gissen. In ieder geval wordt het Arabisch bijna nooit helemaal door het Frans vervangen. In de andere gevallen gaat het meestal om ouders die onderling overschakelen op het Engels. Dit hoeft weer niet altijd op een Engelstalige achtergrond van een van de partners te wijzen. Het Engels wordt eveneens gebruikt als de ene partner Frans spreekt en de andere een taal die de partner niet beheerst (hier concreet Scandinavische talen).

In het laatste type (Type V) groeide geen van beide ouders op in een familie waar ofwel Nederlands ofwel Frans gesproken werd. De partners schakelen in bijna zeventig procent van de gevallen over naar het Frans, waarbij met de kinderen enerzijds Frans en anderzijds Italiaans, Duits, Arabisch, Spaans, Pools, Turks, Jiddisch, Hongaars, Berbers, Deens, Engels, Portugees, Kirundi, Lingala of Tshiluba wordt gesproken. Ongeveer een kwart van de ouders combineert met elkaar en met de kinderen het Frans met volgende talen: Italiaans, Arabisch, Spaans, Engels en Slowaaks, Nederlands en Arabisch, Kabylisch, Berbers en Kicongo. In twee gevallen gaat men hier een brugtaal gebruiken: het Engels om de 'afstand' tussen het Frans en het Slowaaks te overbruggen, en het Arabisch in een gezin met Arabische roots maar waar de ene partner deels in het Frans en de andere deels in het Nederlands opgroeide en waar het Nederlands ook mee als gezinstaal wordt gebruikt. In het ene geval spreekt de ene partner Frans en Engels en de andere Engels en Slowaaks, bij het andere echtpaar spreekt de ene Frans en Arabisch en de andere Arabisch en Nederlands. Ten slotte zijn er een aantal echtparen die onder elkaar Engels, Turks of Arabisch spreken en met de kinderen deze talen met het Frans combineren.

6.2.3. Gezinsvorming bij tweetaligen

Zijn de traditioneel tweetaligen Brusselaars die tussen de Franstaligen en de Nederlandstaligen zweven? Op basis van de partnerkeuze (zie tabel 40) zouden we het zo kunnen stellen. Ze zijn niet meer geneigd dan Nederlandstaligen of Franstaligen om partners te kiezen uit anderstalige milieus, al dan niet gecombineerd met het Frans. Wel kiezen ze significant meer voor een Nederlandstalige partner dan leden van de Franstalige taalgroep en significant meer voor een Franstalige partner dan leden van de Nederlandstalige groep. Duidelijke verschillen qua keuzes voor partners uit traditioneel tweetalige milieus zijn er echter niet. Ook de nieuwe tweetaligen bekleden een tussenpositie. Partners komen hier ofwel uit Franstalige ofwel uit anderstalige milieus, maar ook hier wordt niet echt geopteerd voor partners uit gemengd Franstalig-anderstalige milieus. Dit zou er mogelijk kunnen op wijzen dat tweetaligheid meer een individuele keuze is dan wel dat er sprake zou zijn van een tweetalige gemeenschap in Brussel. Deze individuele keuze wordt door een tweetalige familiale achtergrond wel plausibeler.

Taalgroepen	Nederlands	Frans	Nl/Frans	Frans/Andere	Andere
Traditioneel tweetaligen	18,1 %	62,7 %	10,8 %	2,9 %	4,9 %
Nieuwe tweetaligen	7,2 %	40,2 %	6,2 %	8,2 %	38,2 %
Totaal Brusselaars	12,5 %	55,5 %	6,1 %	3,4 %	22,5 %

Tabel 40. Partnerkeuze bij tweetaligen

Het gezinstype waaruit de tweetalige komt oefent evenmin veel invloed uit op de partnerkeuze. Bij de traditionele tweetaligen zijn er geen significante verschillen tussen de taalachtergrond van de partners van respondenten uit Type I of Type III.⁵ In beide gevallen kiest bijna 20 % voor Nederlandstalige en iets meer dan 60 % voor Franstalige partners. Ook bij de nieuwe tweetaligen worden geen verschillen gevonden. Hier is de bijkomende handicap dat de ondervraagden uit een gezin van Type IV over het algemeen vrij jong zijn en het aantal met partner, en dus zeker met partner en kinderen, vrij beperkt is, zodat hierover geen gefundeerde uitspraken gedaan kunnen worden.

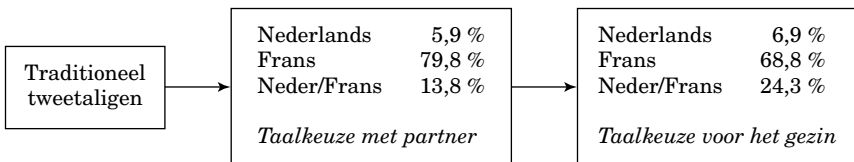
Omdat het type van tweetaligheid waarin men opgroeide niet aan partnerkeuze gerelateerd lijkt, is het niet verwonderlijk dat het verband met het taalgebruik met de partner eveneens ontbreekt. Ook hier is het vooral het feit of de partner al dan niet Franstalig is dat de doorslag geeft. Een

⁵. In dit geval is het aantal respondenten uit families van Type II te beperkt om geldige uitspraken te doen in vergelijking met de andere types.

traditioneel tweetalige met een Franstalige partner spreekt in 95 % van de gevallen Frans en blijft in de andere gevallen beide talen hanteren. Is de partner van de traditionele tweetalige van huis uit Nederlandstalig, dan verdeelt het taalgebruik met de partner zich evenwichtig over de drie voor de hand liggende categorieën: een derde spreekt Nederlands, een derde Frans en een derde combineert beide talen. Voor de nieuwe tweetaligen ligt de zaak uiteraard complexer door de diversiteit van talen die door hen gebruikt worden. Maar ook hier zijn er geen significante verschillen tussen beide types en domineert het Frans op het Frans in combinatie met de andere taal. Opmerkelijk is wel dat in een aantal gezinnen waarbij de partner uit een nieuw tweetalig gezin komt, het Engels het Frans als gezinstaal weet te verdringen en de partners onder elkaar dus geen Frans spreken.

Wel is het zo dat van de weinige traditioneel tweetaligen die met de partner Nederlands spreken de kinderen ook in het Nederlands worden opgevoed. Kiest het koppel voor het Frans als onderlinge taal, dan wordt met de kinderen in 85 % van de gevallen ook Frans gesproken. In 10 % van de gevallen wordt dit gecombineerd met het Nederlands en 5 % kiest in die omstandigheden zelfs het Nederlands als enige taal in de communicatie met de kinderen. Ten slotte verkieszen de partners die onder elkaar beide talen spreken ook beide talen te gebruiken met de kinderen.

De ‘doorstroming’ van de tweetaligheid voor de traditioneel tweetaligen wordt in figuur 5 samengevat.

Figuur 5. Taalverschuiving traditioneel tweetaligen naar nieuwe gezinstaal

Een kwart van de tweetaligen vormt dus opnieuw een tweetalig gezin. Toch valt het op dat de vraag of men een eentalig Franstalig gezin vormt uitsluitend afhankelijk is van de taal van de partner. Komt deze partner ook uit een tweetalig gezin, dan wordt het nieuwe gezin ook tweetalig, dus kan men in dat geval zeker niet van een overgangsfase tussen het Nederlands en het Frans spreken. Is de partner Nederlandstalig, dan kan men dit evenmin beweren, omdat in de onderzoeksgroep geen enkel partnerschap tussen een traditioneel tweetalige en een Nederlandstalige in een keuze voor het Frans als enige gezinstaal resulteert. Dit illustreert toch wel het belang van het Nederlands in Brussel en meer bepaald het belang

dat ook door tweetaligen hieraan wordt gehecht. Enkel met een Franstalige partner schakelt de tweetalige naar het Frans als enige gezinstaal over.

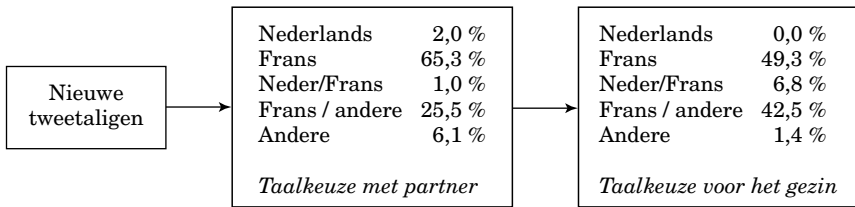
In het verlengde van de taalkeuze met de kinderen ligt de onderwijskeuze. In tabel 41 wordt een vergelijking gemaakt tussen de keuze van Franstalige, Nederlandstalige en traditioneel tweetalige ouders. Het mogelijke curriculum blijft beperkt tot Nederlandstalig of Franstalig onderwijs en een gemengd curriculum voor wie in beide talen les volgde, ongeacht de duur van de opleiding in elk van de beide taalregimes. De enkelingen die ook nog in andere talen les volgden worden in tabel 41 niet vermeld.

Taalgroep	Curr.	Crèche	Kleuter	Lager	Secundair	Hoger	Totaal
Franstaligen	Nederl.	6,4 %	5,6 %	3,5 %	1,0 %	1,5 %	3,2 %
	Frans	91,9 %	92,9 %	95,4 %	96,9 %	95,1 %	90,4 %
	Nl / Fr	1,3 %	0,5 %	0,5 %	1,0 %	2,0 %	4,9 %
Nederlandstaligen	Nederl.	28,6 %	34,5 %	36,8 %	38,0 %	48,0 %	35,6 %
	Frans	71,4 %	63,8 %	59,6 %	62,0 %	48,0 %	55,9 %
	Nl / Fr	-	1,7 %	3,5 %	-	4,0 %	8,5 %
Tweetaligen	Nederl.	15,5 %	13,0 %	9,1 %	8,8 %	8,1 %	8,7 %
	Frans	78,6 %	83,9 %	89,1 %	89,2 %	88,9 %	83,2 %
	Nl / Fr	4,8 %	3,1 %	1,8 %	2,0 %	1,0 %	6,4 %

Tabel 41. Taal onderwijscurriculum op basis van taalgroep

Ongeacht de taalgroep is de keuze voor het Franstalig onderwijs het populairst. Dit geeft evenwel een vertekend beeld van de huidige situatie. Van de leeftijdscategorie van -40-jarigen gaat van de Nederlandstalige groep iedereen naar het Nederlandstalig onderwijs, bij de Franstaligen vinden we 10 % in het Nederlandstalig onderwijs terug en een bijna even groot aandeel met een gemengd curriculum, en van de traditioneel tweetaligen gaat 16 % in het Nederlands op school en heeft 16 % een gemengd curriculum. Er is dus een verschuiving in het voordeel van het Nederlandstalig onderwijs.

Bij de groep van nieuwe tweetaligen is de analyse van de verschuiving veel complexer, zowel omdat hier meer talen worden gesproken als omdat het aantal respondenten met partner en kinderen hier een stuk lager ligt. Daarom beperken we ons tot een algemeen overzicht van het taalverschuivingsproces bij het vormen van een nieuw gezin (zie figuur 6).

Figuur 6. Taalverschuiving nieuwe tweetaligen op basis van nieuwe gezinstaal

Van de nieuwe tweetaligen sticht ongeveer de helft zelf ook een tweetalig gezin. De meerderheid hiervan combineert opnieuw Frans met een andere taal, een beperkte groep stapt over naar een traditioneel tweetalig gezin. De andere helft van de nieuwe tweetaligen vindt aansluiting bij de Franstalige taalgroep.

6.3. Taalkennis van tweetaligen

Net zoals bij de andere groepen zijn we ook hier aangewezen op de taalkennis zoals ze door de respondenten zelf wordt ingeschat.⁶ In de eerste plaats gaan we de kennis van beide officiële talen en het Engels na, alvorens naar de kennis van bijkomende talen te peilen. Voor beide groepen wordt wel een onderscheid gemaakt tussen diegenen die in Brussel zelf geboren zijn en de anderen. Eerst overlopen we de talenkennis van de traditioneel tweetaligen (tabel 42), vervolgens deze van de nieuwe tweetaligen (tabel 43).

Achtergrond trad. tweetaligen	Nederlands	Frans	Engels
° Brussel	73,4 % (niet: 2,1 %)	100 %	25,0 % (niet: 20,2 %)
° Buiten Brussel	75,8 % (niet: 6,1 %)	99,1 %	40,9 % (niet: 16,7 %)
Tot. trad. 2-talig.	74,0 % (niet: 3,1 %)	99,6 %	29,1 % (niet: 19,3 %)
Totaal Brusselaars	33,3 % (niet: 17,3 %)	95,6 % (niet: 0,4 %)	33,3 % (niet: 23,1 %)

Tabel 42. Goed tot uitstekende verbale kennis Nederlands, Frans en Engels bij traditioneel tweetaligen

Een tweetalige opvoeding garandeert in geen geval een vergelijkbare deskundigheid in beide talen. Alle traditioneel tweetaligen beweren goed tot uitstekend Frans te spreken, maar slechts driekwart bereikt een even

⁶ Zie voor de vraagstelling ook 4.2 en 5.3.

hoog niveau voor Nederlands. Enkelen beweren zelfs geen Nederlands meer te kennen. In vergelijking met de Franstaligen scoren zij wel significant hoger op de kennis van het Nederlands, maar de eentalig Nederlandstaligen blijken op hun beurt significant beter Frans te spreken dan de traditioneel tweetaligen Nederlands. Opmerkelijk is het significante verschil in competentie in het Engels tussen de tweetaligen geboren in en buiten Brussel. Dit is volledig op rekening te schrijven van de tweetaligen uit Vlaanderen die veel beter Engels spreken dan de andere tweetaligen. 20 % van de traditioneel tweetaligen ziet zichzelf als eentalig en 55 % van de geboren Brusselaars beschouwt zichzelf alstweetalig, tegenover slechts 35 % van zij die geboren zijn buiten Brussel.. Ten slotte beschouwt 25 % zich als meertalig tegenover ruim 40 % van hen die buiten het Hoofdstedelijk Gewest werden geboren. Ook deze verschillen zijn helemaal aan de traditioneel tweetaligen uit Vlaanderen toe te schrijven, die significant hoger scoren op meertaligheid.

Naast de hierboven genoemde talen spreken de traditioneel tweetaligen uit Brussel eveneens goed tot uitstekend Duits (8,0 %), Spaans (2,7 %) en Italiaans (2,1 %). Voor zij die buiten Brussel wonen geldt dezelfde volgorde: Duits (18,2 %), Spaans (10,6 %) en Italiaans (4,5 %). Verder vermelden de Brusselaars nog het Brussels (2,7 %) en een enkeling het Grieks, Hebreeuws en Russisch. Buiten Brussel zeggen sommige respondenten nog volgende talen goed te spreken: Lingala, Chinees, Tsjechisch, Deens en Grieks.

Achtergrond nieuwe tweetaligen	Nederlands	Frans	Engels
° Brussel	22,4 % (niet: 9,5 %)	100 %	34,5 % (niet: 19,8 %)
° Buiten Brussel	19,5 % (niet: 25,7 %)	99,1 %	34,5 % (niet: 20,4 %)
Tot. nieuw 2-talig.	21,4 % (niet: 17,5 %)	99,2 %	34,5 % (niet: 20,1 %)
Totaal Brusselaars	33,3 % (niet: 17,3 %)	95,6 % (niet: 0,4 %)	33,3 % (niet: 23,1 %)

Tabel 43. Goed tot uitstekende verbale kennis Nederlands, Frans en Engels bij nieuwe tweetaligen

Hoewel het Frans voor de meeste nieuwe tweetaligen de ‘vreemde’ taal is, is dit de taal die ze toch allemaal goed tot uitstekend spreken. Een derde van deze groep beheerst ook het Engels op een goed niveau, beter alleszins dan het Nederlands. Toch zijn er onder de geboren Brusselaars uit deze groep significant meer ondervraagden die geen Engels kennen dan geen Nederlands. Gevraagd naar hoe ze zichzelf zien, antwoordt 20 % als eentalig, ruim 40 % als tweetalig en een derde van de geboren Brusselaars en ruim 40 % van de nieuwe tweetaligen van buiten Brussel als meertalig.

Het wekt geen verwondering dat de lijst van talen die deze groep nog goed tot uitstekend spreekt vrij lang is. Bij de geboren Brusselaars onder de nieuwe tweetaligen ziet de topvijf van andere talen er als volgt uit: Arabisch (25 %), Spaans (13,8 %), Turks (10,3 %), Italiaans (9,5 %) en Duits (6,9 %). Andere talen op de lijst zijn in volgorde van belangrijkheid: Portugees, Berbers, Albanees, Grieks, Jiddisch, Hebreeuws, Deens, Pakistaans, Roemeens en Elzassisch. Van diegenen die geboren zijn buiten Brussel ziet de topvijf er vergelijkbaar uit: Arabisch (27,4 %), Italiaans (17,7 %), Spaans (14,2 %), Duits (8,8 %) en Berbers, Turks, Portugees en Ingala (3,5 %). Hier is de lijst van talen die deze groep goed tot uitstekend spreekt uiteraard nog langer: Vietnamees, Chinees, Cambodjaans, Pools, Russisch, Japans, Swahili, Afrikaans, Hongaars, Kiswahili, Armeens, Zweeds, Kabylisch, Luxemburgs, Catalaans, Togolees, Albanees, Kicongo, Algerijns, Kirundi, Syrisch, Tshiluba, Koerdisch en zelfs Waals.

6.4. Taalgebruik van traditioneel tweetaligen

De twee onderscheiden groepen van tweetaligen vertonen een aantal gelijkenissen, maar gezien de diversiteit aan talen die de tweede groep spreekt is het moeilijk om qua taalgebruik beide te gaan vergelijken. Daarom wordt hier alleen dieper ingegaan op het taalgebruik van de traditioneel tweetaligen die met het taalgebruik van de Franstaligen en de Nederlandstaligen wordt vergeleken. In een volgend hoofdstuk worden het taalgebruik van de nieuwe tweetaligen en de anderstaligen dan samen behandeld. Ook het feit dat de afbakening van de taalgroepen gebeurde op basis van het al dan niet spreken van de officiële Brusselse talen maakt dat de nieuwe tweetaligen en de anderstaligen een ‘restcategorie’ vormen die we in zijn globaliteit moeilijk met de andere groepen kunnen vergelijken.

6.4.1. Taalgebruik in de privé-sfeer

Bij de Franstalige taalgroep ligt de nadruk op taal als gemeenschappelijke factor in de vriendenkring, bij de Nederlandstaligen nam nationaliteit deze rol over. Hoe zit het met de tweetaligen die beide talen als moedertaal kunnen beschouwen? Tabel 44 zet de drie groepen naast elkaar. Op basis van geboortestreek zijn er bij de traditionele tweetaligen geen significante verschillen in de samenstelling van hun vriendenkring, zodat we ze hier als één groep met de andere twee kunnen vergelijken.

Taalgroep	SES	Religie	Taal	National.	Politiek	Interesse
Franstaligen	58,5 %	42,5 %	73,3 %	65,9 %	21,0 %	65,9 %
Nederlandstaligen	57,8 %	50,2 %	44,5 %	78,7 %	26,5 %	72,2 %
Traditioneel tweetaligen	54,1 %	40,1 %	60,7 %	69,3 %	21,3 %	65,8 %
Totaal Brusselaars	57,7 %	46,0 %	63,4 %	60,2 %	25,1 %	64,5 %

Tabel 44. Gemeenschappelijk kenmerk vrienden traditioneel tweetaligen

De tweetaligen situeren zich ook hier tussen beide vorige groepen in. Nationaliteit blijkt de belangrijkste factor. Toch is dit minder uitgesproken dan bij de Nederlandstaligen. Na de interesses komt de taal op de tweede plaats. Dit is evident, aangezien deze groep zowel het Nederlands als het Frans (of beide) als moedertaal kan beschouwen en, gegeven de score op nationaliteit, het ene uit het andere volgt. Als de vriendenkring voornamelijk Belgen telt is de kans groot dat er weinig andere talen dan het Nederlands en het Frans gesproken worden. Voor de drie groepen geldt dat groepsvorming vooral rond taal en nationaliteit draait, al mag en kan dit uiteraard niet geïnterpreteerd worden als het verwerpen van relaties met mensen met wie deze eigenschappen niet worden gedeeld. Allen benadrukken ze wel die aspecten die de Belgen van de niet-Belgen onderscheiden. De afstand tussen de nationaliteiten is blijkbaar groot genoeg opdat deze niet frequent deel zouden uitmaken van dezelfde vriendenkring. De enige talen die door de traditioneel tweetaligen buiten het Nederlands en het Frans met vrienden nog gesproken worden zijn Engels, Duits, Italiaans en Spaans. Ter vergelijking: bij de Franstaligen werden enkel contacten in het Duits, Engels en Chinees in combinatie met het Frans teruggevonden, bij de Nederlandstaligen die minder belang aan de taal hechten werd met sommige vrienden Duits en Engels gesproken, en in combinatie met het Frans of het Nederlands kwamen ook het Italiaans, Arabisch, Portugees, Spaans en Japans voor. Voor de drie groepen zijn het wel uitzonderingen die de regel bevestigen, elk van de bovengenoemde talen kwam slechts in één vriendenkring voor.

Net zoals voor de andere groepen werd ook aan de tweetaligen gevraagd een aantal eigenschappen met groepen te associëren.⁷ Het verschil met de Franstaligen of Nederlandstaligen is zeker het feit dat ze zichzelf als een expliciete tweetalige groep hierin niet terugvonden. Dit neemt uiteraard niet weg dat ze zich met een van de andere groepen kunnen identificeren. Toch kan dit een van de redenen zijn waarom ze meer geneigd zijn op deze vraag te antwoorden. Van zowel Franstaligen als Nederlandstaligen antwoordde een kwart van de respondenten niet op deze vraag. Zij gingen onder andere uit van het idee dat deze eigenschap-

^{7.} zie voetnoot 5, blz. 80.

pen niet zozeer aan groepen dan wel aan individuen kunnen worden toegewezen of beweerden dat een dergelijke vraagstelling alleen vooroordeelen zou bevestigen. Slechts 15 % van de traditioneel tweetaligen deelt die mening.

De manier waarop ze de Nederlandstalige en Franstalige Brusselaars evalueren plaatst hen opnieuw tussen beide in. De Franstaligen schatten zichzelf – met uitzondering van de Nederlandstaligen – wat minder positief in dan de gemiddelde Brusselaar, de traditioneel tweetalige deelt de mening van de meerderheid. De Nederlandstalige Brusselaars schatten zich dan weer positiever in dan de rest. Ook hier sluiten de tweetaligen bij de meerderheid aan, maar ze achten de Nederlandstaligen wel significant minder bedreigend dan de Franstaligen. Ze nemen dus een tussenpositie in zonder zich blijkbaar bij een van beide aan te sluiten, omdat ze de aversies die tussen de Nederlandstaligen en Franstaligen heersen niet delen. Het zijn echt wel ‘Brusselaars’, want waar de beide andere taalgroepen toch de meeste sympathie hebben voor hun gemeenschapsgenoten van buiten Brussel, reageren de tweetaligen ook hier gematigder. De enige dissonantie is hun standpunt in verband met de bedreiging die de Vlamingen vormen. Terwijl zowel Franstaligen als Nederlandstaligen de Vlamingen als een zekere dreiging zien, scoren de tweetaligen hier significant lager. Het zijn bovendien ‘Belgische Brusselaars’, want ze beklemtonen meer dan de Franstaligen en de Nederlandstaligen de afstand met de niet-Belgen. De Marokkanen worden door hen ook als de grootste bedreiging ervaren, en ze beklemtonen dit significant meer dan beide andere groepen. Ook qua verdraagzaamheid schatten ze de Marokkanen significant lager in. De tweetaligen staan positiever tegenover de Turken dan tegenover de Marokkanen, maar ze nemen ook hier wel een negatievere houding aan dan de Nederlandstaligen en de Franstaligen. De eurocraten worden minder als een bedreiging gezien en als minder arrogant en alleszins vriendelijker ervaren dan de twee andere taalgroepen. Ze beklemtonen wel hun onverdraagzaamheid en plaatsen een duidelijk vraagteken achter hun werklust en meertaligheid. De verschillen met de andere groepen worden deels door de linguïstische achtergrond verklaard, deels ook door andere factoren. Zowel qua leeftijd als qua geboorteplaats verschillen de traditioneel tweetaligen met beide andere groepen, en ook hun gemiddeld diplomaniveau ligt lager. Hun visie op de andere groepen moet dan ook deels begrepen worden als gevolg van het feit dat ze meestal in het tweetalige Brussel geboren zijn en opgroeiden en dus altijd werkten en leefden in een stad waar steeds meer nationaliteiten en talen deel van gingen uitmaken. Aanknopingspunten met die nieuwe groepen hadden ze blijkbaar weinig.

6.4.2. Mediareceptiviteit en cultuurparticipatie

Wat media- en cultuurparticipatie betreft is het eveneens interessant de traditioneel tweetaligen te vergelijken met de Franstaligen en de Nederlandstaligen (zie tabel 45). Opnieuw nemen ze een middenpositie in tussen deze twee groepen: ze kijken significant meer naar Nederlandstalige zenders dan de Franstaligen en kijken meer naar de Franstalige zenders dan de Nederlandstaligen. Hun hoogste waardering gaat net als bij de Franstaligen uit naar beide netten van de Franstalige openbare omroep, gevolgd door een gelijke waardering voor beide lokale netten, de commerciële omroepen en ten slotte de beide netten van de VRT. Het kijkgedrag van de traditionele tweetaligen is het meest op de Franstalige zenders gericht, maar dit belet niet dat ook de Vlaamse tv-kanalen druk bekeken worden. Ze zijn dus van beide gemeenschappen op de hoogte.

Achtergrond Nederlandstaligen	VRT-TV1	CANVAS	RTBF1	Arte
Franstaligen	24,7 % (5,72)	18,8 % (5,78)	87,1 % (6,51)	60,7 % (7,29)
Nederlandstaligen	76,0 % (6,36)	72,1 % (6,28)	78,5 % (6,24)	55,4 % (6,98)
Traditioneel tweetaligen	55,1 % (5,96)	42,5 % (5,69)	89,0 % (6,67)	58,3 % (7,16)
Totaal Brusselaars	32,8 % (5,77)	27,5 % (5,69)	84,5 % (6,44)	57,8 % (7,04)
	VTM	RTL	TVBrussel	Télé Brux
Franstaligen	22,9 % (5,39)	76,5 % (5,76)	22,5 % (5,56)	61,0 % (5,56)
Nederlandstaligen	74,7 % (5,97)	76,4 % (6,13)	67,0 % (6,58)	60,5 % (6,20)
Traditioneel tweetaligen	45,3 % (5,93)	84,6 % (6,17)	40,2 % (6,35)	63,0 % (6,34)
Totaal Brusselaars	31,0 % (5,52)	76,5 % (5,94)	29,9 % (5,84)	60,4 % (6,12)

Tabel 44. Kijkgedrag (% kijkers) en waarderingscijfers traditioneel tweetaligen (1 tot 10)

De vraag naar de andere tv-stations resulteert in dezelfde topvijf als deze voor de kijkers uit eentalig Franstalige families. De drie tv-zenders uit Frankrijk voeren de lijst aan. TF1 weet 53,5 % van de traditioneel tweetaligen te bekoren, FR2 volgt op de voet met een bereik van 50 % en ten slotte kijkt 36,6 % van de tweetaligen wel eens naar FR3. De kijkdichtheid voor deze zenders is nagenoeg identiek aan die van de Franstaligen. Dan volgen vier commerciële zenders met elk ongeveer 5 % geïnteresseerden: TV5, Canal+, VT4 en Kanaal 2. Deze laatste twee zenders doen vermoeden dat ze ook hier meer Nederlandstalige zenders aanduiden dan de Franstaligen, wat wordt bevestigd door het feit dat 7,3 % naar andere Nederlandstalige zenders kijkt dan deze uit tabel 45. Dat is het dubbele van de Franstalige groep. Toch blijken de Engelstalige zenders net iets populairder dan de Nederlandstalige.

Het luistergedrag ligt helemaal in het verlengde van het kijkgedrag. De populairste zenders zijn opnieuw dezelfde als deze van de Franstaligen: de Franstalige Radio Contact (18,1 % luisteraars), Bruxelles Capital (16,5 %) en RTL Belge (13,0 %). Toch zijn de Franstalige zenders hier minder dominant aanwezig dan bij de Franstaligen. De 10 % lagere luisterdichtheid wordt gecompenseerd door 10 % meer interesse voor Nederlandstalige zenders. De populairste zijn hier in volgorde van belangrijkheid: Radio 2, BRT1, Radio Donna en Klara.

Dezelfde lijn kunnen we eveneens doortrekken naar het leesgedrag. Meer dan 36 % van de traditioneel tweetaligen leest dagelijks de krant, een kwart neemt nooit een dagblad in de hand. De populairste kranten zijn ook hier de Franstalige met *Le Soir* (42,9 %) als onbetwistbare koploper, gevolgd door *La Dernière Heure* (19,3 %) en *La Lanterne* (7,1 %). In tegenstelling tot de Franstaligen, die amper Nederlandstalige kranten lezen, neemt ongeveer 10 % van de tweetaligen wel eens een Vlaamse krant vast. *Het Laatste Nieuws* is hierbij de meest gelezen krant, waarna qua populariteit *De Morgen*, *Het Nieuwsblad* en *De Standaard* volgen. De meest gelezen tijdschriften zijn eveneens Franstalig: *Ciné-Revue* (15,4 %), *Le Vif* (13,0 %) en *Le Soir Illustré* (11,4 %). Net als voor de andere populaire media richten de traditioneel tweetaligen zich voornamelijk op de Franstalige leesmarkt.

Een laatste vraag in verband met mediaparticipatie die hier wordt behandeld peilt naar de manier waarop de respondenten zich over de Brusselse actualiteit informeren. Bij de tweetaligen gebeurt dit voor 80 % via Franstalige media, voor 15 % via Nederlandstalige media en voorts via gemengde publicaties. In tabel 46 wordt een vergelijking gemaakt met de twee andere groepen.

Info Brussel	Nederlandstalig	Franstalig	Traditioneel tweetalig
Nationale geschr. pers	15,9 %	16,4 %	16,5 %
Regionale geschr. pers	1,3 %	1,5 %	1,6 %
Radio	19,7 %	24,9 %	22,4 %
Tv nationaal	39,5 %	33,4 %	37,8 %
Tv regionaal	36,5 %	23,1 %	32,7 %
Gemeente-info	5,6 %	7,3 %	7,5 %
Advertentieblad	22,7 %	19,8 %	26,0 %
Andere	6,9 %	7,1 %	6,7 %

Tabel 46. Infokanalen over Brussel

Ondanks de verschillen in taal is de verhouding tussen de verschillende onderlinge bronnen min of meer gelijk voor de verschillende taalgroepen.

De nationale en regionale tv vormen ook voor de traditioneel tweetalige de meest geconsulteerde informatiebron. De advertentiebladen winnen wel wat aan populariteit en halen het op de radio en de nationale pers. De resterende kanalen worden net als bij beide andere groepen weinig geconsulteerd.

Ten slotte hebben we het ook over meer actieve vormen van culturele participatie. Tabel 47 geeft een overzicht van de deelname van de Nederlandstalige, Franstalige en traditioneel tweetalige Brusselaars aan het georganiseerde verenigingsleven. De verenigingen werden zoals in vorige hoofdstukken in volgende categorieën gegroepeerd: sportverenigingen, culturele verenigingen, religieuze/filosofische verenigingen (voornamelijk katholieke verenigingen), politieke verenigingen (in casu politieke partijen), verenigingen gericht op het werken met jongeren, verenigingen rond een bepaalde hobby (handwerk, modelbouw....), de zogenoemde 'Nieuwe Sociale Bewegingen' (milieuverenigingen, basis-democratische groepen...), verenigingen gericht op louter ontspanning, en ten slotte verenigingen met een professioneel karakter (belangenverenigingen et cetera). Hieruit blijkt dat ongeveer een kwart van de tweetaligen actief aan het verenigingsleven deelneemt. De overgrote meerderheid van diegenen die aangesloten zijn is lid van een sportvereniging, met op de tweede plaats qua populariteit de culturele verenigingen. Toch zijn er, zij het kleine, verschillen tussen de taalgroepen. Zo liggen verenigingen die vooral gericht zijn op ontspanning en hobby's het best in de markt bij de tweetalige Brusselaars. Verenigingen met religieuze en filosofische inslag kunnen hen niet bekoren.

Verenigingsleven	Nederlandstalig	Franstalig	Traditioneel tweetalig
Lid vereniging	20,8 %	27,1 %	26,8 %
Type vereniging			
Sport	8,6 %	9,8 %	8,7 %
Cultuur	4,3 %	5,5 %	5,1 %
Relig/filosof.	2,6 %	1,7 %	-
Politiek	3,0 %	1,7 %	1,2 %
Jeugdwerk	-	2,2 %	1,2 %
Hobby	1,7 %	2,6 %	4,3 %
NSB	2,1 %	5,1 %	3,5 %
Ontspanning	0,9 %	1,8 %	3,9 %
Professioneel	1,3 %	2,4 %	2,8 %

Tabel 47. Lidmaatschap vereniging

Tabel 48 verwijst naar het taalgebruik in deze verenigingen. Hier wordt eveneens een vergelijking gemaakt tussen de drie taalgroepen.

Taal verenigingsleven	Nederlandstalig	Franstalig	Traditioneel tweetalig
Nederlands	57,9 %	0,9 %	6,4 %
Frans	22,8 %	76,2 %	65,4 %
Nederlands/Frans	17,5 %	16,6 %	16,7 %
Engels	-	0,7 %	2,6 %
Frans/Engels	-	2,1 %	1,3 %

Tabel 48. Taal vereniging

De traditioneel tweetaligen nemen in tegenstelling tot de Franstaligen in beperkte mate deel aan het Nederlandstalige verenigingsleven. Ze zijn lid van erg uiteenlopende Vlaamse verenigingen: een muziekvereniging, een amateurtoneelgroep, een minivoetbalclub, het Vermeylenfonds en de SP. Het Engels duikt ook bij de tweetaligen weer op. Het gaat hier niet alleen om verenigingen uit de NSB-sector, zoals bij de Franstaligen, al is ook Amnesty International vertegenwoordigd. De andere verenigingen zijn een Belgisch-Indische culturele vereniging en twee professionele Amerikaanse clubs waarvan een respondent lid is.

Anderstalige Brusselaars

De classificatie in taalgroepen die in dit boek wordt gebruikt is gebaseerd op de gezinstaal, met Frans, Nederlands en andere talen en hun combinaties als mogelijke alternatieven. Qua omvang komt na de Franstalige groep deze met de respondenten die in een gezinssituatie opgroeiden waar noch het Frans noch het Nederlands als gezinstaal werd gesproken. Dit hoofdstuk focust op deze heterogene groep van Brusselaars. Alvorens ook voor hen het taalgedrag nader te analyseren trachten we een duidelijk zicht te krijgen op de samenstelling van deze groep.¹

7.1. Wie zijn de anderstalige Brusselaars?

De groep anderstaligen vertoont een grote diversiteit qua nationaliteit. Om een vergelijking per nationaliteit te maken zijn de groepen echter te klein. Daarom worden deze respondenten samen met de ‘nieuwe tweetaligen’ gehergroepeerd, zodat de verschillende groepen toch onderling vergelijkbaar zijn. Na een overzicht van de diversiteit van beide groepen wordt het profiel van de nieuw samengestelde groepen onderling vergeleken.

7.1.1. Diversiteit als gegeven

Met de naoorlogse migratiegeschiedenis van Brussel in het achterhoofd, en de vaststelling dat van de huidige Brusselse populatie meer dan 25 %

¹ Bij de samenstelling van deze groep dient men wel voor ogen te houden dat de vragenlijsten alleen in het Nederlands, het Frans, het Engels, het Arabisch en het Turks beschikbaar waren en dat de samenstelling van de groep van anderstaligen hierdoor in beperkte mate beïnvloed kan zijn. Op de representativiteit van het geheel heeft dit weinig effect, maar bij de afbakening van subgroepen kan dit soms wel een verkeerde indruk wekken (het percentage dat naar een Griekse radiozender luistert kan hierdoor bijvoorbeeld over- of onderschat worden). De conclusies komen hierdoor echter niet in het gedrang.

in het buitenland is geboren en ruim 20 % een andere dan de Belgische nationaliteit draagt, is het onvermijdelijk dat een grote groep Brusselaars in een anderstalige omgeving opgroeide. Van de groep anderstaligen is 85 % in het buitenland geboren en is 75 % drager van een andere dan de Belgische nationaliteit. Dezelfde nationaliteiten vinden we ook terug bij de nieuwe tweetaligen, die niet zozeer een verschillende culturele achtergrond hebben maar wel verschillen in het gebruik van het Frans als tweede gezinstaal. Van deze nieuwe tweetaligen heeft ruim een derde de Belgische nationaliteit en is 40 % in het buitenland geboren. In tabel 49 wordt de samenstelling van beide groepen op basis van de nationaliteit nader beschreven. Dit zal de basis vormen van de nieuwe hergroepering waar de titel ‘anderstalige Brusselaars’ naar verwijst.²

Nationaliteit nieuwe tweetaligen	Nationaliteit anderstaligen
1. Belgische 63,8 %	1. Marokkaanse 32,2 %
2. Marokkaanse 10,0 %	2. Belgische 24,7 %
3. Franse 6,6 %	3. Turkse 12,1 %
4. Italiaanse 6,1 %	4. Italiaanse 5,0 %
5. Spaanse 3,1 %	5. Spaanse 4,4 %
Andere: Turkse, Griekse, Duitse, Britse, Nederlandse, Luxemburgse, Algerijnse, Portugese en Ierse	Andere: Franse, Griekse, Duitse, Britse, Nederlandse, Luxemburgse, Deense, Amerikaanse, Oostenrijkse, Portugese, Armeense, Zweedse, Finse, Ierse en Colombiaanse

Tabel 49. Vergelijking ‘nieuwe tweetaligen’ en ‘anderstaligen’ op basis van nationaliteit

De grootste groep niet-Belgen zijn in beide groepen de Marokkanen. De Italianen en de Spanjaarden zijn eveneens goed vertegenwoordigd. Het aantal Brusselaars met de Franse nationaliteit is hier eerder beperkt, omdat een aantal van hen bij de eentalig Franstalige families terug te vinden zijn. Op basis van nationaliteit alleen zijn ze echter de grootste groep Europeanen in Brussel en komen ze qua aantal op de derde plaats na de Marokkanen en de Turken. Wat wel opvalt, is de kleine groep met Turkse nationaliteit die uit taalgemengde Turkse gezinnen komt. Dit doet vermoeden dat ze veel minder snel naar het Frans overschakelen binnen het gezin dan bijvoorbeeld de Marokkanen, en ze dus meer op de eigen taal gericht zijn. Op dit aspect komen we later nog terug.

² De groep die we in dit hoofdstuk met ‘anderstaligen’ aanduiden is niet exact dezelfde groep als deze die in tabel 5 wordt geïntroduceerd.

Beide groepen tellen eveneens een behoorlijk aantal Belgen. Het feit dat deze personen opgroeiden in gezinnen die ook andere talen dan het Nederlands en het Frans spraken, doet vermoeden dat we hier met ‘nieuwe’ Belgen te maken hebben die ofwel genaturaliseerd zijn ofwel migranten van de tweede of derde generatie zijn. Uit het eerste hoofdstuk bleek al dat Brussel het grootste deel van de tot Belg genaturaliseerde vreemdelingen op haar grondgebied heeft wonen. In tabel 50 vinden we de nationaliteit bij geboorte van deze Belgen. Dit bevestigt het vermoeden dat de meerderheid van hen slechts in de loop van hun leven deze nationaliteit verwierf en niet als Belg werd geboren.

Nationaliteit bij geboorte van Belgen uit groep ‘nieuwe tweetaligen’	Nationaliteit bij geboorte van Belgen uit groep ‘anderstaligen’
1. Belgische 42,9 %	1. Marokkaanse 19,9 %
2. Marokkaanse 21,8 %	2. Belgische 11,0 %
3. Turkse 6,1 %	3. Turkse 9,7 %
4. Italiaanse 5,4 %	4. Italiaanse 7,3 %
5. Congolese/Zairese 3,4 %	5. Spaanse 5,6 %
<u>Andere:</u> Franse, Indische, Poolse, Griekse, Duitse, Britse, Hongaarse, Algerijnse, Burundese, Vietnamese, Zwitserse, Libanese, Portugese, Zweedse, Kosovaarse, Albanese, Puerto-Ricaanse, Cambodjaanse, Egyptische en UNO-vluchtelingen (staatloos)	<u>Andere:</u> Vietnamese, Pakistaanse, Chinese, Syrische, Franse, Russische, Joegoslavische, Poolse, Griekse, Duitse, Britse, Luxemburgse, Macedonische, Hongaarse, Taiwanese, Deense, Libanese, Filipijnse, Oostenrijkse, Portugese, Israëlische, Tsjechische, Tunesische, Armeense, Roemeense, Kameroenese, Nigeriaanse, Kroatische, Albanese, Thaise, Iraanse, Nieuw-Zeelandse en UNO-vluchtelingen (staatloos)

Tabel 50. Vergelijking Belgen onder ‘nieuwe tweetaligen’ en ‘anderstaligen’ op basis van nationaliteit bij geboorte

Marokkanen, Turken en Italianen lijken het meest geneigd zich tot Belg te laten naturaliseren, met de Marokkanen als afgetekende koplopers. Zij vormen niet alleen qua nationaliteit en het aantal naturalisaties de grootste groep, ook van de Belgen uit deze groep die al van bij de geboorte de Belgische nationaliteit hebben, heeft een aanzienlijk deel Marokkaanse roots. Kijken we naar de afstamming van deze Belgen, dan is in de meeste gevallen minstens één van hun ouders van vreemde origine. Zo hebben 49 % van deze Belgen uit de groep ‘nieuwe tweetaligen’ een vader met een andere nationaliteit, wat bij de Belgen uit de ‘anderstalige’ groep nog stijgt tot 73,3 %. Voor de moeders liggen deze cijfers nog hoger. We mogen

er dan ook van uitgaan dat in deze groep weinig Brusselaars zitten die we als leden van een van beide traditionele taalgemeenschappen kunnen beschouwen en dat beide taalgroepen naadloos bij elkaar aansluiten.

7.1.2. Profiel van de anderstalige Brusselaars

Op basis van het taalgebruik kunnen we binnen de groep van ‘anderstaligen’ en ‘nieuwe tweetaligen’ vier groepen onderscheiden, namelijk twee groepen van wat we gemakshalve analoog aan het maatschappelijk discours ‘migranten’ kunnen noemen en twee groepen van ‘EU-burgers’: de Turken en de Marokkanen (die als groep veel dichter bij het gebruik van het Frans staan dan de Turken, omdat ze afkomstig zijn uit gewezen protectoraat van Frankrijk) enerzijds en de Zuid-Europeanen van rond het Middellandse-Zeegebied (van wie velen eveneens een Romaanse taal als moedertaal hebben) en de Noord-Europeanen anderzijds. Als basis nemen we de nationaliteit bij geboorte, zodat we ook die respondenten in de analyse kunnen betrekken die recentelijk zijn genaturaliseerd maar die qua migratiegeschiedenis en etnisch-linguïstische achtergrond vergelijkbaar zijn met de niet-genaturaliseerden. Qua grootte zien deze groepen er als volgt uit: 9,8 % van de onderzoeksgroep is van Marokkaanse (n=247), 3,4 % van Turkse (n=87), 6,0 % van Zuid-Europese (n=152, met name uit Portugal, Spanje, Italië en Griekenland) en 3,4 % van Noord-Europese (n=87, waaronder Ierse, Britse, Duitse, Oostenrijkse en Scandinavische respondenten) origine. Om evidente taalkundige redenen werden zowel de respondenten met de Franse als met de Nederlandse nationaliteit niet opgenomen in bovenstaande groepen. De Oost-Europese en niet-Europese Brusselaars vallen wegens het beperkte aantal en het feit dat ze moeilijk in één groep samengebracht kunnen worden uit de boot. Vanuit linguïstisch oogpunt valt hiermee de meest kleurrijke groep weg, maar deze maakt hooguit 4 % van de Brusselse populatie uit.

Om een indruk te geven van de samenstelling van deze vier subgroepen worden ze beschreven op basis van geboorteplaats/migratiecohort (tabel 51), leeftijd (tabel 52), en diplomaniveau (tabel 53).

Subgroep	* België	voor 1960	1960 - 1979	vanaf 1980
Marokko	24,3 %	0,8 %	39,7 %	35,2 %
Turkije	24,1 %	-	35,6 %	40,2 %
Zuid-Europa	30,9 %	8,6 %	33,6 %	27,0 %
Noord-Europa	11,5 %	4,6 %	28,7 %	55,2 %

Tabel 51. Anderstalige Brusselaars op basis van migratiecohort

Anderstalige Brusselaars

Subgroep	-25	26-40	41-65	+65
Marokko	21,1 %	48,6 %	29,1 %	1,2 %
Turkije	27,4 %	44,8 %	26,4 %	1,1 %
Zuid-Europa	19,7 %	39,5 %	34,2 %	6,6 %
Noord-Europa	11,5 %	33,3 %	44,8 %	10,3 %

Tabel 52. Anderstalige Brusselaars volgens leeftijd

Subgroep	Max. Lager Ond.	Middelbaar Ond.	Hoger Ond.
Marokko	25,6 %	63,0 %	11,4 %
Turkije	26,7 %	65,1 %	8,1 %
Zuid-Europa	9,9 %	71,7 %	18,4 %
Noord-Europa	-	51,7 %	48,3 %

Tabel 53. Anderstalige Brusselaars op basis van onderwijsniveau

Het profiel van de Turken en Marokkanen verschilt weinig. De Marokkaanse proefpersonen verblijven al iets langer in België, maar de verschillen zijn niet significant. De Zuid-Europese migratiecijfers wijzen op een constantere instroom en een langere aanwezigheid, wat ook overeenkomt met de verschillende migratiegolven. Op basis van de economische situatie in het thuis- en het gastland kwam eerst een migratiebeweging vanuit Zuid-Europa op gang, voordat ook van buiten Europa migranten naar België kwamen. De Noord-Europeanen kwamen later, zijn gemiddeld ouder en hebben ook een hogere opleiding. Het verbaast niet dat het diplomaniiveau recht evenredig is met het recente karakter van de migratie. Bij de Marokkaanse en Turkse migranten die na 1980 naar België kwamen heeft bijna 20 % hoger onderwijs gevolgd. Toch zijn het niet allemaal hooggeschoolden, want een derde van de recent gemigreerden uit beide groepen liep maximaal lager onderwijs. De laagste diplomacategorie is bij de Zuid-Europeanen nagenoeg verdwenen; de migranten in deze groep hebben meestal een middelbare opleiding achter de rug. Uit Noord-Europa komen de laatste jaren vooral hoogopgeleiden naar Brussel.

7.2. Taalkennis van anderstaligen

Een groeiende groep anderstaligen beïnvloedt steeds nadrukkelijker het Brusselse taalbeeld. Een essentiële voorwaarde om zich in het Brusselse maatschappelijke leven te integreren is de kennis van een van beide officiële talen. Tabel 54 peilt naar de resultaten van hun kennis van het Frans, het Nederlands en het Engels. Om de mogelijke evolutie van het taalbeeld te kunnen inschatten wordt in tabel 55 gefocust op diegenen die

Hoofdstuk 7

na 1980 naar Brussel migreerden. Voor alle vermeldingen en cijfergegevens in verband met taalkennis wordt als basis ook hier het ‘goed’ tot ‘uitstekend’ spreken van de taal gekozen.

Achtergrond nieuwe tweetaligen	Frans	Nederlands	Engels
Marokko	82,6 % (niet: 0,4 %)	8,5 % (niet: 43,7 %)	12,9 % (niet: 47,8 %)
Turkije	71,2 % (niet: 3,4 %)	4,5 % (niet: 49,4 %)	6,9 % (niet: 59,8 %)
Zuid-Europa	97,3 % (niet: 0,7 %)	9,3 % (niet: 40,1 %)	30,3 % (niet: 30,9 %)
Noord-Europa	80,5 % (niet: 2,3 %)	19,5 % (niet: 29,9 %)	89,7 % (niet: 2,3 %)
Totaal Brusselaars	95,6 % (niet: 0,4 %)	33,3 % (niet: 17,3 %)	33,3 % (niet: 23,1 %)

Tabel 54. Goede tot uitstekende verbale kennis Nederlands, Frans en Engels bij anderstaligen

Achtergrond nieuwe tweetaligen	Frans	Nederlands	Engels
Marokko	77,0 %	8,0 % (niet: 67,8 %)	17,2 % (niet: 40,2 %)
Turkije	57,1 % (niet: 5,7 %)	5,7 % (niet: 65,7 %)	11,4 % (niet: 68,6 %)
Zuid-Europa	92,7 % (niet: 2,4 %)	2,4 % (niet: 61,0 %)	56,1 % (niet: 17,1 %)
Noord-Europa	70,8 % (niet: 4,2 %)	8,3 % (niet: 39,6 %)	95,9 %
Totaal Brusselaars	95,6 % (niet: 0,4 %)	33,3 % (niet: 17,3 %)	33,3 % (niet: 23,1 %)

Tabel 55. Goede tot uitstekende verbale kennis Nederlands, Frans en Engels bij anderstaligen (geïmmigreerd na 1980)

Wat in tabel 54 het meest in het oog springt is ongetwijfeld de score van de Turken. Voor alle talen halen ze een significant lager kennisniveau dan de andere groepen. Ook de jongste generatie migranten uit Turkije scoort laag. De Turken zijn ook de groep die hun eigen taal in gezinsverband het minst met het Frans gaan combineren. Al deze elementen wijzen op een eerder gesloten gemeenschap waarin het gebruik van het Turks nog prominent aanwezig is. Op basis van tabel 51 blijkt ook dat de Turkse groep in verhouding de meeste migranten telt die zich na 1980 in Brussel kwamen vestigen. Hier zijn twee belangrijke redenen voor: Turken, zowel mannen als vrouwen, huwen nog geregeld met partners uit Turkije zelf, die dan naar Brussel overkomen, en we vinden onder de Turken ook een Koerdische gemeenschap waarvan de leden als politieke vluchtelingen naar Brussel kwamen en die nog lijkt aan te groeien. Deze laatste categorie migranten vinden we bij de andere groepen niet terug. Louter om pragmatische redenen is het gebruik van het Turks al nuttig en door de voort-

durende immigratie vanuit Turkije blijft het zijn functie binnen de gemeenschap behouden.

Bekijken we de talen op zich, dan zien we ook een aantal verschuivingen. Zo lijkt de kennis van de Franse taal bij de jongste migratiecohort te nemen ten voordele van de kennis van het Engels. Voor de Turken en Marokkanen is dit misschien begrijpelijk, omdat ze niet echt als arbeidsmigranten (wat door de migratiestop sinds 1974 erg moeilijk is geworden) naar België kwamen, maar vooral in het teken van gezinshereniging, als 'imported brides' en 'imported grooms' of als politieke vluchtelingen, wat een lage activiteitsgraad en een beperktere kennis van de Belgische landstalen tot gevolg kan hebben. Voor de twee andere groepen waarvoor de activiteitsgraad significant hoger ligt is er eveneens een afname van het Frans en het Nederlands, zodat men mag veronderstellen dat ze deze talen minder gebruiken in hun beroepsuitoefening. De kennis van het Engels ligt bij deze groepen wel een stuk hoger, temeer daar het voor sommigen van hen de moedertaal is.

Hun talenkennis beperkt zich niet tot wat we gemakshalve de drie Brusselsese omgangstalen zullen noemen. Van de Marokkanen spreekt 87,5 % goed tot uitstekend Arabisch, 19,8 % Berbers, 7,7 % Spaans en enkelen Italiaans, Russisch en Duits. Van de Turken beheerst 90,8 % het Turks erg goed, 10,3 % het Koerdisch, 3,4 % het Armeens en verder zijn er nog een paar die Arabisch, Grieks, Duits, Albanees, Servisch, Syrisch, Macedonisch en Kroatisch spreken. Hierbij valt het op dat de Turken als moslims (bijna 90 % vermeldt expliciet dat ze moslim zijn) toch het Arabisch niet goed blijken te kennen. Ook bij de Zuid-Europeanen vinden we vooral de talen van hun landen van oorsprong terug: 40,8 % spreekt Italiaans, 30,9 % Spaans, 16,4 % Grieks, 13,8 % Portugees, 5,9 % Duits, 4,6 % Letzburgs en verder wordt nog melding gemaakt van de kennis van het Albanees, Sloveens en Bulgaars en van de 'regionale' talen als het Catalaans en het Waals (dit laatste door Italianen die via Wallonië in Brussel terechtkwamen). De Noord-Europeanen ten slotte spreken naast het Engels, dat het overgrote deel van hen beheerst, Duits (42,5 %), Deens (11,5 %), Zweeds (9,2 %), Spaans (9,2 %) en Noors (3,4 %) en verder Portugees, Hebreeuws, Roemeens, en Iers.

Het antwoord op de vraag of ze zichzelf als een-, twee- of meertalig beschouwen resulteert in significant verschillende antwoorden. Bij de Turken en Marokkanen beweert ruim een kwart eentalig, ruim de helft tweetalig en ongeveer 20 % meertalig te zijn. Ook bij de Zuid-Europeanen ligt de klemtoon op de tweetaligheid, met ruim 60 % tweetaligen en hierbij nog een kwart meertaligen. Van de Noord-Europeanen is de meerderheid meertalig (46 %), en slechts een minderheid (minder dan 15 %) beschouwt zichzelf als eentalig.

Algemeen kunnen we uit de resultaten afleiden dat de kennis van het Nederlands en het Frans evenredig stijgt met de duur van het verblijf in

België, en dat de kennis van het Engels afhankelijk is van de leeftijd en de scholingsgraad. Verder speelt de taal van het land van oorsprong nog een rol binnen de lokale gemeenschappen. De Turken gebruiken ze frequent en hun lokale gemeenschap staat in nauw contact met het thuisland, dat nog een belangrijke rol speelt in de huwelijksmarkt. Bij de Marokkanen zien we hetzelfde fenomeen en blijft ook de functie van het Arabisch als godsdienstige taal het gebruik ervan stimuleren. De beide andere groepen kunnen hun oorspronkelijke taal dan weer deels op de werkvloer verzilveren.

7.3. Taalgebruik van anderstaligen

De anderstaligen hebben alleszins gemeen dat ze in een nieuwe omgeving terecht komen waar een vreemde taal wordt gesproken (in het geval van Brussel zelfs twee). In een dergelijke situatie kan men zijn of haar taalgebruik gradueel hanteren om de eigen positie, of de positie van de eigen groep, in die nieuwe omgeving duidelijk te maken. Aan het ene uiteinde van het spectrum kan men de taal als eigenschap van de eigen groep gaan beklemtonen als een belangrijk deel van de groepsidentiteit en wordt door het spreken van die taal de grens tussen deze groep en de anderen duidelijk aangegeven. Dit hoeft niet noodzakelijk te gebeuren door een ‘vreemde’ taal, maar kan bijvoorbeeld ook door in een Nederlandstalig gezelschap met sommigen Frans te spreken. Uiteraard komt dit nog duidelijker tot uiting als de taal die men spreekt expliciet naar een bepaalde groep of gemeenschap verwijst of als de taal in de nieuwe omgeving normaal nooit wordt gesproken. Aan de andere kant kan de taal ook een integratieve functie hebben, waarbij men zich tot doel stelt zich te assimileren met een aantal gebruiken van de omgeving waarnaar men migreerde en men de eigen taal deels door de taal van die omgeving vervangt. Tezelfdertijd maakt de spreker, door deze of gene keuze, ook de eigen positie binnen de groep duidelijk. Hoewel de link met identiteit duidelijk is, beperken we ons in dit hoofdstuk tot een beschrijving van het taalgedrag van de verschillende groepen. Centraal staat de manier waarop deze groepen de eigen taal gaan behouden of gaan inruilen voor de taal van de nieuwe omgeving, en op welke manier ze taal doorgeven aan de latere generaties of als een bindend element beschouwen in de privé-sfeer.

7.3.1. Taalgebruik met partner en kinderen

Taalgebruik in het gezin impliceert dat men een partner en eventueel kinderen heeft. Aangezien de groepen op zich al niet groot zijn wordt het

onderzoekspotentieel nog kleiner. De cijfers in tabel 56 geven aan over welke aantallen het hier gaat. In de meeste gevallen zijn de resultaten, gezien deze aantallen, slechts indicatief en dient vervolgonderzoek uitsluitend te brengen, maar niettemin zijn de evoluties die worden aangegeven toch belangrijk voor de evolutie van het taalbeeld in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, omdat het hier in totaal toch over een belangrijke groep inwoners gaat.

Subgroep	Partner	Kinderen ^a
Marokko	61,9 % (n=153)	53,9 % (n=132)
Turkije	70,1 % (n=61)	60,9 % (n=53)
Zuid-Europa	64,5 % (n=98)	54,6 % (n=83)
Noord-Europa	72,4 % (n=63)	55,2 % (n=48)

- a. Om verwarring te vermijden: de aantallen verwijzen naar het aantal gezinnen met kinderen en niet naar het aantal kinderen.

Tabel 56. Personen uit subgroepen met partners en kinderen

7.3.1.1. Gezinstaal bij Marokkanen

Tabel 57 geeft een algemeen overzicht van het taalgebruik in Marokkaanse gezinnen in Brussel. Zoals te verwachten was komen diegenen die effectief de transitie van Marokko naar België maakten veel minder uit gezinnen waar er Frans wordt gesproken dan diegenen uit Brussel zelf, bij wie in meer dan de helft van de gezinnen ook het Frans als gezinstaal opduikt. Bij de geïmmigreerden is er een verschil tussen de Arabische Marokkanen en Marokkaanse Berbers. Bij de eerste groep zien we een geleidelijke afname van het exclusieve gebruik van het Arabisch in het gezin. Bij diegenen die deels in Marokko opgroeiden sprak ‘ongeveer 70 % uitsluitend Arabisch en ongeveer 12 % uitsluitend Berbers, en dit voor beide migratiecohorten. Bij de respondenten met Marokkaanse roots die in Brussel werden geboren zakt het aantal dat in eentalig Arabische gezinnen opgroeide tot minder dan de helft, maar het aantal eentalig Berberse gezinnen blijft constant. Ook bij gezinnen die het Arabisch en het Berbers combineren zien we geen daling naargelang de ondervraagden in Brussel of Marokko werden geboren. Bij de Arabischspreekende Marokkanen wordt in het gezin zelf steeds meer Frans gesproken en gaan ook de ouders na migratie of hier in Brussel meer overschakelen op het Frans. Bij gezinnen die het Berbers met het Arabisch combineerden dringt het Frans als gezinstaal al moeilijker door, maar alleszins makkelijker dan bij de gezinnen waar uitsluitend Berbers werd gesproken.

Hoofdstuk 7

	Taalgroep	Taalgroep partner	Taal met partner	Taal met kinderen	Taal partner met kinderen
Geboren België					
Nederlands	-	-	5,3 %	-	-
Frans	5,1 %	27,8 %	42,1 %	46,2 %	46,2 %
Nederl./Frans	-	-	-	-	-
Frans/Andere	50,8 %	16,7 %	31,6 %	38,5 %	30,8 %
Andere	44,1 %	55,6 %	21,1 %	15,4 %	23,1 %
Migr. na 80					
Nederlands	-	-	-	2,5 %	2,5 %
Frans	-	10,9 %	12,7 %	7,5 %	7,5 %
Nederl./Frans	-	-	-	2,5 %	2,5 %
Frans/Andere	9,3 %	12,7 %	54,5 %	72,5 %	65,0 %
Andere	90,7 %	76,4 %	32,7 %	15,0 %	22,5 %
Migr. 60-80					
Nederlands	-	-	-	-	-
Frans	-	2,6 %	9,5 %	12,9 %	11,6 %
Nederl./Frans	-	-	-	-	-
Frans/Andere	17,5 %	7,9 %	29,7 %	60,0 %	58,0 %
Andere	82,5 %	89,5 %	60,8 %	27,1 %	30,4 %

Tabel 57. Taalgebruik Marokkanen in gezin

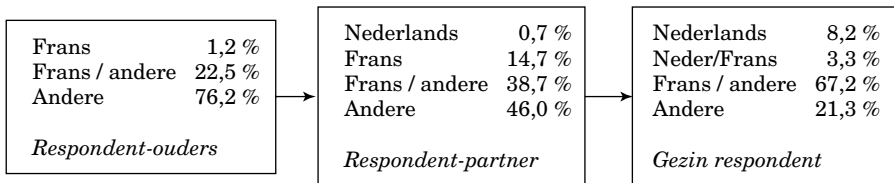
De partners van de Marokkaanse Brusselaars komen voor bijna 70 % uit eentalig Marokkaanse gezinnen. Toch is hierin een dalende trend merkbaar: van 75 % partners uit eentalig Arabische gezinnen bij de eerste generatie migranten over 63,6 % bij de recente migratie en 55,6 % bij de in Brussel geboren Marokkanen. Recht evenredig met deze daling staat de stijging van partners uit eentalig Franstalige gezinnen. Het aandeel uit eentalige Berberfamilies blijft ook hier constant, wat niet wil zeggen dat Berberfamilies vooral onder elkaar trouwen. Hetzelfde kan worden gezegd van de families die het Arabisch met het Frans combineren. Hier is de taal geen determinerende factor in de partnerkeuze, wel het feit of men al dan niet tot de Marokkaanse gemeenschap behoort.

Met de kinderen wordt vooral Frans en Arabisch gesproken. De in Brussel geboren Marokkanen spreken wel meer Frans, maar toch blijft ook hier het Arabisch in het gezin prominent aanwezig. Wel is het zo dat bij deze gezinnen naast het Arabisch en het Berbers ook het Frans meestal wel ergens een plaatsje krijgt.

De kinderen onderling gebruiken het Berbers bijna niet meer, tenzij in combinatie met het Frans. Ook het Arabisch boet aan invloed in en het Frans wordt almaar belangrijker, zowel thuis met de andere kinderen als met de vriendjes. Toch blijft bij de meeste kinderen (namelijk in ongeveer 70 % van de gezinnen) naast het Frans, en in enkele zeldzame gevallen het Nederlands, ook het Arabisch of Berbers in combinatie met het Frans overeind. In contacten met hun vrienden verdwijnt het Berbers helemaal

en wordt ook het Arabisch slechts in 10 % van de gevallen gebruikt. Het Frans haalt hier de bovenhand, mede door het feit dat ruim 90 % Franstalig onderwijs volgt of volgde.

In figuur 7 wordt het taalverschuivingsproces op gezinsniveau bij de Marokkaanse Brusselaars nog eens samengevat. Hoewel het Frans een prominentere plaats gaat innemen in de Marokkaanse groep blijft het aantal eentalig Franstalige gezinnen vrij beperkt.

Figuur 7. Verschuiving taalgebruik in gezin bij Marokkaanse migranten

7.3.1.2. Gezinstaal bij Turken

In tabel 58 wordt het taalgebruik van de Turkse migrantengroep samengevat. Bij de in België geboren Turken blijft het Turks (of bij sommigen het Koerdisch) zowel in het gezin van de respondent als in dat van de partner de belangrijkste taal. Ook onderling blijven de echtgenoten/partners deze taal gebruiken, al gebruiken enkelen ook het Frans. Hoewel het aantal bestudeerde cases hier beperkt is, valt het toch op dat de Turken met hun partner blijkbaar een keuze maken tussen het Frans of het Turks maar ze niet allebei tegelijk gebruiken. De vraag die hierbij onmiddellijk rijst is of ze zichzelf hiermee al dan niet buiten de lokale Turkse gemeenschap plaatsen en of ze voor hun kinderen nog een huwelijk met een Turkse partner weggelegd zien. Meestal blijft één van de partners ook Turks spreken met de kinderen, zodat de taal binnen het gezin toch nog behouden blijft. De kinderen spreken onderling en met hun vrienden alleen Frans. Het feit dat ze naar Franstalige scholen gaan zal daar evenmin vreemd aan zijn.

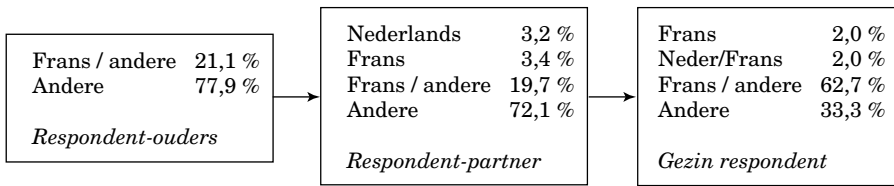
Hoofdstuk 7

	Taalgroep	Taalgroep	Taal met	Taal met	Taal partner
	p	partner	partner	kinderen	met kinderen
Geboren België					
Nederlands	-	-	-	-	-
Frans	-	-	16,7 %	100,0 %	-
Nederl./Frans	-	14,3 %	-	-	-
Frans/Andere	52,4 %	-	-	-	100,0 %
Andere	47,6 %	85,7 %	83,3 %	-	-
Migr. na 80					
Nederlands	-	-	7,4 %	-	-
Frans	-	3,7 %	3,7 %	4,2 %	4,2 %
Nederl./Frans	-	-	-	-	-
Frans/Andere	11,4 %	-	18,5 %	45,8 %	85,7 %
Andere	88,6 %	96,3 %	70,4 %	50,0 %	9,6 %
Migr. 60-80					
Nederlands	-	-	-	-	-
Frans	-	-	3,6 %	3,8 %	3,8 %
Nederl./Frans	-	-	-	-	-
Frans/Andere	-	7,1 %	21,4 %	57,7 %	53,8 %
Andere	100,0 %	92,9 %	75,0 %	38,5 %	42,3 %

Tabel 58. Taalgebruik Turken in gezin

Bij diegenen die recent migreerden – na 1980 – speelt het Turks een belangrijkere rol dan bij de geboren Brusselaars. Dit is niet verwonderlijk, aangezien de respondenten een deel van hun leven in Turkije doorbrachten en ze nog niet zo heel lang in een vreemde taalomgeving wonen. Ze zijn ook meer geneigd met hun kinderen Turks of een combinatie van Frans en Turks te spreken. Ook onderling en met vrienden spreken deze kinderen meer Turks, al lopen ook zij in het Franstalig onderwijs school. Voor de kinderen wordt in het algemeen het Frans belangrijker, en vanwege het feit dat sommigen Nederlandstalig onderwijs volgen speelt ook deze taal een (kleine) rol, zowel binnen het huisgezin (kinderen onder elkaar) als daarbuiten met vrienden. De eerste migratiecohort spreekt tegen de kinderen in de eerste plaats Turks. De tweede generatie gaat meer en meer Frans gebruiken (en een beperkt deel Nederlands) en diegenen die hier opgroeiden zijn ook in hun onmiddellijke omgeving al in belangrijke mate naar het Frans overgeschakeld.

Figuur 8 vat voor de Turkse groep het taalverschuivingsproces kort samen.

Figuur 8. Verschuiving taalgebruik in gezin bij Turkse migranten

De taalverschuiving bij de Turken is vergelijkbaar met deze bij de Marokkanen. Hoewel het proces verschillend verloopt en de Turken met de partner significant meer Turks spreken dan de Marokkanen Arabisch, en het Frans bij de Marokkanen historisch veel beter is ingeburgerd, blijft het nettoresultaat nagenoeg gelijk. Voor beide migrantengroepen blijft de taal van het land van oorsprong erg belangrijk en het overschakelen naar het Frans gebeurt slechts in heel beperkte mate, ook bij diegenen die in Brussel geboren en getogen zijn. Dit wijst erop dat voor zowel Turken als Marokkanen de lokale migrantengemeenschappen erg belangrijk zijn. In de Turkse gemeenschap blijft de taal nog beter bewaard dan in de Marokkaanse, wat mogelijk kan duiden op het feit dat de Turken nog meer op de eigen migrantengemeenschap gericht zijn.

7.3.1.3. Gezinstaal bij Zuid-Europeanen

Onder Zuid-Europeanen worden hier de respondenten met Portugese, Spaanse, Italiaanse en Griekse nationaliteit verstaan. In deze groep treffen we zowel ‘oudere’ migranten aan met een lagere scholingsgraad, die de Turken en Marokkanen als ‘gastarbeiders’ voorafgingen, als hogeropgeleiden die in internationale instellingen of bedrijven tewerkgesteld zijn. Tabel 59 vat de taalpraktijk in het gezin samen. Ondanks de diversiteit aan talen wordt ook hier geopteerd voor een algemene analyse op basis van het transitie-moment.

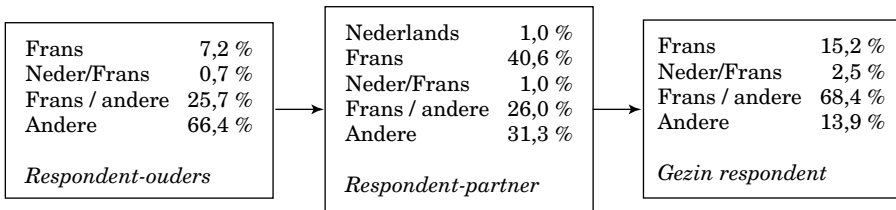
Hoofdstuk 7

	Taalgroep	Taalgroep partner	Taal met partner	Taal met kinderen	Taal partner met kinderen
Geboren België					
Nederlands	-	10,0 %	-	-	-
Frans	15,2 %	30,0 %	70,0 %	23,1 %	58,3 %
Nederl./Frans	2,2 %	10,0 %	-	-	-
Frans/Andere	47,8 %	20,0 %	25,0 %	61,5 %	25,0 %
Andere	34,8 %	30,0 %	5,0 %	15,4 %	16,7 %
Migr. na 80					
Nederlands	-	10,5 %	5,0 %	5,6 %	5,9 %
Frans	-	21,1 %	30,0 %	11,1 %	35,3 %
Nederl./Frans	-	-	-	-	-
Frans/Andere	15,8 %	-	25,0 %	38,9 %	11,8 %
Andere	84,2 %	68,4 %	40,0 %	44,4 %	47,1 %
Migr. 60-80					
Nederlands	-	6,8 %	-	-	2,4 %
Frans	2,0 %	13,6 %	29,5 %	9,8 %	22,0 %
Nederl./Frans	-	4,5 %	-	-	-
Frans/Andere	16,0 %	11,4 %	29,5 %	75,6 %	61,0 %
Andere	84,2 %	63,6 %	40,9 %	14,6 %	14,6 %
Migr. voor 60					
Nederlands	-	-	-	-	-
Frans	18,2 %	25,0 %	44,4 %	66,7 %	50,0 %
Nederl./Frans	-	-	-	-	-
Frans/Andere	18,2 %	-	22,2 %	22,2 %	37,5 %
Andere	82,0 %	75,0 %	33,3 %	11,1 %	12,5 %

Tabel 59. Taalgebruik Zuid-Europeanen in gezin

Bij de Zuid-Europese migranten blijft de taal van het ‘moederland’ in Brussel een belangrijke rol spelen in familieverband. Zo zien we dat diegenen die in België zijn geboren meer Frans praten met de partner, maar met de kinderen ook weer de taal van het land van oorsprong gaan spreken. Hoe recenter men migreerde, hoe belangrijker deze taal in gezinsverband blijft. Tussen de verschillende talen zijn er geen verschillen: of men nu Spaans, Italiaans, Grieks of Portugees spreekt, men gaat in gelijke mate deze taal met het Frans combineren en de verhouding tussen het gebruik van de moedertaal en de combinatie ervan met het Frans blijft ongeveer fifty-fifty. Dit is ook bij de kinderen het geval, hoewel men in het taalgebruik met de kinderen duidelijk opteert voor de combinatie van de oorspronkelijke taal met het Frans en er slechts in een beperkt aantal gezinnen uitsluitend de taal van het land van oorsprong wordt gesproken. Algemeen geldt wel dat hoe langer de ouders in België verblijven, hoe meer ze onderling en met de kinderen Frans gaan praten. De kinderen onderling gaan het Frans nog meer combineren met de taal van de ouders of spreken zelfs uitsluitend Frans, zoals ook met hun vriendjes veelal het geval is. Via hun vrienden of klasgenoten op school dringt het Nederlands

in beperkte mate binnen in de leefwereld van de kinderen. Dat de oorspronkelijke taal belangrijk blijft, wordt ook geïllustreerd door het feit dat zo'n 10 % van de kinderen ook onderwijs genoot in een andere taal of talen dan het Frans en het Nederlands. Dit hangt echter dikwijls samen met het mobiele karakter van de tewerkstelling van een van beide ouders en de hogere sociale status die duur privé-onderwijs in internationale scholen toelaat. Deze scholen zijn de enige manier om in het onderwijs de oorspronkelijke taal en het Frans te blijven combineren. Figuur 9 geeft een globaal beeld van de geschetste ontwikkelingen.

Figuur 9. Verschuiving taalgebruik in gezin bij Zuid-Europese migranten

In de gezinssituatie van waaruit de Zuid-Europeanen vertrekken is het Frans al duidelijker aanwezig dan bij de Turken en Marokkanen. Zeker met de partner wordt significant meer uitsluitend Frans gepraat en minder de taal van het land van oorsprong. Dit neemt niet weg dat men met de kinderen het Frans weer wel gaat combineren met de andere taal. Dit resulteert toch in een situatie waarin men steeds meer Frans als enige gezinstaal gaat gebruiken. Dit dient echter genuanceerd te worden, want bij de startpositie van deze groep was dit taaltype al prominenter aanwezig dan bij de andere migrantengroepen, zodat verhoudingsgewijze de verdubbeling niet echt als een essentiële verschuiving kan gezien worden. Toch is het resultaat dat de taal van het land van oorsprong significant minder als enige gezinstaal overblijft.

7.3.1.4. Gezinstaal bij Noord-Europeanen

De Noord-Europeanen vormen qua nationaliteit eveneens een vrij hetero-geen gezelschap. Omdat ze ook qua aantal vrij beperkt zijn worden ze in tabel 60 niet op basis van migratiecohort opgesplitst maar als groep in zijn geheel bekeken.

Hoofdstuk 7

	Taalgroep	Taalgroep partner	Taal met partner	Taal met kinderen	Taal partner met kinderen
Nederlands		3,2 %	-	-	-
Frans	4,6 %	33,9 %	35,5 %	29,2 %	38,3 %
Nederl./Frans	2,3 %	1,6 %	1,6 %	2,1 %	-
Frans/Andere	12,6 %	-	16,1 %	25,0 %	17,0 %
Andere	80,5 %	61,3 %	46,8 %	43,8 %	44,7 %

Tabel 60. Taalgebruik Noord-Europeanen in gezin

Deze groep telt de meeste respondenten uit een taalomgeving waar noch Nederlands noch Frans gesproken wordt. De meesten van hen behoren tot de recentste migratiecohort (migreerden na tachtig) en zijn vanwege hun job naar Brussel gekomen. De activiteitsgraad van deze groep ligt dan ook significant hoger dan die van de andere groepen anderstaligen. In tegenstelling tot de situatie in deze andere groepen wordt de taal van het land van oorsprong weinig gecombineerd met het Frans in gesprekken met de partner. Men krijgt een zekere polarisatie tussen ofwel Frans ofwel de taal van het land van oorsprong. Is de partner Franstalig, dan schakelt men over op het Frans, anders blijft men de oorspronkelijke taal spreken. De reden dat ook met de kinderen de taal van het land van oorsprong vrij goed ‘overeind’ blijft is dat het hier vaak om het Duits en vooral het Engels gaat, die sterk genoeg blijken om tegen het Frans op te boksen. Niet alleen zijn het sterke talen, bovendien gaan de kinderen meer naar scholen waar men ook de taal van het land van oorsprong spreekt of naar internationale scholen die buiten de Nederlandstalig/Franstalige tweedeling vallen. Dit resulteert uiteindelijk in een vrij evenwichtige verdeling over de verschillende mogelijkheden met betrekking tot de gezinstaal.³

7.3.2. Taalgebruik in de privé-sfeer

Het accent dat de autochtone Belgische taalgroepen op taal en nationaliteit leggen doet vermoeden dat ze weinig contact hebben met de respondenten die hier gemakshalve onder de noemer anderstaligen zijn samengebracht. In tabel 61 wordt voor deze groepen samengevat rond welke gemeenschappelijke kenmerken of interesses hun vriendenkring voornamelijk is uitgebouwd.

³ Door de latere migratie en de beperkte omvang van de steekproef is het, om misverstanden in verband met het vergelijken van andere groepen te voorkomen, niet opportuun hier het taalverschuivingsproces binnen het gezin schematisch voor te stellen.

Taalgroep	SES	Religie	Taal	National.	Politiek	Interesse
Marokkanen	51,8 %	62,0 %	65,3 %	48,6 %	37,1 %	54,7 %
Turken	38,6 %	61,4 %	58,5 %	53,7 %	47,0 %	65,1 %
Zuid-Europeanen	57,7 %	54,7 %	50,3 %	36,9 %	21,5 %	69,8 %
Noord-Europeanen	67,8 %	36,8 %	37,9 %	32,2 %	34,5 %	64,4 %
Totaal Brusselaars	57,7 %	46,0 %	63,4 %	60,2 %	25,1 %	64,5 %

Tabel 61. Gemeenschappelijk in vriendschapsrelaties

Voor de Marokkanen is taal ook het belangrijkste kenmerk, gevolgd door religie. Beide zijn bepalende etnische factoren die groepsvorming sturen. Dat nationaliteit veel minder meespeelt en sociale status belangrijker wordt geacht, doet vermoeden dat binnen de eigen gemeenschap de sociale structuur belangrijk is en dat voor sommigen de ‘Arabische’ klemtoon zwaarder weegt dan de ‘Marokkaanse’. Bij de Turken spelen religie en taal eveneens de hoofdrol, maar in plaats van sociale status benadrukken zij nationaliteit en, als enige groep trouwens, politiek. Terwijl binnen de Marokkaanse migrantengemeenschap statusaspecten belangrijk blijken, groeperen Turken zich blijkbaar eerder rond politieke thema’s. Hier kan uiteraard de strijd van het Koerdische bevolkingsdeel een rol spelen, vooral omdat we bij de ondervraagden ook politieke vluchtelingen vinden. Dit is echter niet de enige reden. Ook in Turkije zelf is die ‘politieke verzuiling’ prominent aanwezig met eigen verenigingen, eigen kranten enzovoort. In de migrantengemeenschappen buiten Turkije laat deze invloed zich eveneens gelden. De Zuid-Europeanen kennen weinig uitschieters in hun vriendschapsrelaties, wat mede door de verschillende nationaliteiten waaruit de groep is samengesteld weinig verwonderlijk is. Als er al een eigenschap opvalt, is het wel de (katholieke) religie die door hen toch nadrukkelijker wordt benadrukt als bindmiddel in de vriendenkring dan bij de Belgen het geval is. De Noord-Europeanen ten slotte leggen vooral de nadruk op de sociale status. Dit is begrijpelijk aangezien ze van alle anderstaligen de meest recente migranten zijn, ze voor hun baan in Brussel kwamen wonen en ze de hoogste tewerkstellingsgraad en eveneens de hoogste scholingsgraad hebben. Velen onder hen zijn naar Brussel gekomen om er (tijdelijk) in internationale instellingen en ondernemingen te werken en leggen daar ook de basis van hun vriendschapsrelaties.

Aangezien het hier toch om een grote diversiteit aan nationaliteiten gaat is het uiteraard interessant om het taalgebruik binnen de vriendenkring van deze groepen nader te bekijken. Bij de Marokkanen wordt in vriendenrelaties bijna evenveel Frans als Arabisch gesproken of spreekt men ze door elkaar. Deze talen nemen samen ruim 90 % van de conversaties voor hun rekening. In 5 % van de gevallen spreekt men Berbers en sporadisch wordt ook het Nederlands, Engels en Spaans gebruikt. Bij de

Turken voert het Turks de boventoon (53 %), gevolgd door het Frans (40,5 %), het Armeens (2,2 %) en het Koerdisch (1,6 %). Voorts wordt ook wel eens Engels, Arabisch en Italiaans gesproken. Bij de Zuid-Europeanen domineert het Frans de conversaties onder vrienden (60,9 %), op verre afstand gevolgd door het Italiaans en het Spaans (beide ongeveer 10 %), het Grieks (7,7 %) en het Portugees (6,8 %). De rest van de gesprekken worden in het Engels, Nederlands en Duits gevoerd. Bij de Noord-Europeanen ten slotte voert het Engels de boventoon (37,4 %), samen met het Frans (36,3 %). Hierna komen in volgorde van belangrijkheid het Deens (9,5 %), het Duits (7,9 %), het Zweeds (4,2 %) en het Nederlands (2,1 %). Verder wordt ook nog Italiaans, Fins en Arabisch gesproken met vrienden. De vier groepen blijken een andere relatie tot het Frans te hebben. Voor de Marokkanen is Frans numeriek evenwaardig aan het Arabisch en komen beide vaak in combinatie voor. Bij de Turken haalt het Turks het duidelijk op het Frans en wordt het minder in combinatie gesproken, wat op het duidelijk aangeven van grenzen tussen de lokale Turkse gemeenschap en de anderen kan wijzen. De Zuid-Europeanen hebben weinig moeite met het Frans als voertaal en leggen ook weinig nadruk op nationaliteit in vriendschapsrelaties zodat men frequent naar het Frans moet overschakelen. De Noord-Europeanen leggen eveneens weinig nadruk op nationaliteit maar hebben met het Engels een goed alternatief voor het Frans. In de vriendschapsrelaties die zich in de professionele sfeer afspelen is het Engels de evenknie van het Frans.

Bij de associatievraag waarbij vermeende eigenschappen aan groepen werden gekoppeld, gaan we eerst na hoe Marokkanen de eigen groep beoordelen. Ze vinden zichzelf redelijk verdraagzaam, vriendelijk en werklustig maar plaatsen zich nergens aan de top of onderaan. De enige uitzondering wekt wel verbazing: ze beschouwen zichzelf als de meest arrogante Brusselaars. Turken vinden van zichzelf wel dat ze de meest verdraagzame zijn, en ook hun vriendelijkheid en werklust zien ze graag benadrukt. Wel vinden ze van zichzelf dat ze als groep in belangrijke mate op zichzelf leven, wat vroegere bevindingen bevestigt. De laatste groep uit de reeks die de ondervraagden moesten beoordelen waren de hogeropgeleide migranten, zoals EU-ambtenaren en buitenlandse kaderleden. Hoewel dit beeld bij de Noord-Europeanen aansluit en veel minder bij de Zuid-Europeanen, is het niet noodzakelijk zo dat ze zichzelf hierin herkennen. Daarom leggen we de link met de perceptie van de (mogelijk) eigen groep niet.

Net als de meeste Brusselaars vinden de Marokkanen dat de Franstalige Brusselaars het vriendelijkst en meest verdraagzaam zijn. De Vlamingen, Nederlandstalige Brusselaars en EU-ambtenaren en kaderleden beschouwen ze wel als meertalig maar deze worden ook als weinig verdraagzaam, op zichzelf gericht, arrogant en dom gezien. Vlamingen en

Nederlandstalige Brusselaars zijn volgens hen wel harde werkers, en EU-ambtenaren dan weer onbetrouwbaar. Ook de Turken worden vrij negatief beoordeeld. Ten slotte zijn het de Vlamingen, de Turken en de Nederlandstalige Brusselaars die ze als het meest bedreigend ervaren. De perceptie van de Turken is vergelijkbaar met deze van de Marokkanen, al zien zij die Marokkanen dan als de meest bedreigende bevolkingsgroep. Ook hier worden Vlamingen en Nederlandstalige Brusselaars negatief beoordeeld en scoren ze alleen hoog op hun werklust. Merkwaardig is wel dat alle andere groepen hen naast werklustig ook als meertalig beschouwen, terwijl de Turken zelf deze mening hoegenaamd niet delen. De ideeën die bij Noord- en Zuid-Europeanen over de leden van beide Belgische taalgemeenschappen leven lopen parallel met deze van de andere anderstaligen: Franstalige Brusselaars en Walen zijn verdraagzaam, vriendelijk en humoristisch, Vlamingen en Nederlandstalige Brusselaars zijn harde werkers en meertalig, Marokkanen oneerlijk en bedreigend en eurocraten arrogant.

7.3.3. Mediareceptiviteit

Televisie is ongetwijfeld het populairste ontspannings- en informatiemedium. Als men door Brussel wandelt en de zee van schotelantennes langs de gevels ziet, is het evident dat de anderstalige Brusselaars niet alleen aangewezen zijn op het lokale tv-aanbod. Toch gaan we ook bij hen in eerste instantie peilen naar het aantal anderstaligen dat naar de selectie van Belgische zenders kijkt.

Achtergrond Nederlandstaligen	VRT-TV1	CANVAS	RTBF1	Arte
Marokkanen	26,3 % (4,58)	25,1 % (4,50)	82,2 % (6,43)	54,7 % (6,16)
Turken	20,7 % (5,00)	17,2 % (5,13)	77,0 % (6,25)	35,6 % (6,16)
Zuid-Europeanen	17,1 % (5,62)	15,1 % (5,30)	78,9 % (6,08)	49,3 % (6,73)
Noord-Europeanen	43,7 % (5,39)	41,4 % (5,33)	70,1 % (5,67)	55,2 % (6,67)
Totaal Brusselaars	32,8 % (5,77)	27,5 % (5,69)	84,5 % (6,44)	57,8 % (7,04)
	VTM	RTL	TVBrussel	Télé Brux
Marokkanen	23,9 % (6,16)	78,5 % (4,56)	31,2 % (6,36)	64,8 % (5,51)
Turken	20,7 % (6,39)	78,2 % (6,91)	24,1 % (5,81)	50,6 % (6,00)
Zuid-Europeanen	21,1 % (5,16)	69,7 % (6,02)	15,8 % (5,29)	53,3 % (5,81)
Noord-Europeanen	37,9 % (5,24)	55,2 % (5,21)	33,3 % (5,52)	51,7 % (5,56)
Totaal Brusselaars	31,0 % (5,52)	76,5 % (5,94)	29,9 % (5,84)	60,4 % (6,12)

Tabel 62. Kijkgedrag (% kijkers) en waarderingscijfers anderstaligen (1 tot 10)

Van de Marokkaanse Brusselaars kijkt nog geen kwart naar de Nederlandstalige zenders, en alleen TV-Brussel en in mindere mate VTM kunnen op hun appreciatie rekenen. Van de Franstalige zenders wordt het eerste net van de openbare omroep het meest bekeken en geapprecieerd. Buiten de bovenstaande zenders zijn de volgende vijf de populairste: F1 (26,1 %), FR2 (18,1 %), RTM (8,0 %), FR3 (7,2 %) en Algerije (3,7 %). In die topvijf vinden we twee Arabische zenders terug, wat de band met de Arabische 'thuiswereld' bevestigt. Het zijn niet alleen de ouderen die naar Arabische zenders kijken, maar het is niet duidelijk of de jongeren deze zenders zelf opzoeken of dat ze gewoon met de ouderen meekijken. De meerderheid van de zenders is wel Franstalig (66,3 %), maar meer dan een kwart (27,5 %) is Arabisch. De anderen zijn Engelstalig, Nederlandstalig, Italiaans en Spaans. Dat de Arabische zenders niet louter Marokkaanse zenders zijn, bewijst de volgende opsomming die we op de antwoordformulieren aantreffen: TVMaroc, RTM, ATM, MBC (Saudisch), ART, Egypt1, TLTunesië, CTV (Koerdisch), Island, Al Jazeera en ANN. Daarnaast vonden we ook de namen van landen als Algerije, Qatar, Saudi-Arabië en Syrië of gewoon de aanduiding 'Arabische zenders' als antwoord. Ze richten zich dus niet uitsluitend op Marokko maar op de hele Arabische wereld.

Met uitzondering van RTL zijn de Turkse Brusselaars – nog minder dan de Marokkaanse – geneigd naar Belgische zenders te kijken. Hun aanvullende topvijf ziet er als volgt uit: F1 (17,2 %), Turkse zenders algemeen (13,0 %), TRT (10,7 %), ShowTV (10,1 %), FR2 (8,9 %). Qua taal van de zenders zijn de Turkse even belangrijk als de Franse (beide ongeveer 46,2 %), gevolgd door de Engelse (6,5 %) en Koerdische (2,4 %). Verder vinden we nog enkele Turken die naar Duitse, Nederlandse en Arabische zenders kijken. De Turkse zenders die bij de Brusselse Turken in de smaak vallen zijn: ATV, TRT, ShowTV, Canal7, Star TV, CanalD7, CanalD, TGRT en VNT.

De Brusselaars uit de Zuid-Europese landen zijn maar matige fans van Belgische zenders. Niet alleen de Nederlandstalige worden niet druk bekeken, ook de Franstalige hebben geen hoge kijkcijfers. De topvijf illustreert dit, al weten door de versnippering (en de diversiteit van nationaliteiten in deze groep) de Franse zenders F1 (21,3 %) en FR2 (14,8 %) zich nog bovenaan te handhaven. Vanaf de derde plaats volgen de RAI (12,2 %), TVE (6,8 %) en de BBC (6,1 %). Qua taal van de zenders ziet de verdeling van de verschillende talen over de ondervraagden er als volgt uit: Frans (56,7 %), Italiaans (12,2 %), Engels (10,3 %), Spaans (6,8 %), Portugees (5,3 %), Grieks (4,6 %). Verder zijn er nog een paar kijkers die Nederlandse en Duitse zenders verkiezen. De Zuid-Europeanen kijken naar Franstalige zenders, aangevuld met de zenders uit het land van oorsprong. Verder blijven ze wel eens hangen bij een Nederlandstalige of Engelstalige zender, maar trouwe kijkers kan men ze niet noemen.

Van de anderstalige Brusselaars kijken de Noord-Europese het meest naar Nederlandstalige zenders, meer zelfs dan de Franstalige Belgen uit de hoofdstad. Met uitzondering van Arte lopen ook de waarderingen niet ver uit elkaar. Hun persoonlijke topvijf wijkt sterk af van deze van de andere Brusselaars en er komt slechts één Franstalige zender in voor, die dan nog niet zo druk bekeken wordt. Op de eerste plaats komt BBC1 (25,0 %), gevolgd door BBC2 (21,8 %). Het is trouwens de enige groep die systematisch een onderscheid maakt tussen beide Engelse zenders. Hierna komt verrassend genoeg de Nederlandstalige zender VT4 (5,3 %), al dient hierbij wel opgemerkt dat bij de verwerking een correctie naar taal van de zender moest worden uitgevoerd omdat velen deze zender als een Engelstalige beschouwden, wat door de programmaties van vooral Amerikaanse films en series die uitgezonden worden in de oorspronkelijke taal niet, verwonderlijk is. Bovendien heeft de zender een Brits licentie. Dit VT4-verhaal is trouwens niet uniek voor de Brusselaars van Noord-Europese afkomst, maar komt bij alle groepen terug. Pas op de vierde plaats krijgen we de Franse zender F1 (4,8 %). Een laatste Engelstalige zender vervolledigt de topvijf, namelijk CNN (4,8 %). Binnen deze groep anderstaligen weegt de invloed van het Frans het minst zwaar door. De taal van de favoriete tv-zenders is daarvan een duidelijk voorbeeld: de belangrijkste tv-taal is Engels (58,5 %), met Frans (20,2 %) op een duidelijke afstand en gevolgd door Nederlands (10,1 %), Duits (9,6 %) en in beperkte mate Italiaans, Spaans en Portugees.

Het luistergedrag van de anderstaligen is Franstaliger gekleurd dan hun kijkgewoontes. De Franstalige Radio Contact komt haast overal als populairste zender naar voren. Bij de Marokkaanse Brusselaars zijn Radio Contact (22,1 %), RTL Belge (10,2 %) en Fun (6,6 %) de populairste. Van de vernoemde zenders is 82,8 % Franstalig, 13,1 % Arabisch en 2,9 % Nederlandstalig. Enkel luisteren ook naar uitzendingen in het Hebreeuws, Engels en Berbers. De populairste Arabische radio is Al Manar, maar ook MBC en Midi Inter worden in Brussel beluisterd. Uit de enquête kwam ook één enkele Berber-radio, namelijk Hamar Radio, naar voren. Het Turkse luistergedrag is vergelijkbaar met het Marokkaanse. De topdrie is voornamelijk Franstalig gekleurd, al staat op de derde plaats ook een Turkse zender: Contact (25,7 %), Energy (13,5 %) en ex aequo Radio Turc en Fun (10,8 %). Het aandeel Franstalige zenders is voor beide migrantengroepen even groot, namelijk 81,1 %, en de Turkse radio wordt door 14,9 % beluisterd. Naast Radio Turc worden de Turkse uitzendingen van Star Radio en Show Radio vermeld. Ten slotte kiezen enkele Turken ook voor Nederlandstalige en Engelstalige stations.

De Zuid-Europese migranten sluiten het dichtst aan bij de Franstaligen. Van alle zenders is 92,1 % Franstalig. Hun topdrie van drukst beluisterde zenders is dan ook helemaal Franstalig gekleurd: Contact (19,7 %),

RTL Belge (12,4 %) Fun (11,2 %). Toch zijn er een aantal zenders die bijvoorbeeld Frans en Grieks (Radio Panique) of Frans en Spaans (Campus) combineren en speciale programma's voor die taalgroepen uitzenden. Ten slotte wijkt ook het luistergedrag van de groep van Noord-Europeanen van de rest af, hoewel minder uitgesproken dan het kijkgedrag. De topdrie is overwegend Franstalig, al wordt de eerste plaats door een Engelstalige zender opgeëist: BBC Radio 4 (12,1 %), gevolgd door Contact (11,1 %) en BXL Capitale (11,1 %). De meerderheid van de zenders is Franstalig (57,6 %), gevolgd door de Engelstalige (28,3 %) en de Nederlandstalige (10,1 %).

Afsluitend maken we dezelfde oefening die we voor tv en radio maakten ook voor het lezen van kranten. Ook hier gaat onze interesse vooral uit naar de vraag of ze als migranten of tijdelijke residenten vooral op het thuisland dan wel op de nieuwe omgeving gericht zijn. Marokkanen zijn geen fervente krantenlezers, slechts 16,7 % leest dagelijks de krant en van alle kranten die deze groep leest is 96,9 % in het Frans. Arabische kranten worden slechts sporadisch gelezen, al beweert twee derde van de Marokkanen goed Arabisch te kunnen lezen. De belangrijkste kranten binnen de Marokkaanse gemeenschap zijn onvermijdelijke *Le Soir* (42,1 %), *La Dernière Heure* (15,8 %) en *Le Monde* (4,9 %). Turken daarentegen zijn enthousiastere krantenlezers, met 43,0 % dagelijkse lezers. Ook hier staat *Le Soir* voorop (27,6 %), maar een even groot aandeel is weggelegd voor de *Hürriyet* (26,7 %). Ten slotte leest 14,0 % *La Dernière Heure*. Andere Turkse kranten die in Brussel worden gelezen zijn *Sabak*, *Mille Gazetesi* en *Alleme* (in het Arabisch). Een aantal respondenten zegt ook lezer te zijn van 'Turkse politieke kranten'.

Van de Zuid-Europeanen leest 25,2 % dagelijks de krant, van wie 85,2 % in het Frans. Ook hier staat *Le Soir* op kop (41,7 %), gevolgd door *La Dernière Heure* (12,3 %) en een aantal kranten die door ongeveer 5 % van de Zuid-Europeanen gelezen worden, namelijk *La Libre Belgique*, *Le Monde* en *El País*. De Noord-Europese Brusselaars lezen significant meer de krant dan de rest, 40 % doet dit dagelijks. Zowat de helft van de gelezen titels is Franstalig, een kwart Engelstalig. Ook hier leest de helft van de ondervraagden *Le Soir* (51,7 %), die qua populariteit gevolgd wordt door *The Financial Times* (12,6 %) en *The Times* (7 %).

7.3.4. Lokale media en verenigingsleven

Uit dit hoofdstuk blijkt duidelijk dat de anderstaligen, ongeacht hun afkomst en linguïstische achtergrond, niet uitsluitend op Brussel gericht zijn. Daarom is het interessant na te gaan op welke manier ze zich de Brusselse actualiteit eigen maken. Tabel 63 geeft hiervan een overzicht.

Info Brussel	Marokkaans	Turks	Z-Europees	N-Europees
Nationale geschr. pers	10,8 %	10,9 %	21,1 %	17,9 %
Regionale geschr. pers	0,5 %	-	4,5 %	14,1 %
Radio	11,8 %	12,5 %	15,8 %	17,9 %
Tv nationaal	64,2 %	68,8 %	53,4 %	48,7 %
Tv regionaal	25,5 %	18,8 %	23,3 %	17,9 %
Gemeente-info	0,5 %	-	5,3 %	3,8 %
Advertentieblad	23,0 %	9,4 %	13,5 %	15,4 %
Andere	18,6 %	18,8 %	12,0 %	29,5 %

Tabel 63. Infokanalen anderstaligen over Brussel

Ook voor de anderstaligen staat de tv qua informatiebron bovenaan . Een drietal zaken vallen hierbij op. In de eerste plaats blijkt dat de Marokkaanse en Turkse migrantengemeenschappen door de gemeentelijke informatie en de regionale geschreven pers totaal niet bereikt worden (al liggen hier de cijfers voor de andere Brusselaars ook erg laag). Toch is communicatie tussen het lokale bestuur en deze gemeenschappen essentieel. De vraag is waar wettelijk de grens ligt en welke de mogelijkheden zijn om bijvoorbeeld als gemeentelijke instantie met migranten in hun eigen taal te communiceren. Ook kan men zich afvragen of schriftelijke communicatie de beste manier is om deze groep te bereiken, want hoewel de meeste Marokkaanse en Turkse Brusselaars goed tot uitstekend Frans spreken, kan maar de helft goed tot uitstekend Frans lezen. Dit staat in fel contrast met de Noord-Europeanen, bij wie van een echt ‘Bulletin-effect’ kan worden gesproken. Het is alleen dat Engelstalige infoblad dat verantwoordelijk is voor de significant hogere cijfers voor de invloed van de regionaal geschreven pers. Het laatste belangrijke gegeven in tabel 63 vormen de hoge percentages voor alle groepen van anderstaligen voor de categorie ‘anders’. Deze verwijst naar de informele kanalen zoals vriendschapsrelaties en de arbeidsomgeving die als belangrijke informatiebron dienen. Het opmerkelijke is uiteraard niet dat dat circuit bestaat, maar wel dat het vaker als belangrijk naar voren geschoven wordt. Dit doet vermoeden dat deze groepen hun eigen informatienetwerken uitbouwen, los van de bestaande kanalen waarvan de Belgen gebruikmaken.

Een aspect dat hierbij aansluit is het verenigingsleven, dat een belangrijk element in dat informele circuit kan betekenen. Tabel 64 vat de participatiegraad van de anderstaligen in het Brusselse verenigingsleven samen.

Verenigingsleven	Marokkaans	Turks	Z-Europees	N-Europees
Lid vereniging	12,2 %	21,8 %	16,4 %	26,4 %
Type vereniging				
Sport	5,3 %	9,2 %	5,9 %	16,1 %
Cultuur	2,0 %	10,3 %	8,6 %	5,7 %
Religie/filosofie	-	-	-	1,1 %
Politiek	1,2 %	3,4 %	3,9 %	1,1 %
Jeugdwerk	2,0 %	1,1 %	-	-
Hobby	-	-	-	1,1 %
NSB	2,8 %	1,1 %	1,3 %	4,6 %
Ontspanning	0,8 %	1,1 %	0,7 %	2,3 %
Professioneel	0,4 %	1,1 %	0,7 %	1,1 %

Tabel 64. Lidmaatschap vereniging bij anderstaligen

Door de geringe participatiegraad, met uitzondering van de Noord-Europese immigranten, en de kleinere aantallen zeggen bovenstaande percentages weinig. Het zijn vooral sportverenigingen en culturele verenigingen die bij de anderstaligen populair zijn. Daarom gaan we wat dieper in op de taal die wordt gesproken in de verenigingen waarvan de anderstaligen lid zijn. Tabel 65 geeft het aandeel van het Nederlands en het Frans hierin weer. Zowel bij de Turken als bij de Noord-Europese inwijkelingen wordt in minder dan de helft van de verenigingen waarvan ze lid zijn Nederlands of Frans gesproken. Dit bevestigt het vermoeden dat ze via eigen netwerken onderlinge contacten onderhouden.

Taal verenigingsleven	Marokkaans	Turks	Z-Europees	N-Europees
Nederlands	8,3 %	4,2 %	6,3 %	6,9 %
Frans	72,2 %	37,5 %	50,0 %	34,5 %
Neder/Frans	5,6 %	4,2 %	9,4 %	-
Totaal officiële talen	86,1 %	45,9 %	65,7 %	41,4 %

Tabel 65. Taal vereniging bij anderstaligen

Het zijn die specifieke verenigingen die in de eigen taal op de eigen gemeenschappen of groepen gericht zijn waaraan we hier extra aandacht schenken. Bij de Marokkanen wordt in ongeveer 15 % van de verenigingen Frans en Arabisch gesproken. Het gaat hier onder andere om sportverenigingen maar ook om participatieraden die de eigen gemeenschap vertegenwoordigen, culturele verenigingen, taalverenigingen, Arabische politieke verenigingen en de vereniging van Arabische werkgevers in België. Bij de Turken wordt in ongeveer de helft van de verenigingen Turks, Koerdisch of een combinatie ervan met het Nederlands of het Frans

gesproken. Hier vinden we ook sportverenigingen, maar de nadruk ligt toch op de culturele initiatieven. De respondenten waren lid van politiek-filosofische groeperingen, Turkse studentenverenigingen, hulpinitiatieven aan Turkije en allerlei Turkse en Koerdische cultureel-politieke verenigingen. Net als bij de kranten zien we de politisering van de Turkse migrantenmaatschappij ook hier opduiken, al komen dergelijke verenigingen ook binnen de Marokkaanse gemeenschap voor. De Zuid-Europeanen vermelden enkel culturele initiatieven, vooral dan de Grieken en in mindere mate de Spanjaarden en Italianen. Deze taalgroepen kennen een zekere traditie van culturele verenigingen die na de eerste migratiegolf net na de Tweede Wereldoorlog werden opgericht en vrij populair zijn. Ook in Vlaanderen en Wallonië zijn dergelijke verenigingen legio. Bij de Noord-Europeanen zijn de meeste verenigingen Engelstalig. We vinden er Ierse culturele verenigingen terug, sportverenigingen zoals cricket- en rugbyploegen, verenigingen van Engelstaligen buiten Engeland of van beroepscategorieën die tijdelijk in het buitenland leven, maar ook toneelverenigingen, schrijversverenigingen en studentenverenigingen zijn vertegenwoordigd. Ten slotte zijn een aantal respondenten aangesloten bij internationale verenigingen zoals Amnesty International of Greenpeace, die ook het Engels als voertaal gebruiken.

Publiek taalgebruik: Frans als lingua franca

In de vorige hoofdstukken werd het taalgebruik van de verschillende taalgroepen in de privé-sfeer toegelicht. Hierbij lag de nadruk vooral op het vrije taalgebruik binnen het gezin en de directe omgeving. In dit hoofdstuk en verder wordt het publieke taalgebruik in Brussel nader geanalyseerd. Hier wordt echter niet langer uitgegaan van de taal als eigenschap of bindmiddel van een bepaalde groep, maar van een keuze die een individu, ongeacht zijn linguïstische achtergrond, in een bepaalde situatie maakt. Uit de enquête bleek dat ongeveer 95 % van de Brusselaars goed tot uitstekend Frans spreekt. Het gebruik van het Frans is dan ook het eerste dat we zullen analyseren. Achtereenvolgens komt het taalgebruik in de buurt, met de administratie, met publieke dienstverleners en in de culturele sector aan bod. Omdat het hier meestal om de keuze tussen het Frans en het Nederlands gaat en andere talen eerder optioneel zijn, wordt bij de basisanalyse steeds van de vijf taalgroepen vertrokken. Elk van deze groepen heeft een ander uitgangspunt ten aanzien van het Frans, gaande van Frans als enige opvoedingstaal, over Frans als een van de opvoedingstalen of als de andere officiële taal tot het Frans als vreemde taal. Op die manier kunnen we nagaan in hoeverre de taalachtergrond en de situatie bepalend is om eventueel in een welomschreven situatie voor het Frans te kiezen. Deze keuze impliceert tezelfdertijd dat een andere taal of andere talen niet gekozen worden, zodat door een beschrijving van het gebruik van het Frans ook de impact van deze andere talen wordt verduidelijkt.

8.1. Taalgebruik in de buurt

Het overzicht van het publieke taalgebruik beginnen we in de directe leefomgeving van de ondervraagden. Tabel 66 geeft een overzicht van de talen die met de burens worden gesproken. Frans voert bij alle groepen de boventoon, al gebruiken de Nederlandstalige Brusselaars het significant minder dan de anderen en zijn zij eerder geneigd het Frans met het Nederlands te combineren.

Hoofdstuk 8

Taal met buren	Nederlands talig	Frans talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders talig
Nederlands	10,1 %	0,4 %	1,6 %	1,8 %	0,2 %
Frans	45,8 %	89,7 %	68,7 %	80,8 %	63,3 %
Nederl./Frans	43,1 %	8,5 %	28,0 %	5,3 %	2,8 %
Frans/andere	0,9 %	1,3 %	1,6 %	11,6 %	24,7 %
Andere taal	-	0,1 %	-	0,4 %	9,0 %

Tabel 66. Taalgebruik in de buurt

Van de respondenten met een Nederlandstalige achtergrond spreekt ongeveer 10 % uitsluitend Nederlands. Dit zijn vooral personen die in Brussel geboren zijn en al een tijdje in dezelfde buurt wonen, meestal in het meer Nederlandstalig gekleurde noordwesten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Zij hebben op deze manier van kindsbeen af een eigen Nederlandstalig netwerk opgebouwd. Dat men met de burens uitsluitend Nederlands spreekt wil uiteraard niet zeggen dat men enkel Nederlandstalige burens heeft. De Nederlandstaligen uit Vlaanderen geven de voorkeur aan het centrum en zijn hierdoor ook meer op het Frans aangewezen. Door de anderen wordt vooral het Frans als voertaal gebruikt, of Frans in combinatie met een andere taal. Die andere talen zijn dan vooral het Engels, het Arabisch en het Turks. In combinatie met het Frans wordt in 5,9 % van de conversaties Engels gesproken, in 3,1 % Arabisch en in 1,3 % Turks. Bij de anderstaligen komt de combinatie Frans/Arabisch (13,0 %) het meest voor, gevolgd door Frans/Turks (5,1 %) en Frans/Engels (2,8 %). Als vreemde taal alleen wordt bij de anderstaligen ook het meest Arabisch (4,9 %) gesproken en in mindere mate Engels (1,4 %) en Turks (1,2 %). Andere talen komen in conversaties met burens slechts sporadisch voor.

Om een impressie van het taalgebruik in een stad te krijgen is het taalgebruik in de winkel een goede barometer. In de eerste plaats werden de conversaties in de supermarkt bevraagd, een plaats waar men eigenlijk vooral formeel contact heeft met verkoopsters of caissières en men hen veelal zelfs niet persoonlijk hoeft aan te spreken.

Taal in supermarkt	Nederlands talig	Frans talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders talig
Nederlands	24,9 %	0,6 %	2,8 %	0,9 %	1,0 %
Frans	45,8 %	95,4 %	80,8 %	93,8 %	93,6 %
Nederl./Frans	29,3 %	3,9 %	15,9 %	4,9 %	2,1 %
Frans/andere	-	-	-	0,4 %	2,5 %
Andere taal	-	0,1 %	0,4 %	-	0,8 %

Tabel 67. Taalgebruik in supermarkt

Ongeveer 90 % van de contacten in de warenhuizen verloopt uitsluitend in het Frans. Alleen de Brusselaars met een Nederlandstalige achtergrond en de traditioneel tweetaligen gebruiken al eens beide officiële talen. Van de Nederlandstalige groep gebruikt een kwart echter altijd Nederlands.

Er werd de respondenten ook gevraagd hoe ze reageren als men hen in een andere taal antwoord geeft. De resultaten worden in tabel 68 voorgesteld. De reacties worden in vier categorieën samengevat: ofwel schakelt men over op de taal van het personeelslid van de winkel, ofwel spreekt men gewoon de oorspronkelijke taal verder, ofwel combineert men de eigen taal met deze van het personeelslid, ofwel vertoont men een ander gedrag (gaat weg, ziet wel op het moment zelf enzovoort).

Reactie op winkelbediende	Nederlands talig	Frans talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders talig
Overschakelen	89,8 %	43,0 %	72,1 %	36,7 %	24,5 %
Gaat verder	5,4 %	27,5 %	11,3 %	34,5 %	45,1 %
Combineert talen	2,7 %	23,1 %	11,8 %	21,5 %	17,6 %
Andere reactie	2,1 %	6,3 %	4,9 %	7,3 %	12,8 %

Tabel 68. Reactie bij antwoord in andere taal in supermarkt

De Nederlandstaligen en traditioneel tweetaligen schakelen makkelijk over op de taal van de winkelbediende. Meestal gaat het hier om een accommodatie van het Nederlands van de klant aan het Frans van de winkelbediende. Bij de personen die weigeren van taal te veranderen spreekt 0,8 % Engels in de winkel, 2,1 % Nederlands en de anderen Frans.

Het taalgebruik in de buurtwinkel heeft meestal een minder formeel karakter en hier is er ook een duidelijkere vorm van communicatie met de winkelbediende of eigenaar, waarbij men meestal ook weet in welke taal men er terecht kan. De vraag is dan ook in hoeverre dit met het taalgebruik in de supermarkt zal verschillen.

Taal in buurtwinkel	Nederlands talig	Frans talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders talig
Nederlands	19,8 %	0,9 %	4,1 %	-	-
Frans	49,2 %	94,9 %	83,1 %	83,3 %	63,1 %
Neder/Frans	30,4 %	3,2 %	12,3 %	2,0 %	2,0 %
Frans/andere	0,5 %	-	0,5 %	11,8 %	27,2 %
Andere taal	-	0,1 %	-	3,0 %	7,3 %

Tabel 69. Taalgebruik in buurtwinkel

De Nederlandstaligen blijken in de buurtwinkel iets meer geneigd het Frans te gebruiken. Het taalgebruik van de Franstaligen en de traditioneel tweetaligen blijft nagenoeg onveranderd. De nieuwe tweetaligen gaan meer andere talen dan het Nederlands en het Frans gebruiken, de anderstaligen nog meer. In de buurtwinkel worden duidelijk meer talen gebruikt dan in een supermarkt. Engels wordt hier bijna niet gesproken. De Turkse en Marokkaanse gemeenschap hebben hun eigen winkels, waar ze in de oorspronkelijke taal terechtkunnen. Bij de groep die thuis het Frans met een andere taal combineerde spreekt 11,3 % soms Arabisch in de buurtwinkel en 3,2 % Turks. Voor de anderstaligen stijgen deze cijfers respectievelijk tot 25,0 % en 10,5 %, al dan niet in combinatie met het Frans. Als we uitgaan van de traditionele man-vrouwverhouding in islamitische migrantengemeenschappen is het duidelijk dat het voor sommige vrouwen volstaat enkel Turks of Arabisch te spreken om de traditionele rol van huisvrouw of moeder te kunnen spelen.

Reactie op winkelbediende	Nederlands talig	Frans talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders talig
Overschakelen	91,7 %	42,5 %	72,7 %	43,1 %	31,4 %
Gaat verder	4,1 %	25,3 %	11,9 %	26,8 %	34,7 %
Combineert talen	2,1 %	24,6 %	9,7 %	22,2 %	19,7 %
Andere reactie	2,1 %	7,6 %	5,6 %	7,9 %	14,2 %

Tabel 70. Reactie bij antwoord in andere taal in buurtwinkel

Als de winkelier in een andere taal antwoordt, verschillen de reacties weinig van degene die men in de supermarkt vertoont. De anderstalige of nieuwe tweetalige Brusselaars zijn tegenover de winkelier iets meer geneigd over te schakelen naar een andere taal, maar dit komt in de eerste plaats omdat die andere taal niet langer het Nederlands is maar het Frans of de moedertaal van deze anderstalige.

8.2. Administratief taalgebruik

Het taalgebruik in de administratie is in een officieel tweetalig gewest een gevoelig punt. In hoofdstuk 6 werd deze problematiek al aangestipt. Niet alleen de organisatie van een dergelijke administratie maar vooral het taalgebruik is vaak het onderwerp van discussie, vooral omdat administratieve stukken bij gebrek aan degelijk datamateriaal wel eens als een maatstaf voor de taalverhoudingen worden gebruikt. De taal van de belastingbrief, van de identiteitskaart,... wordt dan als basis voor taalaanhorigheid gebruikt. Enkele voorbeelden maken duidelijk hoe onbetrouwbaar administratief taalgebruik als maatstaf wel is. Neemt men bijvoorbeeld

de belastingbrief, dan kan een Brits kaderlid of een eentalig Turkse inwoner die noch het Nederlands noch het Frans machtig is, alleen kiezen tussen beide taalstelsels. Ongeacht hun keuze kan men ze moeilijk als leden van de Vlaamse of Franstalige Gemeenschap beschouwen. Alleen al op basis van de aanwezige nationaliteiten is het duidelijk dat een dergelijke benadering tot vertekende schattingen moet leiden. Zo werd in een vooronderzoek van het project waarop deze bijdrage steunt, eveneens gepeild naar de administratieve taalaanhorigheid van buitenlanders. Hieruit bleek bijvoorbeeld dat van de 62 ondervraagde Nederlanders slechts 8,1 % hun administratieve formaliteiten in het Nederlands vervulden, terwijl dit cijfer voor de 346 bevraagde Fransen 8,7 % bedroeg. Dergelijke cijfers, die gebaseerd zijn op een geforceerde taalkeuze, gedijen dan ook goed binnen politiek-ideologische discussies maar doorstaan zelden de toets van de wetenschappelijke kritiek. Het Frans wordt door een dergelijke interpretatie niet als lingua franca gezien maar haar betekenis wordt verengd tot de taal als 'exclusief gebruiksrecht' van de Franstalige gemeenschap in Brussel, waarbij men zich door dat gebruik automatisch tot die gemeenschap bekent en, wat minder evident is maar hieruit logischerwijze volgt, ook door de leden van die gemeenschap als een van hen wordt aangezien.

Een van de gevoeligste punten is ongetwijfeld het taalgebruik waarin de gemeentelijke administratie wordt afgewerkt. Dit is een dienst waar elke inwoner hoe dan ook mee in contact komt en bij die contacten moet je als inwoner van de gemeente zelf concrete taalkeuzes maken, zoals de taal van de identiteitskaart. De gemeenteambtenaar is voor velen de verpersoonlijking van de administratieve component van het Brusselse op taalevenwichten gebaseerde model. Er wordt hierbij een onderscheid gemaakt tussen de mondelinge contacten met de administratie en de schriftelijke. Tabel 71 geeft een overzicht van de taalkeuzes die mensen maken bij de mondelinge contacten met de gemeentelijke ambtenarij.

Taalgebruik administratie	Nederlands talig	Frans talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders talig
Nederlands	48,7 %	0,5 %	5,1 %	1,7 %	1,2 %
Frans	40,9 %	97,5 %	85,8 %	94,3 %	96,2 %
Nederlands/Frans	10,3 %	1,9 %	9,1 %	3,5 %	1,0 %
Engels	-	0,1 %	-	0,4 %	1,6 %

Tabel 71. Mondeling taalgebruik gemeentelijke administratie

Circa 90 % van de mondelinge contacten in het gemeentehuis verloopt uitsluitend in het Frans. Hoewel men zou kunnen verwachten dat de Brusselselaars met een Nederlandstalige achtergrond hun communicatie met de lokale overheid in het Nederlands voeren, spreekt in het gemeentehuis

toch 40 % van hen uitsluitend Frans, terwijl 10 % beide talen gebruikt (net zoals bij de traditioneel tweetaligen overigens). Van de Nederlandstaligen die in Brussel werden geboren spreekt zelfs de meerderheid Frans. Een kleine minderheid van de anderstaligen kan ook in het Engels terecht op het gemeentehuis, hoewel dit geen officiële taal is en men dus afhankelijk is van de ‘goodwill’ van de ambtenaar. Uit deze gegevens kan men besluiten dat het mondelinge taalgebruik vrij onbetrouwbaar is als predictor van het aantal Nederlands- of Franstaligen. Een schatting op deze basis halveert bijna de Nederlandstalige populatie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Net zoals bij het winkelen werd ook hier gevraagd naar de reactie van de ondervraagde wanneer de ambtenaar hem in een andere taal antwoord geeft. In tabel 72 werden de volgende mogelijkheden opgenomen: overschakelen op de taal van de ambtenaar, doorgaan in de eigen taal, van de ambtenaar eisen dat hij/zij de door de respondent gewenste taal spreekt, of een andere reactie (weglopen, klacht indienen,...).

Reactie op ambtenaar	Nederlands talig	Frans talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders talig
Nooit gebeurd	45,0 %	51,8 %	46,6 %	48,9 %	62,2 %
Overschakelen	41,1 %	13,7 %	32,1 %	14,1 %	10,7 %
Gaat verder	6,6 %	18,0 %	7,6 %	22,0 %	18,5 %
Eist verandering	7,0 %	10,6 %	12,4 %	11,0 %	5,7 %
Andere reactie	0,4 %	2,3 %	1,2 %	4,0 %	2,8 %

Tabel 72. Reactie bij antwoord in andere taal van gemeentelijk ambtenaar

De Brusselse conceptie van tweetaligheid garandeert een tweetalige dienstverlening, maar duidelijk geen tweetalige ambtenaar. Bij 45 % van de respondenten is het al wel eens gebeurd dat de ambtenaar hen in een andere taal te woord stond dan deze die zij verkozen en dit niet alleen bij de Nederlandstaligen – die wel het grootste percentage klachten vermelden – maar zowat bij alle taalgroepen. De Nederlandstaligen, en in mindere mate de traditioneel tweetaligen, zijn het meest geneigd de ambtenaar in zijn taal te volgen, zij het duidelijk veel minder dan bij het winkelen het geval is. Bij de Brusselaars met een Nederlandstalige achtergrond is er een opmerkelijk verschil tussen diegenen die in Brussel werden geboren en die uit Vlaanderen. De eersten zijn eerder geneigd gewoon in het Nederlands verder te praten, – als ze al niet op het Frans overschakelen – terwijl diegenen die uit Vlaanderen komen verandering eisen.

Naast het mondelinge taalgebruik werd ook naar de taal van de schriftelijke contacten met de gemeentelijke administratie gepeild. Tabel 73 geeft de taalverhoudingen binnen dit domein weer.

Taalgebruik administratie	Nederlands talig	Frans talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders talig
Nederlands	38,5 %	0,4 %	5,5 %	2,2 %	0,8 %
Frans	32,9 %	83,1 %	78,7 %	84,8 %	81,7 %
Nederlands/Frans	27,7 %	16,1 %	15,4 %	12,6 %	17,1 %
Weet niet	0,4 %	0,3 %	0,4 %	0,4 %	0,4 %

Tabel 73. Schriftelijk taalgebruik gemeentelijke administratie

Het grote verschil met het mondelinge taalgebruik is dat het aandeel van de tweetalige communicatie stijgt ten opzichte van de eentalig Franstalige of Nederlandstalige. Uiteraard verdwijnt ook het weinige Engels. Wel verloopt ook hier een derde van de communicatie van de Nederlandstaligen met de lokale overheid in het Frans.

Hiernaast werd ook naar de taal van een aantal concrete documenten gevraagd. Een overzicht hiervan is terug te vinden in tabel 74. Het gaat hier om officiële documenten die door iedereen moeten worden ingevuld of die de meesten in hun bezit hebben: de belastingbrief, de identiteitskaart en het rijbewijs. Overal is de tendens identiek: ongeveer de helft van de Brusselaars met een Nederlandstalige achtergrond ontvangt ook Nederlandstalige documenten, net als ongeveer acht procent van de tweetaligen, maar de documenten zijn overwegend in het Frans opgesteld.

Taal documenten	Nederlands talig	Frans talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders talig
Belastingaangifte					
Nederlands	49,1 %	1,0 %	8,8 %	2,6 %	1,7 %
Frans	43,5 %	92,6 %	86,4 %	86,1 %	90,0 %
Nederlands/Frans	6,5 %	4,3 %	4,4 %	7,0 %	5,2 %
Weet niet/n.v.t.	0,9 %	2,1 %	0,4 %	4,3 %	2,9 %
Identiteitskaart					
Nederlands	51,5 %	0,6 %	8,3 %	1,7 %	1,2 %
Frans	41,2 %	92,5 %	85,8 %	87,3 %	91,7 %
Nederlands/Frans	7,3 %	6,8 %	5,5 %	10,0 %	5,2 %
Weet niet/n.v.t.	-	0,1 %	0,4 %	0,9 %	1,8 %
Rijbewijs					
Nederlands	52,9 %	1,3 %	6,7 %	2,4 %	1,3 %
Frans	43,5 %	92,4 %	87,9 %	85,0 %	87,9 %
Nederlands/Frans	1,6 %	4,5 %	4,0 %	6,8 %	4,2 %
Weet niet/n.v.t.	2,1 %	1,7 %	1,3 %	5,8 %	2,2 %

Tabel 74. Taal officiële documenten

Hoewel deze documenten officieel eentalig zijn, werd toch de categorie ‘tweetalig’ in de enquête opgenomen. Voor de belastingbrief is het uiteraard mogelijk dat verschillende familieleden een aangifte in de verschillende talen ontvangen, of dat de administratie met de belastingen in meer dan één taal gebeurt. Het voorbeeld van de identiteitskaart verdient echter bijzondere aandacht, en dit om twee redenen. In de eerste plaats wordt een identiteitskaart als eentalig beschouwd, maar vermeldt ze minstens vier talen, zodat het begrip eentalig vrij dubieus is. Het is uiteindelijk de taal van het adres die duidelijk de taal van de identiteitskaart aangeeft. In de tweede plaats is de taal van de identiteitskaart niet onbelangrijk, omdat ze nogal eens wordt gebruikt als maatstaf voor de omvang van beide taalgemeenschappen. Niettegenstaande die officiële eentaligheid van het document denkt ongeveer 7 % van de Brusselaars over een tweetalige identiteitskaart te beschikken. Opvallend is echter dat hoe jonger de respondenten zijn, hoe meer kans er bestaat dat ze beweren over een tweetalige identiteitskaart te beschikken: van de 65-plussers 4,5 %, van de categorie 41-65 jaar 5,3 %, van de categorie 26-40 jaar 6,6 % en van de -25-jarigen 13,5 %. Dit zou een aanwijzing kunnen zijn van de veranderende attitude van deze jongeren ten aanzien van de traditionele discussies over de krachtverhoudingen tussen beide taalgemeenschappen.

Er werd de respondenten ook gevraagd of ze sommige documenten niet liever in een andere taal zouden zien. Nog geen 2 % van de respondenten antwoordt hierop positief, maar voor het overgrote deel wensen ze de documenten dan wel in een andere taal dan in een van de officiële talen (Engels, Arabisch en Turks worden het meest genoemd), of willen ze tweetalige documenten die alle problemen uit de wereld zouden moeten helpen. Klachten van Nederlandstaligen die Franstalige documenten ontvangen of omgekeerd werden slechts door 9 respondenten geopperd.

8.3. Taalgebruik met enkele dienstverleners

Een ander pijnpunt in verband met het taalgebruik in de publieke dienstverlening is de gezondheidszorg. Hier is het uiteraard essentieel dat de hulpvrager zich in de eigen taal verstaanbaar kan maken. Vooral in het ziekenhuis heeft men dikwijls geen vrije keuze en is men afhankelijk van de talenkennis van de zorgverstrekkers. Tabel 75 geeft een overzicht van het taalgebruik bij enkele medische dienstverleners.

Taal dienstverlening	Nederlands talig	Frans talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders talig
Huisarts					
Nederlands	41,5 %	0,6 %	5,6 %	-	0,2 %
Frans	51,5 %	97,7 %	90,9 %	96,1 %	78,6 %
Nederlands/Frans	6,1 %	1,7 %	3,6 %	1,3 %	0,4 %
Andere taal	0,8 %	-	-	2,6 %	20,7 %
Ziekenhuis					
Nederlands	37,1 %	1,6 %	4,8 %	2,6 %	0,4 %
Frans	50,4 %	94,9 %	87,3 %	92,6 %	90,0 %
Nederlands/Frans	12,5 %	3,5 %	8,0 %	4,8 %	1,4 %
Andere taal	-	-	-	-	8,1 %
Apotheker					
Nederlands	27,3 %	0,3 %	4,8 %	0,9 %	0,6 %
Frans	61,0 %	97,3 %	88,9 %	95,2 %	91,9 %
Nederlands/Frans	11,7 %	2,4 %	2,4 %	3,9 %	0,8 %
Andere taal	-	-	-	-	6,6 %
Mutualiteit					
Nederlands	51,3 %	0,6 %	7,6 %	1,3 %	0,8 %
Frans	42,6 %	97,2 %	87,3 %	96,0 %	92,3 %
Nederlands/Frans	6,1 %	2,2 %	5,2 %	3,1 %	1,4 %
Andere taal	-	-	-	-	5,5 %

Tabel 75. Taalgebruik met medische dienstverleners

Bij het taalgebruik met de dokters springen twee aspecten in het oog: ruim 50 % van de Nederlandstaligen spreekt met de huisarts uitsluitend Frans, en 20 % van de anderstaligen spreekt ook met de dokter een andere taal dan het Nederlands of het Frans. Dat dit eerste niet noodzakelijkerwijze voortkomt uit een eventueel gebrek aan Nederlandstalige huisdokters mag blijken uit het feit dat 99 % van de respondenten tevreden is over het taalgebruik met de dokter. Het tweede aspect illustreert dat met de diversifiëring van het taalgebruik in het algemeen dit ook toenam op specifieke domeinen waar men dit niet meteen zou verwachten. Het gaat hierbij niet alleen om het Engels, Turks of Arabisch. Men blijkt in Brussel bijvoorbeeld ook in het Deens of het Grieks terecht te kunnen bij de dokter. Een gedeeltelijke verklaring ligt in het feit dat sommige buitenlandse bedrijven en internationale instellingen, zoals de EU, eigen medische voorzieningen hebben, waar hun werknemers in de eigen taal terechtkunnen. Voor de ziekenhuizen is dit niet het geval. Hier gaan de Brusselaars meer het Nederlands met het Frans combineren, maar men krijgt hier dan ook meestal met verschillende hulpverleners te maken, wat de kans

op een combinatie van beide talen verhoogt. Diegenen die met hun dokter een ‘andere’ taal spreken, schakelen hier over naar het Frans. De tevredenheid ligt ook hier erg hoog, al vindt bijna 2 % van de Nederlandstaligen dat het taalgebruik al wel eens te wensen over laat. Over het taalgebruik bij de apotheker is men het minst tevreden, bijna 3 % van de Vlamingen heeft hierover klachten, net zoals ook 2,5 % van hen ontevreden is over de taal van de dienstverlening van de mutualiteit. Over deze laatste dienst wordt ook wel eens bij de anderstaligen geklaagd (bijna 2 %). Globaal genomen is de tevredenheid over het taalgebruik in de medische dienstverlening in Brussel erg hoog, maar dit hangt uiteraard ook wel samen met de kwaliteit van de dienstverlening die deze personen of diensten leveren. Als er al taalklachten zijn, komen ze vooral van de Nederlandstaligen, maar het aantal klachten is heel erg klein, zeker wanneer men ziet dat nog geen 20 % van deze groep met alle medische dienstverleners uitsluitend Nederlands spreekt (of kan spreken).

Naast het taalgebruik met medische hulpverleners werd ook dat met de politie, de postbeambte en in het openbaar vervoer nagegaan. De meeste gesprekken met deze dienstverleners verlopen eveneens in het Frans. Toch maakt een blik op tabel 76 snel duidelijk dat men in de post relatief gemakkelijk in het Nederlands terecht kan, in mindere mate bij de politie en moeilijk bij het openbaar vervoer.

Taal dienstverlening	Nederlands talig	Frans-talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders-talig
Politieagent					
Nederlands	36,0 %	1,1 %	4,5 %	2,2 %	1,2 %
Frans	38,4 %	93,2 %	79,5 %	91,2 %	92,7 %
Nederlands/Frans	25,6 %	5,7 %	16,0 %	6,6 %	2,0 %
Andere taal	-	-	-	-	4,0 %
Postbeambte					
Nederlands	43,9 %	2,8 %	8,1 %	1,7 %	1,4 %
Frans	36,4 %	90,4 %	80,2 %	90,4 %	93,9 %
Nederlands/Frans	19,7 %	6,8 %	11,7 %	7,9 %	2,2 %
Andere taal	-	-	-	-	0,8 %
Openbaar vervoer					
Nederlands	22,2 %	0,7 %	2,3 %	0,5 %	0,4 %
Frans	56,1 %	94,3 %	85,1 %	94,1 %	94,2 %
Nederlands/Frans	21,7 %	4,9 %	12,7 %	5,5 %	1,4 %
Andere taal	-	-	-	-	3,9 %

Tabel 76. Taalgebruik met andere publieke dienstverleners

Terwijl in de medische dienstverlening de keuze deels vrij is en men van dienst of persoon kan veranderen wanneer men niet tevreden is, is dit bij de diensten samengevat in tabel 76 veel minder het geval. Zo heeft ruim 7 % van de nieuwe tweetaligen klachten over het taalgebruik van de politie. Dat het hier vooral om jonge migranten gaat, en de relatie van deze groep met het politiekorps niet altijd optimaal is, kan hierbij uiteraard ook een rol spelen. Ook de gezagsverhouding speelt hier mee. Sommige respondenten die beweren klacht in te dienen indien ze op het gemeentehuis niet in de door hen gewenste taal geholpen worden, hebben er dan weer geen probleem mee als de politie hen in diezelfde taal te woord staat. Het taalgebruik in het gemeentehuis heeft, gezien de geschiedenis van de Brusselse taalstrijd (sommigen herinneren zich nog wel de Schaarbeekse lokettenkwesitie in de jaren zeventig), ook een hogere symboolwaarde dan een gesprek met bijvoorbeeld de wijkagent. Over het taalgebruik in de post is ongeveer 6 % van de respondenten ontevreden, ditmaal echter evenwichtig gespreid over de verschillende taalgroepen. Over het openbaar vervoer zijn vooral de Nederlandstaligen ontevreden, bijna 10 % heeft hier taalklachten.

8.4. Taalgebruik op het werk

Arbeidsmigratie ligt aan de basis van de linguïstische diversiteit in Brussel. De vraag is of deze diversiteit zich ook manifesteert op de werkvloer. Daartoe is het eerst nodig een overzicht van de werkende bevolking en het beroepsprofiel van de Brusselaars op basis van de taalgroep op te stellen. De activiteitsgraad schommelt voor elke taalgroep rond de 40 %. Die van de Franstalige taalgroep ligt het hoogst (45,0 %), en het lagere aandeel voltijds tewerkgestelden bij de nieuwe tweetaligen (34,3 %) wordt gecompenseerd door het hogere aantal deeltijds tewerkgestelden (7,8 %). In de rest van deze paragraaf beperken we ons tot de beroepsactieve bevolking. Omdat we een recent overzicht willen geven van het taalbeeld op de werkvloer beperken we ons hier tot de huidige beroepsactieve bevolking die in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest tewerkgesteld is. Het beroepsprofiel van de Brusselaars wordt in tabel 77 samengevat.

Beroepsclassificatie	Nederlands talig	Frans talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders talig
Industriële					
Manager/eigenaar	6,7 %	2,5 %	3,8 %	1,1 %	-
Bediende/middenkader	5,6 %	7,2 %	10,6 %	7,6 %	5,3 %
Geschoolde arbeider	4,4 %	3,5 %	4,8 %	6,5 %	5,3 %
Ongeschoolde arbeider	1,1 %	2,1 %	4,8 %	5,4 %	4,8 %
Postindustriële					
Professional	12,2 %	13,0 %	7,7 %	6,5 %	8,5 %
Dienstverlener	28,9 %	34,7 %	27,9 %	26,1 %	26,6 %
Geschoolde serv. worker	28,9 %	26,8 %	26,9 %	26,1 %	24,5 %
Ongeschoolde serv. worker	12,2 %	10,3 %	13,5 %	19,6 %	25,0 %

Tabel 77. Beroepsclassificatie op basis van taalgroepen

Het stratificatiesysteem dat hier wordt gehanteerd om de bevolking te categoriseren is gebaseerd op het arbeidssociologisch onderzoek van Esping-Andersen (1993). Deze deelt de beroepsbevolking op in twee hiërarchieën van vier categorieën: de fordistische (of industriële) en de post-industriële. Bovenaan de fordistische pijler staan de managers/eigenaars, gevolgd door de bedienden in administratie, verkoop en controle, de geschoolde arbeiders en de half- of ongeschoolde arbeiders. De top van de postindustriële hiërarchie wordt gevormd door de professionelen en wetenschappers, hierna volgen de technici, semi-professionelen en dienstverleners, op de derde plaats komen de geschoolde service-workers en onderaan vinden we de ongeschoolde service-workers. Deze classificatie heeft als voordeel dat binnen eenzelfde categorisering zowel naar het beroep als naar de sector wordt verwezen. De logica die achter de fordistische pijler schuilgaat, is dat alles wat te maken heeft met zowel grondstoffen, productie, distributie als verkoop hiertoe behoort. Binnen de postindustriële pijler kan men dan weer een onderscheid maken tussen de ‘business service’ die zich richt op dienstverlening aan bedrijven (consulting, architectuur, juridisch advies, software-ontwikkeling, financiële dienstverlening enzovoort), ‘social service’ gericht op overheidsadministratie, onderwijs, gezondheid en welzijn en ‘consumer service’ die zich richt op dienstverlening in bijvoorbeeld de sector van de huishoudelijke hulp aan particulieren of de vrijetijdsbesteding, de horeca enzovoort. Een van de essentiële verschillen tussen beide pijlers is het feit dat iemand ongeacht zijn opleiding binnen de industriële pijler meer kans maakt naar een hogere positie op te klimmen dan binnen de postindustriële, waar het diploma, en dan vooral het universitaire, de sleutel tot de sociaal hogere posities vormt en de toewijzing van de functies determineert. Iemand zonder diploma hoger onderwijs wordt al in zijn carrière beperkt voor ze is gestart.

De industriële sector stelt per taalgroep 15 à 20 % van de beroepsactieven tewerk. Binnen deze pijler valt het hoge percentage Nederlandstaligen in de topcategorie op, samen met het lage percentage ongeschoolde arbeiders. In de postindustriële hiërarchie nemen Nederlandstaligen en Franstaligen allebei de hogere posities in. Dit wekt geen verbazing ten aanzien van de nieuwe tweetaligen en anderstaligen, maar is enigszins verrassend in vergelijking met de traditioneel tweetalige groep, die meer gediversifieerd lijkt. Terwijl vroeger de hogere sociale en culturele positie van de Franssprekenden het verfransingsproces van de Vlamingen ondersteunde, zijn er nu geen verschillen meer in economische status. Nu zijn het de nieuwe tweetaligen en de anderstaligen die de lagere posities innemen. Ook voor hen is het meestal noodzakelijk over een voldoende kennis van het Frans te beschikken om hoger op de sociale ladder te klimmen. De hogergeschoolde anderstaligen komen in de dienstensector en niet in de industriële sector terecht.

Een eerste element in de relatie taal-arbeidssituatie is de gevraagde talenkennis bij de aanwerving. In iets minder dan de helft van de gevallen werd naar specifieke kennis gevraagd. Bij een aantal dienstverleners wordt de vraag naar talenkennis niet gesteld omdat het diploma een evidente garantie biedt, denk maar aan het onderwijs of bepaalde takken van de administratie. De resultaten hiervan zijn terug te vinden in tabel 78. In deze tabel werden de vier meest courant gevraagde talen opgenomen: Frans, Nederlands, Engels en Duits.

Gevraagde talenkennis	Nederlands talig	Frans talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders talig
Geen	37,1 %	58,8 %	44,7 %	53,8 %	55,6 %
Frans	56,2 %	33,4 %	45,6 %	34,1 %	33,7 %
Nederlands	50,6 %	34,1 %	48,5 %	34,1 %	12,8 %
Engels	22,5 %	16,4 %	21,4 %	17,6 %	23,5 %
Duits	7,9 %	1,4 %	2,9 %	3,3 %	4,8 %

Tabel 78. Gevraagde talenkennis bij aanwerving naar taalgroep

Dit betekent niet dat de banen waarvoor geen talenkennis gevraagd werd deze niet vereisen, maar het geeft wel een beeld van het belang van de verschillende talen in het bedrijfsleven. Zo zien we dat als er naar de talenkennis wordt gepeild Nederlands en Frans haast evenveel gevraagd worden. Beide worden in meer dan een derde van de gevallen geëist. Engels komt op de derde plaats met bijna 20 %, op een duidelijke afstand gevolgd door het Duits dat aan ongeveer 3 % van de banen gekoppeld wordt. Andere gevraagde talen, die voor minder dan 1 % van de banen vereist waren, zijn: Chinees, Italiaans, Arabisch, Armeens, Spaans, Turks,

Deens, Zweeds en Grieks. Het zijn vooral de Nederlandstaligen die terechtkomen in banen die talenkennis vereisen. Samen met het feit dat de tewerkstellingskansen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest – volgens de sector van de arbeidsbemiddeling – recht evenredig zijn met de kennis van het Nederlands, bewijst dit de ‘economische’ sterkte ervan. Ondanks de verengelsing van het bedrijfsleven, blijft in Brussel de kennis van het Nederlands in het bedrijfsleven belangrijker.

Deze talenkennis is in de eerste plaats vereist in contacten met (potentiële) klanten. In tabel 79 vinden we een overzicht van de meest gesproken talen met de klanten. Uiteraard vinden we hier enkel het taalgebruik van diegenen die rechtstreeks met de klanten in contact komen. Om de vele taalcombinaties te vermijden werden de talen opgesplitst, dus degenen die met de klanten bijvoorbeeld Nederlands en Frans spreken zijn zowel bij de categorieën Nederlands als Frans terug te vinden. Vandaar dat de optelsom van alle talen de 100 % overschrijdt. Ook hier worden alleen de talen vermeld die door meer dan 1 % van de respondenten met de klanten worden gesproken.

Taal met klant	Nederlands talig	Frans talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders talig
Frans	70,0 %	91,4 %	84,4 %	96,2 %	79,2 %
Nederlands	51,4 %	18,8 %	35,1 %	13,2 %	6,9 %
Engels	11,4 %	9,6 %	13,0 %	11,3 %	26,2 %
Duits	1,0 %	1,5 %	-	-	3,1 %
Arabisch	-	-	-	1,9 %	5,4 %

Tabel 79. Talen gesproken met klanten op basis van taalgroep

Het Frans blijft de dominante taal in contact met de klanten. Het Nederlands wordt ook hier duidelijk meer gesproken dan het Engels (21,1 % tegenover 13,2 %). Op de vraag naar de reden waarom men Frans spreekt wordt door 60 % geantwoord dat de meeste klanten toch Frans spreken en zegt 10 % dat ze nu eenmaal geen andere taal spreken. Opvallend is ook de score van het Arabisch. Dit wijst op het eigen tewerkstellingscircuit binnen de Marokkaanse gemeenschap. Naast de al vernoemde talen volgen in volgorde van belangrijkheid: Spaans, Turks, Italiaans, Grieks, Berbers, Deens, Zweeds en Armeens.

Om dit algemene beeld aan te vullen werd ook gevraagd naar de taal die men met Nederlandstalige en Franstalige klanten spreekt, uitgaande van de veronderstelling dat men op dat moment de klant kent tot wie men zich richt. Zo wordt er tegen Franstalige klanten bijna uitsluitend Frans gesproken. Een paar Nederlandstaligen blijven Nederlands spreken, en de kleine groep van anderstaligen die geen Frans kennen behelpen zich in

het Engels. Met Nederlandstalige klanten spreekt bijna driekwart van de Franstaligen ook Nederlands, ongeveer 20 % blijft Frans spreken en enkelen gebruiken het Engels. Van de nieuwe tweetaligen spreekt bijna 60 % Nederlands, van de anderstaligen bijna 40 %. Van de anderstaligen behelpt dan nog 5 % zich in het Engels, in de andere gevallen spreken ze Frans.

Tevens werd gepeild naar de houding van de respondenten ten opzichte van het overschakelen naar een andere taal en werd aan elke respondent gevraagd of hij of zij al problemen had gehad met klanten vanwege het taalgebruik. De respondenten met een Nederlandstalige achtergrond vinden het het minst vervelend om naar een andere taal over te schakelen, en hebben het minst problemen met klanten. Met uitzondering van de traditioneel tweetaligen vindt 10 % van de andere taalgroepen het overschakelen op een andere taal toch niet zo prettig. De overgrote meerderheid van de respondenten heeft hier echter weinig problemen mee.

Andere taal vervelend	Nederlands talig	Frans talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders talig
Erg vervelend	-	2,7 %	-	-	0,8 %
Niet zo vervelend	5,8 %	19,5 %	7,9 %	11,3 %	9,2 %
Helemaal niet vervelend	94,2 %	77,8 %	92,1 %	88,7 %	90,0 %
Al problemen gehad	6,0 %	9,8 %	6,6 %	11,3 %	9,9 %

Tabel 80. Problemen met andere talen.

Op dezelfde manier werd ook gepeild naar het taalgedrag ten aanzien van de collega's. In tabel 81 vinden we de belangrijkste talen die door de werknemers in het bedrijf onderling worden gesproken.

Taal met collega's	Nederlands talig	Frans talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders talig
Frans	68,4 %	97,4 %	96,6 %	96,1 %	81,3 %
Nederlands	65,8 %	19,6 %	44,3 %	13,0 %	5,2 %
Engels	3,9 %	4,8 %	6,8 %	13,0 %	14,8 %
Duits	-	0,4 %	1,1 %	2,6 %	3,9 %

Tabel 81. Talen gesproken met collega's op basis van taalgroep

In 92 % van de bedrijven waar de respondenten tewerkgesteld zijn spreekt men Frans, in 23 % Nederlands en in 7,4 % Engels. Hoewel deze cijfers niets zeggen over de grootte van het bedrijf, mogen we toch besluiten dat men wel geregeld Engels spreekt met de klanten, maar dat in gesprekken met de collega's het Nederlands na het Frans veruit de tweede belangrijkste taal blijft. Met de verengelsing loopt het binnen de bedrijven

zelf niet zo'n vaart. Met Nederlandstalige collega's wordt evenveel Frans als Nederlands gesproken. Met uitzondering van de traditioneel tweetaligen spreekt meer dan de helft van de andere taalgroepen op het werk geen Nederlands met zijn collega's. Met de Franstaligen daarentegen spreekt ruim 97 % alleen Frans. De soepelere houding (snellere aanpassing aan de taal van de andere) die men ten aanzien van de klanten aanneemt vinden we veel minder terug in gesprekken tussen collega's onderling. Zoals in andere domeinen schakelen ook hier de Nederlandstaligen over op het Frans, en spreken Franstaligen weinig Nederlands.

We staan ook even stil bij het taalgebruik met ondergeschikten. Het algemene taalbeeld van de bedrijven verandert hierbij niet. Uit de enquête blijkt dat ruim 70 % van de Franstalige ondergeschikten hun Nederlandstalige baas in het Frans aanspreekt, terwijl Nederlandstalige ondergeschikten in ruim 90 % van de gevallen hun Franstalige baas uitsluitend in het Frans aanspreken. Omgekeerd spreken ook Nederlandstalige bazen in ruim 90 % van de gevallen hun Franstalige ondergeschikten in hun eigen taal aan. Nederlandstalige ondergeschikten worden maar in zo'n 40 % van de gevallen in het Nederlands aangesproken door hun Franstalige bazen.

Qua taalgebruik zien we dus een duidelijke verschuiving naargelang het niveau van de communicatie en de functie. Bij de aanwerving staan Nederlands en Frans ongeveer op gelijke voet en wordt toch ook het Engels vrij belangrijk geacht, in hun relatie tot de klanten passen de werknemers van het bedrijf zich zo goed mogelijk aan maar worden Nederlandstaligen toch geregeld in het Frans bediend, onder collega's verliest het Engels duidelijk aan betekenis en praat men vooral Frans, en in de relatie baas-ondergeschikte past de Nederlandstalige zich in belangrijke mate aan aan het taalgebruik van de Franstalige, ongeacht of hij hiërarchisch onder of boven de Nederlandstalige staat.

Naast de persoonlijke contacten onderhouden bedrijven ook formele contacten met de buitenwereld (via reclame) en de werknemers (via interne mededelingen en het ophangen van berichten). In hun reclame worden enkel het Frans, het Nederlands en het Engels gebruikt. Ook hier is het Frans de belangrijkste taal: 32,7 % van de bedrijven voert uitsluitend reclame in het Frans, 41,4 % in het Frans en het Nederlands, 10,0 % in het Frans en het Engels en 7,2 % in de drie talen. De interne communicatie oogt heel wat complexer. Hier wordt in 50,4 % van de bedrijven uitsluitend Frans gebruikt en in 31,5 % Frans in combinatie met het Nederlands. Verder worden naargelang de eigenaar en de werknemers nog Engels, Duits, Italiaans, Arabisch, Japans, Russisch, Turks, Spaans, Zweeds, Deens en Grieks als werktalen vermeld.

8.5. Taalgebruik en cultuurconsumptie

Een laatste publiek domein waarvoor naar het taalgebruik van de Brusselaars werd gepeild is het culturele. In de op de taalgroepen gebaseerde hoofdstukken werd al een culturele component ingelast, gaande van het kijkgedrag tot het verenigingsleven. Dat deel kan worden gezien als het privaat-culturele domein. Hier bekijken we een aantal aspecten in de publieke sfeer. Ze verwijzen naar initiatieven die op gemeenschapsniveau worden gerealiseerd en/of gesubsidieerd en die voor alle Brusselaars open staan. Het is dus niet zozeer het persoonlijke culturele leven als wel het effect van een bepaalde politiek dat hier wordt gemeten. Concreet belichten we hier het bibliotheekbezoek (tabel 82) en het theaterbezoek (tabel 83).

Bibbezoek	Nederlands talig	Frans talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders talig
Naar bib	32,2 %	37,2 %	32,7 %	56,1 %	31,1 %
Taal boeken					
Frans	57,2 %	97,5 %	95,3 %	91,8 %	88,5 %
Nederlands	81,2 %	7,2 %	27,4 %	11,0 %	7,7 %
Engels	25,2 %	16,7 %	14,3 %	15,2 %	26,3 %
Portugees	1,3 %	-	-	0,8 %	1,8 %
Spaans	1,3 %	1,2 %	2,4 %	4,0 %	6,9 %
Duits	5,3 %	1,0 %	4,8 %	1,6 %	3,9 %
Turks	-	-	-	-	0,6 %
Arabisch	-	0,2 %	-	1,6 %	4,4 %
Deens	-	-	1,2 %	0,8 %	-
Italiaans	1,3 %	0,4 %	1,2 %	-	0,6 %
Hongaars	-	-	-	0,8 %	-
Russisch	-	0,2 %	-	-	-
Grieks	-	-	-	-	1,2 %

Tabel 82. Taal ontleende boeken uit bibliotheek op basis van taalgroepen

Dat de bibliotheekbezoekers bij voorkeur Franstalige literatuur mee naar huis nemen is niet verwonderlijk, dat ook meer dan de helft van de Nederlandstalige bibliotheekgangers Franstalige boeken ontlene wel. Ook het aantal Duitstalige ontleningen bij de Nederlandstaligen ligt opmerkelijk hoog. Met uitzondering van de traditioneel tweetalige Brusselaars doen bij de andere taalgroepen de Engelstalige boeken het duidelijk beter dan de Nederlandstalige. Eigenlijk vinden we bij de verschillende groepen bijna altijd dezelfde tendensen terug, al moeten we hier een uitzondering

maken voor de Turkse literatuur. Terwijl deze taal prominent aanwezig blijkt bij de krantenlezers blijft ze nagenoeg afwezig in de bibliotheken (dit in tegenstelling tot het Arabisch, dat hier meer aan bod komt en bij de krantenlezers nagenoeg ontbrak). Dit kan zeker aan het aanbod liggen. Toch is er dus wel een potentieel van Turkse lezers en kan deze bevolkingsgroep via literatuur of andere activiteiten die in bibliotheken ont-plooid worden bij het bredere culturele leven van Brussel betrokken worden. Als men taalkennis en het eventuele opzetten van taallessen als een eerste stap in de integratiepolitiek beschouwt, kan het creëren van een literair aanbod van niet alleen westerse literatuur, maar ook Arabische en Turkse, voor deze bevolkingsgroep een tweede stap zijn. Het bibliotheek-bezoek ligt bij de nieuwe tweetaligen trouwens significant hoger dan bij de andere taalgroepen, en dit ongeacht leeftijd of geslacht. Terwijl de lokale overheid deze mensen niet weet te bereiken via informatiecampagnes en publicaties, lopen deze Brusselaars wel langs bij de bibliotheek.

Toneel bezoek	Nederlands talig	Frans talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders talig
Naar toneel	37,3 %	48,6 %	42,5 %	43,5 %	26,9 %
Taal VSoorstellingen					
Nederlands	56,6 %	4,0 %	14,9 %	5,0 %	5,4 %
Frans	68,4 %	98,7 %	94,3 %	95,8 %	83,1 %
Engels	6,0 %	3,3 %	7,8 %	6,0 %	21,2 %
Duits	1,2 %	0,8 %	1,8 %	2,0 %	3,1 %
Turks	-		-	-	3,3 %
Italiaans	-	0,9 %	0,9 %	2,0 %	2,3 %
Spaans	-	0,4 %	1,8 %	3,0 %	1,5 %
Hongaars	-		-	1,0 %	-
Russisch	1,2 %	0,2 %	-	-	-
Arabisch	-		-	-	0,8 %
Pools	1,2 %		-	-	-
Zweeds	-		-	-	0,8 %
Luxemburgs	-		-	-	0,8 %
Grieks	-		-	-	0,8 %
Portugees	-		-	-	0,8 %

Tabel 83. Toneelbezoek op basis van taalgroepen

Bij de drie traditionele Belgische taalgroepen is theaterbezoek populairder dan bibliotheekbezoek. Dat de Franse taal hier weerom domineert wekt geen verbazing, alleen al omwille van het aantal opvoeringen in vergelijking met het Nederlandstalige toneel. Wel opmerkelijk is dat meer

dan de helft van de Vlaamse theaterbezoekers ook Franstalige opvoeringen bijwoont. Ze participeren dus wel degelijk in het Franstalige culturele leven in de hoofdstad, wat omgekeerd duidelijk veel minder het geval is. De meeste Brusselaars bezoeken eerder Nederlandstalige dan Engelstalige voorstellingen, met uitzondering van de anderstaligen. Hoewel de cijfers niets zeggen over de kwaliteit en kwantiteit van de opvoeringen, toont tabel 83 aan dat er in Brussel een veeltalige theaterscène bestaat en dat er voor de andere frequent gesproken niet-officiële talen een, zij het dan beperkt, aanbod is gegroeid.

8.6. Bedenkingen bij het Frans in Brussel

De algemene omgangstaal, of *lingua franca*, is in Brussel het Frans, en geen enkel publiek domein ontsnapt hieraan. Dit maakt dat het Frans niet louter als de taal van de Franstalige gemeenschap kan worden beschouwd, maar dat het de taal is waarop de Brusselaars overschakelen indien de gesprekspartners verschillende talen spreken. Zowel in de administratie en andere dienstverlening als op het werk is Frans de belangrijkste taal. Door de dominante positie van de Franse taal kunnen we, met uitzondering van de Franstaligen, overal van een zekere mate van twee- of meertaligheid spreken. Gezien de diversiteit van haar sprekers kan men het dan ook niet hebben over ‘het’ Frans in Brussel (zie Janssens, 2000). Zo is het Frans enerzijds de taal van de francofone gemeenschap en de belangrijkste taal op het vlak van politiek, cultuur en onderwijs, maar identificeert een belangrijk deel van de Franssprekende Brusselaars zich anderzijds helemaal niet met deze francofone gemeenschap. Voor hen heeft het Frans een meer utilitaire functie als middel tot communicatie, integratie en sociale mobiliteit. Het is de verschillende manier waarop de Brusselaars zich met het Frans identificeren en de manier waarop ze de taal als voertaal binnen een multilinguïstische stad gebruiken die de eigenheid van het Frans in Brussel bepalen en van het Frans de *lingua franca* maken.

De verschillende taalgroepen ondergaan de consequenties van hun multiculturele leefomgeving, maar profiteren ook van de verrijking ervan. Eigenlijk is dit een illustratie van twee manieren waarop men in een multilinguale en multiculturele stad de invloed van andere gemeenschappen ervaart. Voor de sprekers van de *lingua franca* zit de verrijking niet alleen in de culturele activiteiten in hun omgeving maar ook in de verrijking van de eigen taal. Omdat andere cultuur- en taalgemeenschappen ook het Frans gebruiken, gaat deze taal automatisch deel uitmaken van dit multiculturele. Zo kan men bijvoorbeeld in Brussel verschillende soorten ‘Frans’ onderscheiden. Voor de andere gemeenschappen betekenen de cul-

tuuruitingen van diegenen die niet tot de eigen groep behoren dat men niet alleen de stap naar een andere cultuur maar ook naar een andere taal dient te zetten. Dit maakt de afstand misschien groter, maar maakt het ook minder bedreigend voor de eigen groep. Toch gaan ze ook op hun manier van die taal gebruik maken. Dit aspect van het Brusselse taalgebruik en van het gebruik van een 'lingua franca' dient zeker nog verder onderzocht te worden. Een taal in het algemeen, en het Frans hier in het bijzonder, wordt nog te vaak als een monolithisch blok gezien en te weinig als een creatief instrument dat binnen de eigenheid van de Brusselse omgeving zichzelf permanent transformeert. Hoe beleven Brusselaars deze transformatie, hoe gebruiken ze zelf de taal, welke houding nemen ze tegenover hun eigen taalgebruik en dat van anderen aan...?

Status en gebruik van het Nederlands in Brussel

Als dominante taal is de positie van het Frans vrij duidelijk: de meeste Brusselaars hebben op zijn minst een behoorlijke kennis van het Frans en in de onderlinge contacten, zowel in de privé-sfeer (bijvoorbeeld bij de keuze van de gezinstaal) als in de publieke sfeer (bijvoorbeeld bij het gebruik van het openbaar vervoer), wint ze veelal de confrontatie met andere talen. De positie van het Nederlands is veel minder duidelijk. Officieel zijn beide talen gelijkwaardig, maar in de praktijk weegt het numerieke overwicht van het Frans zwaar door. Hoe zit het nu met het Nederlands als taal? Een aantal belangrijke aspecten werd al behandeld: in hoofdstuk 5 hadden we het over de Nederlandstaligen in Brussel en hoofdstuk 8 werd het Nederlands met het Frans geconfronteerd in de publieke sfeer. Dit hoofdstuk wil een aanvulling zijn en een aantal aspecten belichten die in die vorige hoofdstukken weinig of niet aan bod kwamen. Eerst zullen we het hier over de status van de taal hebben: hoe gaan we een (minderheids)taal evalueren in een multilinguïstische urbane context? Hierna gaan we kort in op het gebruik van het Nederlands door de Nederlandstaligen. Vervolgens wordt dan dieper ingegaan op de integratieve functie van een taal en hieraan gekoppeld de status en het gebruik van het Nederlands bij anderstaligen. Ten slotte eindigt dit hoofdstuk met een paar beschouwingen over het Nederlands in een meertalige omgeving.

9.1. De status van een taal

In de sociologie is het statusbegrip een manier om personen of groepen binnen een sociale ordening te duiden. Het woord 'status' verwijst naar de positie van een taal binnen een multilinguïstisch systeem. Het gaat hier om een hiërarchische positie in vergelijking met andere talen. Nemen we Brussel als analyse-eenheid, dan wordt een dergelijke hiërarchie geïntroduceerd door de bestaande wetgeving. Hoewel in Brussel vele talen worden gesproken, hebben enkel het Nederlands en het Frans de status van officiële taal. Dit betekent dat de 'anderstaligen' zich in de

contacten met de overheid of voor door de wetgeving geregelde handelingen (bijvoorbeeld tussen werkgever en werknemer) tot een van deze talen moeten beperken. Officieel maakt het dan ook niet uit hoeveel inwoners Nederlands en/of Frans spreken, men kan in beide talen alle administratieve formaliteiten afhandelen en men hoeft ook niet steeds dezelfde taal te gebruiken. Vanuit dit standpunt staan het Nederlands en het Frans dus op gelijke voet, boven de andere talen die in Brussel gesproken worden. Toch kan deze gelijkwaardigheid niet consequent worden doorgetrokken. Aangezien de kieswetgeving – behalve op het gemeentelijk bestuursniveau – de eentaligheid van kieslijsten vooropstelt, worden aan de taal politieke aspecten en dus ook een machtspositie in de politieke besluitvorming verbonden. In die optiek is er in Brussel wel een duidelijk hiërarchisch verschil tussen beide officiële talen, en komt het Nederlands in een minderheidspositie terecht. Beide redeneringen tonen duidelijk aan dat men binnen de status van een taal verschillende dimensies kan onderscheiden, en dat naargelang de gekozen dimensie ook de hiërarchische positie zal verschillen.

Ammon (1989) onderscheidt een zestal dimensies die de status van een taal gaan bepalen. Een eerste dimensie verwijst naar een aantal linguïstische aspecten: wordt de taal informeel aangeleerd of gesproken of wordt ze louter door het onderwijs gebruikt, wordt de taal door de oorspronkelijke bewoners gesproken of zijn het ingeweken bevolkingsgroepen die zich van deze taal bedienen, kan men met de taal op zichzelf een volwaardige communicatie voeren of dient ze gebruikt te worden in combinatie met andere talen, kunnen we spreken van een eenheid qua taal en spelling of heerst er een grote diversiteit binnen de taal zelf enzovoort. Een tweede dimensie refereert aan socio-demografische aspecten en schetst een profiel van de gebruiker van de taal: sociale klasse, beroep, onderwijsniveau, geslacht, leeftijd, etnische afkomst, duur van verblijf, urbanisatiegraad regio van de sprekers, enz. Een derde dimensie concentreert zich op de domeinen waarbinnen de taal wordt gebruikt: privé versus publiek, communicatie binnen de familie, gebruik van de taal in de media, in het onderwijs, in de administratie, in de geloofsgemeenschap enzovoort. De vierde dimensie is de culturele dimensie en evalueert de hiërarchische positie van de taal vooral in relatie tot het culturele gebruik in brede zin: welke cultuurproducten worden in deze taal gemaakt en wordt de taal lokaal gebruikt of internationaal losgekoppeld van het grondgebied van de oorspronkelijke sprekers? Een vijfde dimensie peilt naar de wettelijke status van de taal: in welke omstandigheden is de taal verboden, toegelaten of verplicht? Een zesde en laatste dimensie koppelt taal aan gebruiken en attitudes en kijkt in hoeverre de taal bepalend is om iemand als lid van de eigen groep te beschouwen of niet (*ingroup-outgroup*-dimensie).

Deze vereenvoudigde voorstelling van de verschillende dimensies laat ons toch toe het Nederlands in een bredere context te plaatsen. Linguïstisch is het Nederlands uiteraard een volwaardige taal die door een deel van de oorspronkelijke bewoners wordt gesproken. Om de linguïstische status van het Nederlands te bepalen kan men de Nederlandstalige Brusselaars niet als geïsoleerde minderheidsgroep met een eigen taal beschouwen, maar moet men de relatie met Vlaanderen in zijn evaluatie betrekken. De Nederlandstaligen kunnen op dezelfde organisaties en dienstverlening rekenen als de Franstaligen, zodat kwantitatieve verschillen geen verschraving van het kwalitatieve aanbod hoeven te betekenen. Verschillen zijn evenmin te vinden op basis van de socio-demografische status van haar sprekers. De statusverschillen tussen Nederlandstalige en Franstalige Brusselaars, die in het eerste deel van deze eeuw mee aan de basis lagen van het verfransingproces van deze Nederlandstaligen, zijn mede door de evolutie die Vlaanderen kenmerkte vandaag verdwenen. Door de vorming van een Nederlandstalige middenklasse en hogere klasse en de economische ontwikkeling van Vlaanderen enerzijds, en de instroom van laaggeschoolde migranten die in de dagelijkse omgang naast de taal van hun geboorteland veelal voor het Frans als omgangstaal opteren anderzijds, kan men het Nederlands niet langer met de Brusselaar uit de laagste sociale klasse associëren en claimt het Frans niet langer de hegemonie als taal van de politieke, economische en culturele elite. Met betrekking tot de derde en vierde dimensie is de status van het Nederlands in Brussel eerder bescheiden. Zo zagen we in het vorige hoofdstuk dat het Frans als lingua franca het Nederlands binnen alle activiteitssferen domineert en is de culturele uitstraling van het Nederlands op internationaal vlak eerder bescheiden. Dit kan voor de studie van Brussel irrelevant lijken, maar het bepaalt mee de impressie die de in Brussel werkende buitenlanders over de stad en hun Nederlandstalige inwoners hebben. Over de legale status hadden we het al in het inleidende hoofdstuk, op de ingroup-outgroup-functie van de taal werd ook door Skutnabb-Kangas en Phillipson (1989) gewezen. Zowel het politieke als een deel van het culturele en sociale leven in Brussel wordt door de taalgroep bepaald.

9.2. Het gebruik van het Nederlands door de Nederlandstaligen

De relatie tussen Nederlandstalige Brusselaars en hun taal is in Brussel vrij complex. Het verfransingsproces is hiervan een mooie illustratie. Terwijl in de negentiende eeuw in Vlaanderen, net zoals in Brussel, het overgrote deel van de bevolking een Vlaams dialect sprak en de taal van de

elite het Frans was, vinden we enkel in Brussel een dergelijk grootschalig verfransingsproces terug. Ook traditionele tweetaligheid is vooral een Brussels fenomeen. Deze vorm van tweetaligheid wordt in de hoofdstad door een deel van de bevolking van generatie op generatie overgedragen en is niet louter een overgangsfase in een taalverschuivingsproces. De relatie tussen het Nederlands en het Frans ligt in Brussel blijkbaar anders dan in de rest van Vlaanderen. Dit is ook merkbaar in het gebruik van het Nederlands.

Een eerste aspect is het verschil in taalgebruik tussen de Nederlandstalige Brusselaars die in Brussel geboren zijn en diegenen die uit Vlaanderen komen. Zij die in Brussel zijn geboren en in een tweetalige omgeving opgroeiden zijn veel meer geneigd in de privé-sfeer Nederlands te spreken dan de ingeweken Nederlandstaligen, zowel met hun partners (ze huwen significant meer Nederlandstalige partners) als met vrienden en burens. Hiervoor zijn verschillende verklaringen aan te halen: het feit dat de geboren Brusselaars al als kind in Nederlandstalige netwerken zouden functioneren is een mogelijke verklaring, maar aan de andere kant gingen ze ook veel meer naar Franstalige scholen, hadden ze al vroeg de mogelijkheid vriendschapsrelaties aan te gaan met anderstaligen en ligt hun kennisniveau van het Frans hoger dan bij de ingeweken Vlamingen, al zijn de verschillen op dit laatste vlak niet echt significant. De Nederlandstalige Brusselaars uit Vlaanderen zijn meestal naar Brussel gekomen omdat ze er ook werkten en legden dus de eerste (vriendschaps)relaties in hun werkomgeving, zodat mogelijk hierdoor hun vriendenkring er ook internationaler of alleszins meer tweetalig uit ziet dan deze van de geboren Brusselaars, zeker omdat ze een gemiddeld hoger diplomaniveau bereikten en dus in grotere getale terechtkomen in functies waarbij dit internationale karakter nadrukkelijker aanwezig is. In de publieke sfeer is de verhouding net omgekeerd en zijn de geboren Brusselaars veel meer geneigd Frans te spreken dan de Nederlandstaligen uit Vlaanderen. De cijfers in tabel 84 tonen dit duidelijk aan.

Taalgroep	Nederlands	Frans	Nederl/Frans
<i>Schriftelijke communicatie met gemeente</i>			
Nederlandstaligen geboren in Brussel	32,6 %	38,4 %	27,9 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	46,7 %	28,7 %	24,6 %
<i>Mondeling taalgebruik in gemeente</i>			
Nederlandstaligen geboren in Brussel	40,7 %	44,2 %	15,1 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	57,7 %	34,1 %	8,1 %

Tabel 84. Taalgebruik met gemeentelijke administratie

Indien de ambtenaar hen niet in de gewenste taal antwoordt zijn de in Brussel geboren Nederlandstaligen ook veel meer geneigd op het Frans over te schakelen dan zij die in Vlaanderen zijn geboren (44,7 % tegenover 39,7 %), en eisen deze laatsten veel meer dat de ambtenaar van taal verandert (9,1 % versus 4,7 %). Ook de rest van de gemeentelijke dienstverlening vindt bij de geboren Vlamingen significant meer in het Nederlands plaats (zie tabel 85).

Taalgroep	ID-kaart	Rijbewijs	Politie
Nederlandstaligen geboren in Brussel	44,2 %	40,6 %	26,6 %
Nederlandstaligen geboren in Vlaanderen	58,1 %	60,4 %	45,0 %

Tabel 85. Andere gemeentelijke dienstverlening in het Nederlands

Blijkbaar wordt het gebruik van het Nederlands in de gemeentelijke administratie door de geboren Vlamingen veeleer als een recht gezien en opgeëist, en schakelen geboren Brusselaars naar de meest functionele taal over naar gelang de omstandigheden.

De status en levensvatbaarheid van het Nederlands zijn in eerste instantie afhankelijk van het aantal Nederlandstaligen in Brussel. Dit aantal is op zijn beurt sterk afhankelijk van de inwijking van Nederlandstaligen uit Vlaanderen. Zoals al werd aangekaart is meer dan de helft van de Brusselaars die in een Nederlandstalige familie opgroeiden geboren buiten Brussel. Het is dan ook belangrijk dat Vlamingen die in Brussel werken de stad ook als een alternatief zien om er te komen wonen. Hiertoe zijn twee factoren met betrekking tot de taalpolitiek essentieel, factoren waarrond een concreet beleid kan gevoerd worden: dat deze Vlamingen hun kinderen naar een Nederlandstalige school kunnen laten gaan, en dat ze met hun taal ook bij de publieke dienstverlening terechtkunnen. Het eerste is duidelijk gerealiseerd, het tweede blijft blijkbaar een knelpunt. Dat de inwijkelingen uit Vlaanderen hier sterk de nadruk op leggen, bevestigt de gevoeligheid van het thema.

9.3. Status en functie van het Nederlands voor anderstaligen

De operationalisering van het taalbegrip geeft duidelijk aan dat ook de functie en status van een taal verre van eenduidig zijn. Zeker in het multilinguïstische Brussel heeft een taal voor verschillende groepen een verschillende functie en hierdoor uiteraard ook een verschillende status. De spanning tussen de administratief-politieke tweetaligheid en cultureel-

maatschappelijke meertaligheid geeft het Nederlands hierin een aparte plaats. Toch is de rol die het Nederlands bij anderstaligen speelt nog weinig bestudeerd. Op basis van de schaarse informatie wordt in dit deel een poging ondernomen deze rol verder uit te klaren.

In de relatie tot de Franstaligen zal de status van het Nederlands vooral worden gemeten aan de hand van de domeinen waarin Franstaligen naast hun eigen taal ook gebruik maken van het Nederlands. Bij migranten zal hiernaast ook het identificatieaspect belangrijk zijn. Hierbij maken we een onderscheid tussen westerse en niet-westerse migranten. Voor de meesten van hen zijn zowel het Frans als het Nederlands vreemde talen en impliceert een eventuele taalkeuze tussen het Frans en het Nederlands tezelfdertijd een proces van taalverwerving, al is de kans dat een niet-Belg in zijn onderwijscurriculum ook het Frans vermeldt oneindig veel groter dan de kans dat hij ooit Nederlands leerde. Bij de westerse migranten gaat het meestal om een tijdelijke migratie en is de identificatie met de autochtone bevolking minder complex, gezien hun vergelijkbare culturele achtergrond. Voor niet-westerse migranten, de ‘traditionele’ migrantengroep, is dit identificatieaspect veel meer aan de orde. Het belang van de taal wordt hier niet louter in zijn instrumentele betekenis geëvalueerd, maar ook als een opstap naar een ander waarden- en normenstelsel beschouwd. De redenering die in dit hoofdstuk wordt gevolgd moet men tezelfdertijd ook relativiseren. Al kan men de opdeling van de ‘anderstaligen’ in westerse en niet-westerse migranten niet louter als een arbitraire beslissing zien, toch zijn ook andere indelingen mogelijk en verdedigbaar, zeker als men het over verschillende waarden heeft. Zo zullen we volgens sommigen dezelfde politieke en democratische waarden delen met de Britten en de Italianen, terwijl volgens anderen het verschil in politieke cultuur tussen Vlaanderen en Wallonië als onoverkomelijk zal worden beschouwd.

9.3.1. Status en functie van het Nederlands voor Franstalige Brusselaars

Over de status van het Nederlands bij Franstalige Brusselaars is weinig of niets bekend. Vanuit de Vlaamse onderzoekscentra was men voornamelijk bezig met de invloed van het Frans op het Nederlands en veel minder met de perceptie van het Nederlands door deze Franssprekenden. Vanuit Franstalige hoek is er al evenmin veel interesse voor dit onderwerp. Dit is ook vrij begrijpelijk. Het Frans is nu eenmaal de Brusselse lingua franca, en er zijn weinig gelegenheden waarbij Franstaligen noodgedwongen naar het Nederlands moeten overschakelen. Van alle taaldomeinen is het vooral op de werkvloer dat situaties zich aandienen waarbij taalkennis voor hen meer impliceert dan louter ‘taalhoffelijkheid’. Uiteraard moet

men op dit vlak een onderscheid maken tussen de taalpraktijk bij de openbare besturen en deze in de privé-sector. Wat de openbare besturen betreft stelt Detant (1998) vast dat de taalwetgeving en het systeem van taalcontrole ertoe hebben bijgedragen dat Nederlandstaligen, meer dan voorheen, een plaats kregen binnen de plaatselijke administraties. Toch betekent dit zeker niet dat de taalproblemen hier van de baan zijn, maar Detant (1998) ziet vooral meer bereidheid om radicale confrontaties uit te weg te gaan en binnen het Brusselse model op zoek te gaan naar een evenwichtiger bestuur. Een onderzoek van Panowitsch (1998) bij een aantal middelgrote Brusselse bedrijven in de privé-sector besluit dat het Brusselse bedrijfsleven de laatste jaren getuigt van een grotere flexibiliteit ten aanzien van het Nederlands, wat door de onderzoeker wordt opgevat als een versterking van de positie van het Nederlands. Twee- of meertaligheid wordt meer en meer de norm en de kennis van het Nederlands is voor Franstaligen in veel gevallen een voorwaarde voor aanwerving of promotie. De functionaliteit van het Nederlands stijgt voor de Franstaligen op de arbeidsvloer, zeker gezien de economische positie van Vlaanderen. Op dit domein neemt het prestige en de status van het Nederlands in Brussel dan ook toe. Toch leren we uit vorig hoofdstuk dat de status van het Nederlands in de arbeidssituatie varieert naar gelang de relatie. In de contacten met de buitenwereld is het Nederlands wel degelijk belangrijk. Bij de aanwerving staat het op gelijke hoogte met het Frans, wat betekent dat het voor Franstaligen, en uiteraard ook voor anderstaligen, erg belangrijk is ook Nederlands te kennen, temeer omdat taalkennis in belang toeneemt naarmate de vacature verbonden is met een hogere positie binnen het bedrijf. Ook voor de helft van de lagere jobs blijkt kennis van het Nederlands vereist. Verder wordt in zo'n 40 % van de Brusselse bedrijven of organisaties ook publiciteit in het Nederlands gevoerd, wordt met zo'n 20 % van de klanten Nederlands gesproken en beweert 70 % van de Franstalige werknemers met Nederlandstalige klanten ook effectief Nederlands te spreken. Binnen het bedrijf moet het Nederlands het steeds vaker afleggen tegen het Frans. Met Nederlandstalige collega's wordt door ruim de helft van de Franstaligen alleen Frans gesproken (ter vergelijking: van de traditioneel tweetaligen spreekt slechts 15 % Frans met Nederlandstalige collega's). In een hiërarchische relatie spreken Franstalige oversten tegen hun Nederlandstalige ondergeschikten in 51 % van de gevallen uitsluitend Frans. Omgekeerd richten deze ondergeschikten zich in 73,7 % van de gevallen in het Frans tot hun Franstalige overste.

Een tweede indicatie van de status van het Nederlands bij Franstaligen is hun participatiegraad in het Nederlandstalige kleuter- en basisonderwijs in Brussel. Uit de enquête bleek dat hoe jonger de Franstalige gezinnen zijn, hoe groter de kans is dat ze hun kinderen naar het Nederlandstalig onderwijs sturen. De link met de vorige paragraaf ligt voor de

hand: wil een Franstalige zijn kind alle kansen bieden in functie van zijn of haar toekomstige beroeps carrière, dan moet hij zorgen voor een degelijke taalopleiding, die de nodige kennis van het Nederlands garandeert. Ander onderzoek bevestigt de aantrekkelijkheid van het Nederlandstalig onderwijs voor Frans- en anderstaligen. In hun poging een representatief beeld op te hangen van de taalachtergrond van deze leerlingen in het eerste jaar van het basisonderwijs komen De Belder en Huyge (1998) tot de cijfers in tabel 86.

	Taal ouders onderling	Taal ouders/ kinderen	Taal kinderen onderling	Taal kinderen/ vrienden
Nederlands	26,8 %	29,5 %	32,7 %	26,5 %
Frans	43,1 %	25,7 %	26,9 %	19,6 %
Nederl./Frans	11,1 %	27,8 %	26,2 %	44,3 %
Andere taal	19,0 %	16,8 %	14,4 %	9,7 %

Tabel 86. Taalachtergrond leerlingen Nederlandstalig Onderwijs Brussel eerste jaar basisonderwijs

Hieruit kan men afleiden dat de grootste groep kinderen in het Nederlandstalig basisonderwijs van Franstalige origine is. Dit impliceert dat het voor het merendeel van de leerlingen hier niet om de ondersteuning en uitdieping van een spontaan verworven taalgedrag gaat, maar om het aanleren van een 'nieuwe' taal. De reden waarom Franstalige ouders hun kinderen naar het Nederlandstalig onderwijs sturen zijn divers, doch de overgrote meerderheid (67,5 %) schuift het voordeel om meerdere talen te kennen als keuzebepalend naar voren. De kennis van het Nederlands wordt door Franstalige ouders duidelijk veel belangrijker geacht in hun schoolkeuze dan de betere discipline (15,2 %) of het feit dat in het Nederlandstalig onderwijs minder migranten school lopen (15,0 %). Daar het hier niet om een 'noodgedwongen' keuze gaat, benadrukt het belang dat de Franstaligen aan het Nederlands schenken. Dit mag echter niet overroepen worden, aangezien de doorstroming naar het secundair Nederlandstalig onderwijs zich niet in dezelfde mate manifesteert. Toch duiden de cijfers in tabel 86 erop dat het Nederlands bij (sommige) Franstaligen een zekere status geniet.

Een laatste indicatie van het belang van het Nederlands bij Franstalige Brusselaars blijkt uit de zelfrapportage van de respondenten. Er werd hun gevraagd in welke mate ze Nederlands begrijpen, kunnen lezen, spreken en schrijven. In tabel 87 worden de resultaten voor het spreken gegeven.

Status en gebruik van het Nederlands in Brussel

Nederlands spreken	-25	26-40	41-65	65+
Uitstekend/goed	21,6 %	20,9 %	29,2 %	27,8 %
Redelijk	45,3 %	45,2 %	37,5 %	32,9 %
Niet/enkele uitdrukkingen	33,2 %	33,9 %	33,3 %	39,4 %

Tabel 87. Zelfgerapporteerde kennis 'Nederlands spreken' bij Franstaligen

Op basis van deze onderzoeksresultaten mogen we toch besluiten dat het Nederlands voor Franstaligen een belangrijke taal blijft. De jongste generatie Brusselaars beweert wel beter Engels te spreken dan Nederlands, hoewel in de Franstalige Brusselse scholen het Nederlands als verplichte leerstof wordt aangeboden en het Engels pas later aan bod komt. Toch moet hier gewaarschuwd worden voor het feit dat deze taalkennis via zelfrapportage wordt gemeten en het dus om een subjectieve evaluatie van de persoonlijke taalkennis gaat. Zo is het best mogelijk dat de Franstaligen positiever staan tegenover het Engels en hierdoor hun kennis van deze taal gaan overschatten, of door hun cultureel-politieke opstelling hun kennis van het Nederlands, al dan niet bewust, juist gaan onderschatten. Hoewel algemene uitspraken op dit vlak vrij speculatief zijn, wijzen de geciteerde onderzoeken zeker niet op een dalende kennis van het Nederlands. Toch is het niet onwaarschijnlijk dat het prestige van het Nederlands bij de meeste Franstaligen staat of valt met de functionaliteit ervan in de persoonlijke beroepsloopbaan.

9.3.2. Status en functie van het Nederlands voor westerse migranten

Naast de Belgen, die zo'n 70 % van de Brusselse populatie boven de achttien jaar uitmaken, zijn de westerse migranten de grootste groep: 16 % van de 18-plussers heeft de nationaliteit van een EU-land. Over deze groep Brusselse inwoners is maar weinig onderzoek gepubliceerd. Zij zijn vaak ook tijdelijk in Brussel, als werknemer in de internationale instellingen of als kaderlid bij internationale bedrijven. In plaats van de cijfers van de vorige hoofdstukken verder uit te spitten wil ik hier een vergelijkbaar onderzoek van Deschouwer en Mariette (1993) aanhalen. Zij beperkten zich niet tot het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, maar betrokken ook de westerse migranten die in de (Vlaamse) rand rond Brussel wonen bij hun onderzoeksgroep. In tabel 88 wordt het taalgebruik in een aantal concrete situaties gegeven, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen de taalkeuze van de Brusselaars en de inwoners van de randgemeenten.

Hoofdstuk 9

Situatie	Brussel			Randgemeenten		
	Engels	Frans	Nederlands	Engels	Frans	Nederlands
Vrienden	24,5 %	36,1 %	7,6 %	28,0 %	22,2 %	28,5 %
Winkel	3,1 %	90,9 %	5,4 %	9,5 %	51,7 %	37,5 %
Gemeente	2,8 %	85,5 %	11,1 %	16,1 %	31,5 %	50,4 %
Collega's	27,2 %	52,2 %	24,8 %	28,5 %	37,5 %	24,8 %

Tabel 88. Taalgebruik westerse migranten in verschillende domeinen volgens woonplaats

Het verschil in het gebruik van het Nederlands tussen de randgemeenten en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is opvallend. Hoewel uit het onderzoek niet naar voren komt of de keuzemotieven om zich in een bepaalde gemeente te vestigen taalgebonden waren, blijven de verschillen frappant. Bovenstaande cijfers lijken alvast de deterministische redenering van een logische verfransing door deze buitenlandse inwijking te nuanceren. Met uitzondering van het taalgebruik op administratief-gemeentelijk vlak, dat uiteraard niet vergelijkbaar is met de Brusselse situatie, blijken de migranten in de randgemeenten toch niet hetzelfde gedrag te vertonen als hun collega's die in Brussel wonen. Men leeft niet echt geïsoleerd van de plaatselijke bevolking en telt onder zijn vrienden meer Nederlandstaligen en stuurt zijn kinderen ook vaker naar een Nederlandstalige school. In de enige situatie die niet woonplaatsgebonden is, namelijk het taalgebruik op het werk met collega's, zijn er echter geen verschillen wat het gebruik van het Nederlands betreft. Dit bevestigt de resultaten die ook in de relatie tussen Nederlandstaligen en Franstaligen naar voren kwamen. Het Nederlands speelt een belangrijke rol in het Brusselse bedrijfsleven (op basis van deze cijfers is het wel minder belangrijk dan het Frans en het Engels maar dat ligt ook deels aan de selectie van de onderzoekspopulatie), maar in de andere domeinen is de invloed ervan toch beperkt. Alleen als men in Vlaanderen woont krijgt het Nederlands enige relevantie, voor de westerse migrant in Brussel heeft het weinig aantrekkingskracht. Dit sluit aan bij het vroegere onderzoek van Louckx (1982), dat peilde naar het verfransingsproces van Nederlandstalige inwijkingen in Brussel. Ook hier was het gebruik van het Frans in de arbeidssituatie niet bepalend voor het gebruik ervan op andere domeinen.

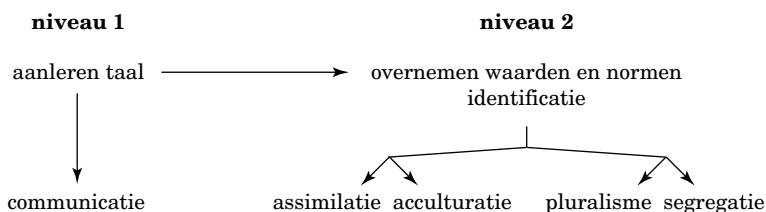
9.3.3. Status en functie van het Nederlands voor niet-westerse migranten

De keuze om een gesprek in een andere dan de spontaan aangeleerde taal te voeren is geen evidente keuze. Nederlandstalige Brusselaars worden er haast dagelijks mee geconfronteerd: spreken we in een bepaalde situatie

Frans omdat we weten dat alleen op die manier de communicatie optimaal zal verlopen, of spreken we Nederlands om ons als Nederlandstalige Brusselaar te affirmeren? De relatie tussen migranten en de taal van het gastland getuigt van een vergelijkbare dubbelzinnigheid. Enerzijds is de taal een middel tot integratie en wordt van de migrant verwacht dat hij of zij de taal van het gastland zo snel mogelijk beheerst (de instrumentele functie van de taal). Anderzijds is de taal een van die kenmerken die het onderscheid tussen de allochtone en autochtone bevolking markeert en die mee de eigenheid van de groep gaat bepalen (integratieve functie van de taal). In het eerste geval hebben we te maken met een functionele keuze en opent het gebruik van een andere taal de toegang tot een vlotte communicatie, in het tweede wil men juist door de taal het verschil tussen de groep waartoe men behoort of waarmee men zich identificeert en de andere partners in de communicatie beklemtonen. In Brussel staat de taal van de migrant echter tegenover twee officiële talen. Het is dan ook boeiend bij dit dilemma eens langer stil te staan met in het achterhoofd de vraag: waarom kiezen buitenlandse migranten voor het Frans en niet voor het Nederlands, en kan via beide talen hetzelfde bereikt worden?

9.3.3.1. Taal en integratie

Het aanleren van de taal van het gastland vormt de hoeksteen van elk integratiebeleid. Politiek wordt de relatie tussen migranten en hun gastland meestal voorgesteld als een soort contract waarbij het aanleren van de taal van het gastland als minimumvoorwaarde wordt vooropgesteld. Beschouwen we het integratieproces als een unilineair proces (zie onder anderen Janssens, 1995), dan is de taalkennis maar een eerste, evenwel essentiële stap in een veel ingrijpender evolutie. Ruwweg kunnen we in het integratieproces twee niveaus onderscheiden, zoals wordt geïllustreerd in figuur 10.

Figuur 10. Belang taal in integratieproces

Een eerste niveau beschouwt de taal louter als communicatiemiddel. In dit opzicht heeft het Nederlands slechts een beperkte aantrekkingskracht

in Brussel. Dit wordt al geïllustreerd door de afwezigheid van nieuwe tweetaligen die het Nederlands met een andere taal combineren. Op dit vlak heeft het weinig zin het Nederlands boven het Frans te verkiezen. Het getuigt echter van een wat kunstmatige opstelling de functionaliteit van het Nederlands tot Brussel te beperken. Afhankelijk van hun persoonlijke netwerken kunnen deze migranten eveneens contacten hebben met landgenoten of Belgen in Vlaanderen en zijn heel wat potentiële werkgevers rond Brussel in Vlaanderen gevestigd. Men kan zich perfect inbeelden dat bijvoorbeeld een Marokkaan in een Vlaams bedrijf werkt, zijn kinderen naar het Nederlandstalig onderwijs stuurt, zijn administratie met de overheid in het Nederlands voert enzovoort. Met datzelfde Nederlands kan hij echter niet terecht bij de Marokkaanse gemeenschap in Brussel.

Het tweede niveau verwijst naar de cultuur waarmee men door het aanleren van de taal in contact komt. Het gaat hierbij om een dubbel proces waarbij migranten niet alleen de waarden en normen van het gastland moeten accepteren, maar ook de lokale gemeenschap deze inspanningen al dan niet kan aanvaarden. Op basis van het werk van Taft (1953), Van den Berghe (1978), Hirschman (1982) en Hess, Marksom & Stein (1988) kunnen we de mogelijke evoluties in vier mogelijke houdingen samenvatten. Assimilatie verwijst naar het overnemen van de waarden en normen van het gastland, waarbij migranten functioneren en denken als de autochtone bevolking en dit door deze bevolking ook wordt geapprecieerd. Bij acculturatie nemen ze eveneens deze waarden en normen over, maar worden ze door de lokale bevolking desondanks niet geaccepteerd en kunnen ze dus niet volwaardig deel hebben in de lokale sociale netwerken. In een pluralistische samenleving hoeft de migrant zijn waarden en normen niet helemaal aan het gastland aan te passen maar worden de verschillen wederzijds aanvaard. Segregatie ten slotte wijst op een situatie waarbij men elkaar niet aanvaardt en men bij zijn eigen culturele waarden blijft, zodat de contacten tussen beide groepen tot een minimum beperkt worden en ze elk in hun eigen wereld leven. Hierbij is het uiteraard de vraag in hoeverre men door het aanleren van het Nederlands en/of het Frans met een ander waarde- en normenstelsel in contact komt en in hoeverre dit tot een identificatie met de lokale cultuur leidt. Om het voorbeeld van de Marokkaan uit de vorige paragraaf te vervolledigen: met het aanleren van het Nederlands kan hij zich perfect in een segment van de Brusselse samenleving integreren; het Frans biedt hem de mogelijkheid zowel in de gastmaatschappij als in de eigen Marokkaanse gemeenschap in Brussel een rol te spelen. Maar dit impliceert ook dat hij door de kennis van het Frans niet noodzakelijk meer geïntegreerd zal zijn in de Belgische maatschappij. Paradoxaal genoeg biedt op die manier de kennis van de minderheidstaal, het Nederlands, een betere garantie op integratie in de Bel-

gisch-Brusselse maatschappij dan het, op het eerste gezicht evidentere, aanleren van de dominante taal.

Taal is niet alleen een middel tot integratie maar evenzeer tot differentiatie. Het is een van de kenmerken waarop groepen de nadruk gaan leggen om het verschil met de anderen aan te tonen. De politiek-institutionele grondslagen van het Brusselse model zijn hiervan een duidelijke illustratie. Uit figuur 10, maar eveneens uit de definitie van Skutnabb-Kangas en Phillipson (1989) blijkt duidelijk dat niet alleen de eigen groep maar ook anderen aan de basis liggen van de manier waarop een taal grenzen kan afbakenen. Smolicz (1992) noemt de elementen die de groeps-grenzen in multiculturele samenlevingen bepalen *core values*. Zo zullen sommige groepen vrij snel de taal van het gastland overnemen, wat uiteraard niet betekent dat men hiermee automatisch ook de waarden en normen van het gastland gaat overnemen. Voor deze groepen is de taal geen core value, maar kan bijvoorbeeld religie dit wel zijn. Andere groepen blijven de taal van het land van herkomst als essentieel element van hun cultuur behouden. Zo blijken bijvoorbeeld de Nederlandse migranten in Australië het snelst van alle taalgroepen hun taal af te zweren en nemen zij haast automatisch het Engels over, ook in gezinsverband (ook in Brussel beweert slechts acht procent van de Nederlanders hun administratieve formaliteiten in het Nederlands af te handelen, zie Janssens 1999). De mate waarin taal voor de Turkse en Marokkaanse cultuur een core value is, zal bepalend zijn voor beide niveaus van het integratieproces. Is taal een core value, dan zal een 'andere' taal moeilijk binnen de lokale migrantengemeenschap doordringen. Is ze dit niet, dan kan dit wel tot een makkelijker taalverwerving leiden, maar botsen de eigen waarden mogelijk met deze die men op het tweede niveau wordt verondersteld te incorporeren. Concreet gaat het hier over de eventuele (in)compatibiliteit van het westerse en islamitische denken.

Voor niet-westerse migranten heeft de taal dus een dubbele functie. Enerzijds is ze essentieel om in communicatie te treden met de inwoners uit het gastland, eventueel als eerste stap in een assimilatieproces. Anderzijds betekent het gebruik ervan voor sommige groepen dat men afstand neemt van de eigen cultuur of zelfs dat men door zijn taalgebruik de navelstreng met de eigen cultuur doorknipt. In Brussel zien we dat in de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen respectievelijk het Turks en het Arabisch een belangrijke rol blijven spelen, maar dat in beide gemeenschappen het Frans eveneens een belangrijke rol opeist. Taalkennis impliceert niet noodzakelijk het overnemen van waarden en normen en vice versa. Het kan een noodzakelijke voorwaarde zijn, maar het is op zich geen voldoende voorwaarde.

9.3.3.2. *Taalvaardigheid en taalgebruik*

Taalvaardigheid is uiteraard de basisvereiste. Zowel voor de Turkse als Marokkaanse gemeenschap is de kennis van het Nederlands vrij pover. De meerderheid kent de taal niet, en indien ze toch wat Nederlands kennen blijft deze kennis erg beperkt. De meesten begrijpen en spreken echter wel Frans. Toch valt het op dat de migranten met de Marokkaanse nationaliteit zowel het Frans als het Nederlands beter beheersen dan de Turken. Wat het Frans betreft is dit niet verwonderlijk, aangezien deze taal ook in Marokko wordt gebruikt. Het significant hogere aantal migranten dat toch 'iets' van het Nederlands kent, kan op een hoger integratieniveau van de Marokkaanse gemeenschap wijzen. Ander onderzoek naar bijvoorbeeld de houding van Turkse en Marokkaanse vrouwen ten aanzien van genderrelaties komt tot een vergelijkbare vaststelling (zie Janssens, 1997), ook hier zijn er minder Marokkaanse dan Turkse vrouwen die de traditionele islamitische man-vrouwverhouding als ideaalbeeld blijven koesteren. Ook in dat onderzoek wordt de linguïstische achtergrond van de Marokkaanse gemeenschap als partiële verklaringsgrond naar voren geschoven: in tegenstelling tot de Turkse migranten hebben de Marokkaanse vrouwen van de eerste generatie door hun betere kennis van het Frans meer contact met de gastmaatschappij, waardoor een integratievoorsprong ontstaat die zelfs bij de derde generatie nog niet is weggerukt. Onrechtstreeks kan dit dus een verklaring zijn voor de betere kennis van het Nederlands van de Marokkanen. Zowel de kennis van het Nederlands als die van het Frans kan in deze optiek gezien worden als een verwijdering van de traditionele waardepatronen. Concreet wordt hier dus de link tussen beide integratieniveaus gelegd.

Speelt het Nederlands dan geen rol in het integratieproces en kunnen de migranten in Brussel net zo goed zonder? Hoewel de dagelijkse taalpraktijk deze bewering niet tegenspreekt, heeft een dergelijke houding wel degelijk een effect op het toekomstperspectief van deze migranten. Op de Brusselse arbeidsmarkt situeren Turken en Marokkanen zich vooral onderaan de hiërarchische ladder. Tabel 89 geeft een overzicht van de tewerkstellingspositie van beide groepen, samen met de gevraagde taalkennis (concreet: het percentage banen waarbij voor de Marokkanen respectievelijk de Turken de kennis van het Nederlands noodzakelijk was).

Beroepsclassificatie	Marokkanen	Nl gevraagd	Turken	Nl gevraagd
Industriële				
Manager/eigenaar	-	-	-	-
Bediende/middenkader	2,8 %	100 %	1,9 %	-
Geschoolde arbeider	7,7 %	50,0 %	11,5 %	33,3 %
Ongeschoolde arbeider	12,6 %	0,0 %	9,6 %	33,3 %
Postindustriële				
Professional	0,7 %	-	1,9 %	-
Dienstverlener	11,9 %	50,0 %	7,7 %	100 %
Geschoolde serv. worker	22,4 %	75,0 %	26,9 %	100 %
Ongeschoolde serv. worker	42,4 %	50,0 %	38,5 %	50,0 %

Tabel 89. Beroepsclassificatie en taalvereisten bij Turken en Marokkanen

In de tweede en vierde kolom vinden we de beroepsverdeling van de Marokkaanse en Turkse tewerkgestelden, de kolommen ernaast peilen naar het feit of men voor banen waarvoor taalkennis een aanwervingsvoorwaarde was, ook Nederlands moest kennen. Voor 35,0 % van dit soort banen die de Marokkanen uitoefenen werd de kennis van het Nederlands gevraagd, evenals voor 30,8 % van de banen van de Turken. Dit ligt significant lager dan de cijfers voor de volledige Brusselse arbeidsmarkt (ruim 40 %) en zeker dan deze voor posities die zich boven de productiearbeiders of arbeiders in de dienstensector situeren, waar in meer dan de helft van de gevallen de kennis van het Nederlands een aanwervingsvoorwaarde is. Dit lijkt misschien nog niet zo heel hoog, maar de betrekkingen waarvoor deze kennis niet werd gevraagd vallen ofwel onder de zelfstandige beroepen of zijn betrekkingen als ambtenaren of onderwijzend personeel, twee categorieën waarin haast nergens Turken of Marokkanen worden tewerkgesteld, zodat hun kansen op de arbeidsmarkt zonder de kennis van de tweede landstaal erg beperkt zijn. De conclusie is duidelijk: hoe hoger men wil opklimmen, hoe groter de noodzaak ook Nederlands te kennen. Jan Van Doren (1999) illustreert waar het vanuit economisch oogpunt op de Brusselse arbeidsmarkt vooral om draait: '27 % van de vacatures blijft onbeantwoord, waarvan het grootste deel te maken heeft met een gebrek aan meertaligheid'. Zo raken zelfs functies als telefonisten of horecapersoneel, activiteiten die ook laaggeschoolden kunnen uitvoeren, niet ingevuld wegens de vereiste twee- of meertaligheid.

9.4. Invloed van een meertalige omgeving op het Nederlands

In de politieke discussies en het wetenschappelijk onderzoek naar het Nederlands in Brussel staat niet zozeer de perceptie van het Nederlands door deze anderstaligen als wel het verwachtingspatroon van de Nederlandstaligen zelf centraal. Dit komt vooral tot uiting in het migrantenonderzoek. Van westerse migranten veronderstellen we dat ze vlot in onze maatschappij kunnen meedraaien als ze de taal van de lokale gemeenschap spreken. Uit de enquête blijkt dat deze kennis zelfs niet essentieel is want dat men bijvoorbeeld met kennis van het Engels zonder kennis van het Frans of het Nederlands al een eind op weg kan (zie tabel 88). Bij niet-westerse migranten ligt deze relatie veel complexer. In tegenstelling tot de westerse migranten kunnen zij in contacten met de plaatselijke bevolking geen gebruikmaken van de taal die ze in familieverband of in hun eigen lokale gemeenschap spreken. Ze zijn dus in de eerste plaats genooddaakt een bijkomende taal te leren om met deze lokale gemeenschap in communicatie te treden. De verwachtingen van de lokale gemeenschap liggen meestal echter hoger, en naast de taalcompetentie wordt van deze migranten eveneens verwacht dat de taal een eerste stap is in het overnemen van de lokale waarden en normen. Een Turk of Marokkaan die Nederlands spreekt is dus meer dan een persoon die een bepaald vocabularium hanteert en een aantal grammaticale regels onder de knie heeft.

Het eerste wat we met zekerheid kunnen besluiten is dat deze ‘anderstaligen’ nooit ‘Nederlandstaligen’ zullen worden. Van Franstalige zijde mag men deze verwachting deels wel koesteren, al blijkt uit het vorige hoofdstuk het amorphe karakter van het begrip ‘Franstalige’ als men het puur op basis van het gebruik van de lingua franca gaat afbakenen. De status van het Nederlands bij anderstaligen ligt niet erg hoog. Migrant die zich in Brussel komen vestigen en noch het Nederlands noch het Frans beheersen kiezen massaal voor het Frans als bijkomende taal. Puur rationeel is deze keuze uiteraard veel interessanter, en een eventuele emotionele binding met het Nederlands ontbreekt volledig. Ook westerse migranten kiezen voor het Frans, tenzij ze zich in de Vlaamse rand vestigen. Voor deze laatste groep wordt het Nederlands wel interessant als omgangstaal of als onderwijstaal voor de kinderen. Net zoals voor de Franstaligen is ook voor beide migrantengroepen de economische functie van het Nederlands de meest plausibele motivatie om ook deze taal te leren. Het Nederlands heeft in Brussel vooral een economische status. Dat dit voor niet-westerse migranten veel minder het geval is, kan verklaard worden doordat ze door de aard van de beroepen die ze uitoefenen in belangrijke mate met hun landgenoten in dezelfde laaggekwalficeerde jobs terechtkomen. Maar hun

aspiraties voor hun kinderen liggen ongetwijfeld hoger en dan komt het Nederlands erg snel om de hoek kijken. Zoals uit het onderzoek van Louckx (1982) al bleek staat het economische aspect echter onderaan het cumulatieve proces dat taalverandering op andere domeinen stuurt. Wie op het werk een bepaalde taal gebruikt gaat dit niet automatisch ook op andere domeinen doen. Toch kan de economische status van het Nederlands consequenties hebben voor andere domeinen.

Een eerste effect is merkbaar op onderwijsvlak. In het Nederlandstalig onderwijs vinden we een grote groep anderstaligen terug die door hun ouders vanwege de talenkennis naar deze scholen worden gestuurd. Dit heeft onrechtstreeks tot gevolg dat de kans dat deze kinderen Nederlandstaligen in hun vriendenkring tellen vergroot. Dit kan op zijn beurt weer impulsen geven voor het gebruik van het Nederlands in het Brusselse. Toch mag men hierbij de specifieke samenstelling van de leerlingenpopulatie in het Nederlandstalig onderwijs, vooral qua taalachtergrond, niet uit het oog verliezen. De aandacht dient bij de meeste in de eerste plaats naar taalverwerving te gaan, wat contrasteert met de situatie in Vlaanderen, waar de taal al spontaan wordt aangeleerd voordat men naar school gaat. De status van het Nederlands in Brussel zal dus in belangrijke mate afhangen van de energie, en de inherente financiële input, die men in dit onderwijs wil investeren. Dit is een van de weinige hefboomen die men vanuit Nederlandstalige hoek zelf in handen heeft om de status van het Nederlands in Brussel op te krikken.

Een ander bijkomend effect van het belang van het Nederlands in het bedrijfsleven is het feit dat de taal hier losgekoppeld wordt van het aantal Nederlandssprekenden in Brussel en eerder wordt bepaald door de economische relaties tussen deze Brusselse bedrijven en hun Nederlandstalige/Vlaamse leveranciers en afnemers. Zolang deze relaties belangrijk blijven, zal men niet zonder het Nederlands kunnen. De status van het Nederlands is dus niet louter een weerspiegeling van de Nederlandstalige bevolkingsgroep in Brussel maar wordt mee door de (sterke) economische positie van Vlaanderen bepaald. Al zal dit het Brusselse straatbeeld niet 'vernederlandsen', het zorgt wel voor een structurele verankering van de taal en is voor anderstaligen een reden om Nederlands te blijven leren. Op die manier heeft het bedrijfsleven voor het Nederlands een soort multiplicatoreffect, waartegen bijvoorbeeld een 'spectaculaire' stijging van het aantal Nederlandstalige Brusselaars met 20 % niet zou opwegen. Een taal blijft maar echt haar levensvatbaarheid behouden als men ze weet los te koppelen van een welomschreven groep sprekers. Dat men hierdoor onrechtstreeks ook met andere aspecten van de Vlaamse/Nederlandstalige cultuur in aanraking komt, kan enkel de verstandhouding tussen de gemeenschappen bevorderen en op termijn deze cultuur zelf verrijken, zoals nu met de Franstalige cultuur gebeurt.

De verengelsing van Brussel: realiteit of mythe?

Het Engels is voor Brussel het duidelijkste voorbeeld van het onderscheid dat men voor een taal noodzakelijkerwijze dient te maken tussen de taal van de *native speakers* (taal als gezinstaal of als taal van een bepaalde groep) en de functie van de taal op zich. Terwijl er bij het Nederlands en het Frans nog discussie kon zijn over het feit of het spreken van een van beide talen in een gegeven situatie kan verengd worden tot het lidmaatschap van een van beide taalgemeenschappen, is deze vraag voor het Engels niet aan de orde en wordt het hier duidelijk dat in een meertalige omgeving een dergelijke projectie weinig relevant is. In dit hoofdstuk vergelijken we het aantal Engelstaligen met het effectieve gebruik van het Engels zelf en trachten we de status van de taal in de Brusselse context te analyseren.

10.1.Engelssprekende Brusselaars

Een eerste indicatie voor het belang van een taal is het aantal personen dat deze taal als moedertaal spreekt. Logischerwijze gaan we hier in eerste instantie dan ook op zoek naar de Engelssprekende Brusselaars. Dit aantal is vrij beperkt, zo'n 2 % van de onderzoeksgroep sprak thuis met zijn ouders Engels, en ongeveer 1 % niet-Engelstaligen gebruikt het Engels als gezinstaal, bijvoorbeeld omdat de partners elkaars moedertaal niet spreken. We kunnen hier dan ook, gezien deze beperkte aantallen, moeilijk vergelijkingen met andere taalgroepen maken en zullen bijgevolg de antecedenten van deze Brusselaars kort bespreken.

Ongeveer twee derde van de Engelstaligen in Brussel hebben de Britse nationaliteit, ruim 10 % de Ierse en verder zitten in deze groep enkele Amerikanen en Noord-Europeanen die thuis uitsluitend Engels spraken. In de onderzoeksgroep zaten ook een tiental Engelstaligen met de Belgische nationaliteit, maar het gaat hier dan vooral om genaturaliseerde Belgen. Hun nationaliteit was bij de geboorte Chinees, Congolees, Nieuw-Zeelands, Argentijns en Maleisisch. De enkele niet-genaturaliseerde Belgen onder de Engelstaligen waren kinderen uit huwelijken waarbij een

van de partners de Belgische en de andere de Britse nationaliteit had en die thuis ofwel uitsluitend Engels ofwel Engels in combinatie met het Frans spraken.

De meeste Engelstaligen zijn in de loop van de laatste twintig jaar naar België gekomen als gevolg van hun arbeidssituatie, of reisden mee met hun partner die in België kwam werken (90 % van de Engelstaligen). De meerderheid heeft een universitaire vorming achter de rug en de gemiddelde leeftijd (ouder dan 40 jaar) en het beroepsprofiel verraden hogere posities in het bedrijfsleven of bij internationale organisaties. De meesten wonen in Brussel-stad of Elsene of verder naar het zuiden, in Oudergem en Ukkel.

De bovenstaande beschrijving refereert slechts aan een deel van het aantal 'Engelstalige' gezinnen in Brussel. Er zijn immers ook gezinnen die het Engels gebruiken maar die geen Engelstalige achtergrond hebben. Dit aantal ligt echter vrij laag en het gebruik van het Engels tussen ofwel de partners onderling ofwel tussen een van de partners en de kinderen bedraagt nog geen 2 %, Engelstalige ouders inbegrepen. Wel zien we af en toe het Engels opduiken als tweede taal die met de kinderen wordt gesproken zonder dat een van beide ouders Engelstalige roots heeft. Dit konden we onder meer constateren bij enkele Franstalige partners die door hun taalgebruik met de kinderen nu als nieuwe tweetalige gezinnen beschouwd kunnen worden. Dergelijke fenomenen zijn uiteraard interessant, maar in een survey-aanpak zijn deze gevallen als groep verwaarloosbaar. Een andere groep Engelstaligen die niet in het onderzoek voorkomt bestaat uit personen die zich niet in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest hebben gevestigd maar in de (zuidoostelijke) rand rond Brussel. We denken hierbij in de eerste plaats aan Tervuren en Wezenbeek-Oppem, maar ook Hoeilaart, Overijse en Zaventem tellen heel wat Britten onder hun inwoners. Ze vestigen zich voornamelijk in de buurt van de British School of Brussels in Tervuren, die ook de basis vormt voor een aantal sportieve en culturele activiteiten van de Britten in het Brusselse. Hetzelfde zien we ook in Waterloo gebeuren, hier geconcentreerd rond de Saint-John's International School.

10.2. Kennis van het Engels

In de toptien van de Brusselse talenkennis (zie tabel 6) prijkt het Engels samen met het Nederlands op de tweede plaats. Tabel 90 geeft een overzicht van de kennis van het Engels per taalgroep op basis van de zelfge-rapporteerde kennis op 'spreekniveau'.

Kennisniveau	Nederlands talig	Frans talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders talig
Goed/uitstekend	41,2 %	33,5 %	29,1 %	34,3 %	31,0 %
Redelijk	22,7 %	30,7 %	30,0 %	30,0 %	14,0 %
Niet/enkele woorden	36,1 %	35,9 %	39,8 %	35,7 %	54,9 %

Tabel 90. Niveau 'Engels spreken' volgens taalgroep

Met betrekking tot het kennisniveau zijn er significante verschillen tussen de taalgroepen. De Nederlandstaligen scoren het best, gevolgd door de Franstaligen en nieuwe tweetaligen, en de traditioneel tweetaligen sluiten de rij. Verhogen we de moeilijkheidsgraad door in plaats van het spreken het schrijven als criterium te nemen, dan verkleint het verschil tussen de Nederlandstaligen en de rest, maar blijft het significant. Deze groepen hebben wel met elkaar gemeen dat hun kennis van het Engels aangeleerd is en ze de taal dus niet van thuis meekregen. Bij de groep 'anderstaligen' ligt dit uiteraard anders en treedt een polarisering op qua kennis van het Engels. Enerzijds zitten in deze groep de Engelstaligen die met de taal opgroeiden, en anderzijds lagergeschoolde anderstaligen van wie het kennisniveau van het Engels significant lager ligt dan dat van de andere Brusselaars. In het algemeen geldt wel dat meer nog dan de taalgroep de leeftijd en het opleidingsniveau de kennis van het Engels bepalen en voor statistisch significante verschillen zorgen: hoe jonger de respondenten, hoe beter hun kennis van het Engels, met een piek tussen 40 en 25 jaar en opnieuw een lichte daling voor de -25'ers; en hoe hoger de opleiding, hoe beter de kennis van de Engelse taal.

10.3. Gebruik van het Engels

In de privé-sfeer wordt in Brussel weinig Engels gesproken. Met vrienden spreekt zo'n 2 % van de Brusselaars wel eens Engels, 1 % combineert het Engels wel eens met het Frans en 0,1 % met een andere taal. De cijfers voor het gebruik van het Engels in de buurt zijn van dezelfde grootteorde: 0,3 % spreekt Engels met de burens en 2,2 % combineert het Engels met het Frans. In de winkel wordt nog minder Engels gesproken, zeker in de buurtwinkel. Zelfs Engelstaligen spreken in de buurt en bij het winkelen in meer dan 80 % van de gevallen Frans. Zij hebben wel meer Engelstalige vrienden en spreken in hun vriendenkring ongeveer voor de helft Engels en voor de helft Frans. Ook in het verenigingsleven komt het Engels weinig aan bod tenzij het om specifieke verenigingen voor Engelstaligen gaat, al zien we bij internationale verenigingen (zoals Greenpeace, Amnesty International enzovoort) wel het Engels opduiken, ook bij niet-Engelstaligen.

In de openbare dienstverlening, in de brede betekenis van het woord, is het aantal personen die zich in het Engels tot de dienstverlener wenden, te verwaarlozen. De Engelstaligen leggen hun doktersbezoeken vooral in het Engels af (ongeveer een derde), en ook in het ziekenhuis trachten sommigen hun eigen taal te spreken (zo'n 20 %). Elders gaat het moeilijker, en spreekt zo'n 10 % of minder van de Engelstaligen zijn of haar moedertaal. In dalende volgorde van belangrijkheid kunnen ze in het Engels terecht bij de mutualiteit, de apotheker, de politie, de post en het openbaar vervoer.

In de media- en cultuursector speelt het Engels echter wel een belangrijke rol. Bij de audiovisuele media gaat het vooral om een onrechtstreekse invloed. Buiten de Engelstaligen worden Britse tv-zenders maar door goed 10 % van de Brusselaars bekeken. Het eerder aangehaalde VT4-verhaal toont echter aan dat jongeren – hetzij Franstaligen hetzij anderstaligen – net naar VT4 kijken omdat de meeste programma's in het Engels worden uitgezonden en ze op die manier de beperktere toegankelijkheid van andere Nederlandstalige zenders weten te omzeilen. Ook via de radio speelt het Engels een vergelijkbare rol. Weinigen, opnieuw met uitzondering van de native speakers, luisteren naar Engelstalige radiozenders, maar de taal die op de meeste zenders het vaakst te horen is is wel het Engels. Engels wordt wel gelezen, als we ons baseren op het ontleengedrag in de bibliotheek (12,7 % van de bibliotheekbezoekers ontleent wel eens een Engels boek), maar Engelstalige kranten worden bijna uitsluitend door Engelstaligen gelezen. Wat tijdschriften betreft is de tendens gelijklopend en lezen niet-Engelstaligen vooral vakliteratuur in het Engels. Een speciale positie wordt in de lokale media ingenomen door *The Bulletin*, een Engelstalig weekblad dat zich op de Engelstalige gemeenschap in Brussel richt en zowel informatie over Brussel en de rest van België aanbiedt als de eigen Engelstalige netwerken in de hoofdstad en daarbuiten ondersteunt. Deze publicatie wordt door een belangrijk deel van haar doelgroep wel degelijk gelezen, zodat de visie die hierin vertolkt wordt over bijvoorbeeld het Belgische politieke leven de ideeën hierover binnen de Engelstalige gemeenschap mee bepaalt.

Waar het Engels vooral zichtbaar aanwezig is, is in het bedrijfsleven. Dit beperkt zich niet tot het werk van en met Engelstaligen, maar weerspiegelt zich in de arbeidssituatie van heel wat Brusselaars. Net als het Nederlands is het Engels vooral in de externe contacten van het bedrijf belangrijk: indien bij de aanwerving talenkennis een vereiste was, werd in 40 % van de gevallen ook de kennis van het Engels geëist; 15 % van de bedrijven voert onder andere publiciteit in het Engels – ongeveer 3 % zelfs exclusief in deze taal – en 18,5 % van de werknemers die in contact komen met de klanten gebruiken hierbij eveneens het Engels. Ook binnen het bedrijf zelf verloopt 12,7 % van de schriftelijke communicatie in het

Engels, al wordt tussen collega's slechts in 6 % van de gevallen ook Engels gesproken en met de bazen in ongeveer 5 %. Opvallend is dat het hier niet uitsluitend om communicatie met Engelstaligen gaat. Zo verloopt 5 % van de communicatie tussen een Franstalige werknemer en een Nederlandstalige klant in het Engels, evenals 2,7 % van de contacten tussen Franstalige en Nederlandstalige collega's. De invloed van het bedrijfsleven en het Engels stopt echter niet bij de bedrijfspoort. Zo heeft een aantal internationale instellingen ook een parallel circuit van ontspanningsverenigingen, gezondheidszorg enzovoort uitgebouwd, wat (onder meer) Engelstaligen toelaat ook buiten het bedrijf in de eigen taal een aantal essentiële handelingen te vervullen en hun vrije tijd met mensen met eenzelfde linguïstische achtergrond door te brengen.

Aansluitend dienen we ook nog te vermelden dat het Engels ook in het onderwijs een rol speelt. Zo gaan steeds meer Brusselse studenten na het behalen van hun eerste universitaire diploma aan de Brusselse universiteiten een tweede cyclus in het Engels volgen. Dit biedt enerzijds perspectieven op de arbeidsmarkt en wakkert anderzijds de discussie rond de rol van het Engels in het Vlaamse en Franstalige onderwijssysteem aan.

10.4. Status en positie van het Engels

De invloed van het Engels op de Brusselse samenleving is niet erg eenduidig. Als men uitgaat van de taalkennis is de invloed groot en kennen ongeveer evenveel Brusselaars behoorlijk Engels als behoorlijk Nederlands. Maar buiten de taalverwerving via het onderwijs en het gebruik in de werkomgeving voor een gedeelte van de volwassenen is er van deze kennis in het dagelijkse leven weinig merkbaar en gebruiken niet-Engelstaligen zelden of nooit het Engels. Zelfs een Engelstalige die in Brussel gaat winkelen doet dit meestal in het Frans. Daar staat wel de onrechtstreekse invloed van deze taal tegenover. Televisie- en radiostations zenden voor een groot deel Amerikaanse, Britse en Australische series en films uit en de radio speelt vooral Engelstalige muziek. Ook de aanwezigheid van het Engels in het straatbeeld via reclamepanelen, slogans en internationale winkellogo's drukt zijn stempel op het beeld dat men van de stad heeft. De Brusselse bedrijven ontsnappen evenmin aan deze invloed en voeren ook reclame in het Engels. Op deze manier grijpt er een beïnvloeding plaats die een gedeeltelijke verklaring kan vormen voor de kloof tussen het gevoel van 'verengelsing' enerzijds en anderzijds het feit dat met survey-research hiervan weinig te detecteren valt, aangezien thuis, met vrienden en in andere contacten weinig Engels wordt gebruikt. Het proces van verengelsing is dus helemaal niet te vergelijken met het vroegere proces van verfransing. Bij het verfransingsproces ging het om een verdringing

van de ene taal ten voordele van de andere op alle domeinen van het dagelijkse leven, van arbeidssituatie en schoolomgeving tot thuismilieu. De verengelsing is minder allesomvattend, maar daarom niet minder ingrijpend. Het Engels levert slechts op enkele specifieke terreinen slag met het Nederlands en/of het Frans. Toch zijn een aantal belangrijke aspecten van de invloed van het Engels met survey-research niet te analyseren. Zo is er bijvoorbeeld de onmiskenbare invloed op de woordenschat van zowel het Frans als het Nederlands en gaan mensen steeds meer Engelstalige woorden en uitdrukkingen in hun dagelijkse taalgebruik incorporeren. Deze vorm van beïnvloeding komt hier uiteraard niet aan bod, maar is er ongetwijfeld. Toch constateren we dat voor de taalgroepen op zich het Engels geen bedreiging vormt, wel voor het 'functie'-aspect van de taal. Deze invloed vinden we dan vooral op het vlak van de media, in de communicatiesector, binnen de arbeidssituatie, en in het onderwijs.

Als we de status van het Engels trachten af te meten aan de zes dimensies die Ammon (1989) aan het gebruik van een specifieke taal toeschrijft, dan scoort het vrij hoog. Hoewel de taal slechts door een in numeriek beperkte ingeweken bevolkingsgroep wordt gesproken, leren zowel Nederlandstaligen, Franstaligen als de meeste anderstalige Brusselaars op de schoolbanken Engels. Bijgevolg dringt de taal ook makkelijk door in de dagelijkse communicatie en zien we ze bijvoorbeeld opduiken in gesprekken tussen Franstaligen en Nederlandstaligen. Het sociale en economische profiel van de Engelstaligen in Brussel werkt de impact van het Engels nog in de hand. Hoofdstuk 7 leerde ons al dat het beroepsprofiel van de Engelstaligen vrij gunstig contrasteert met dit van de gemiddelde Brusselaar. Vooral in de randgemeenten waar ook veel Engelstaligen wonen kunnen we het prestige van deze groep, en dus onrechtstreeks ook dat van de taal, aflezen van de stijgende evolutie van de vastgoedmarkt. Hoewel het Engels slechts op een beperkt aantal domeinen actief is, laat het zijn invloed toch vooral op strategische posities gelden, met centraal het bedrijfsleven, gesteund door het onderwijs. De media bevestigen op hun beurt elke dag opnieuw de status van het Engels als wereldtaal. Hoewel het Engels in Brussel geen enkele legale status geniet, zien we het toch als semi-officiële taal opduiken. Zo wordt door politici of actoren in het (hoger) onderwijsveld nu en dan een proefballonnetje opgelaten om het Engels als onderwijstaal toe te laten, hoewel dit wettelijk in de meeste gevallen (nog) niet kan. Op die manier zou het dan toch een zekere officiële status binnen het onderwijsdomein kunnen claimen. Ook in de overheidscommunicatie duikt het Engels steeds vaker op. Zo is de gemeentelijke administratie officieel wel tweetalig en zijn de websites van de meeste Brusselse gemeenten dat ook, maar we zien op sommige sites ook vertalingen in het Engels opduiken. Bovendien wordt het voor de burger mogelijk met lokale mandatarissen en ambtenaren in het Engels te com-

municeren, wat voor het Arabisch bijvoorbeeld niet is weggelegd. Ook het feit dat Brussel zich als Europese hoofdstad profileert en een aantal belangrijke internationale instellingen en bedrijven op haar grondgebied telt, verhoogt de druk op de politiek en de administratie om ervoor te zorgen dat een aantal zaken ook in het Engels afgehandeld kunnen worden.

Dit alles maakt van het Engels een soort van *brugtaal*. Hiermee wordt verwezen naar het feit dat het Engels, vergelijkbaar met een lingua franca, wordt gebruikt wanneer minstens één van beide partijen in de communicatie op een andere taal overschakelt en op die manier de 'brug' tussen twee partijen slaat, hoewel dit slechts in zeer specifieke domeinen en in welbepaalde omstandigheden gebeurt. Ze vervangt de lingua franca niet maar vult ze op zekere momenten aan en biedt een mogelijkheid om buiten deze lingua franca in bepaalde situaties nog een andere taal te gebruiken. Reclame voeren in het Engels is voor een bedrijf één manier waarop de brug tussen de potentiële consument en de producent geslagen wordt, door het overbrengen van een specifieke boodschap in een sfeer die de klant tot consumptie moet aanzetten. Het taalgebruik tussen Franstaligen en Nederlandstaligen op het werk is dan weer een ander voorbeeld van deze brugfunctie. Als op een gegeven moment de lingua franca praktisch gezien wel kan gebruikt worden, maar men 'symbolisch' beter een andere taal hanteert, kan men het Engels als brugtaal gebruiken. Het gebruik van een brugtaal kan uiteraard ook puur praktisch zijn, zoals het gebruik van het Engels in formele contacten met klanten of in het verenigingsleven. Taalkeuze is immers altijd een afwegen van praktische en symbolische overwegingen.

Ten slotte kan men zich ook afvragen of het Engels nu de taal is van de internationale gemeenschap in Brussel. Hierop kan men moeilijk bevestigend antwoorden, aangezien op alle terreinen het Frans het nog haalt van het Engels. Zeker in de privé-sfeer, maar zelfs op het werk en in de media blijft het Frans belangrijker, ook voor de niet-Belgen. Als we de resultaten van het survey-onderzoek overlopen, zijn we in de eerste plaats geneigd te stellen dat het Engels eerder de taal van de Engelstaligen in Brussel is dan van een internationale gemeenschap. Als de taal soms onverwachts opduikt, zoals tussen Nederlandstaligen of Franstaligen of in familieverband als tweede taal, wijst het gebruik meestal niet naar die veronderstelde gemeenschap. Dit 'internationale' karakter verwijst hoogstens naar de Brusselaars uit de Noord-Europese landen, maar andere, zelfs recent gemigreerde Europese migranten hebben naast gebruik van de taal van het land van oorsprong nog steeds een duidelijke voorkeur voor het Frans. Het is wel zo dat we ons bij de steekproef tot het gebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest hebben beperkt, zodat diegenen die in de Brusselse periferie wonen uit de boot vallen. Als we weten dat een aantal Engelstalige en internationale scholen daar zijn gevestigd, en ook bijvoor-

beeld de invloed op de grond- en woningprijzen van die kapitaalkrachtige groep tot ver buiten de grenzen van Brussel voelbaar is, weten we dat dit onderzoek slechts een beperkt gedeelte van die gemeenschap heeft weten te bereiken. Voor Brussel zelf kunnen we evenwel besluiten dat de invloed van het Engels (nog) vrij beperkt is. Maar als we naar de status van de taal kijken kunnen we er niet omheen dat het belang van het Engels niet louter kan worden afgeleid uit het aantal sprekers en het gebruik van deze taal in de publieke sfeer. Haar centrale positie in internationale organisaties en het bedrijfsleven zorgt voor een nog veel krachtiger multiplicatoreffect dan bij het Nederlands. Als uit het onderzoek blijkt dat het kennisniveau van het Engels en het Nederlands aan elkaar gewaagd zijn, is het duidelijk welke taal het meest kans heeft om in de toekomst de tweede plaats voor zich alleen op te eisen. Maar dit onderzoek toonde ook al duidelijk aan dat het feit dat iedereen een bepaalde taal beheerst, dit niet betekent dat men altijd en overal deze taal gaat gebruiken en dat het multilinguïstische aspect verdwijnt. Voor het Engels zal dit niet anders zijn.

Enkele aspecten van de relatie taal-identiteit

In de vorige hoofdstukken van deze publicatie werd al gealludeerd op de relatie tussen taal en identiteit. Hoewel het ontrafelen van deze complexe relatie, en de manier waarop het individu of de groep deze aanwendt om zich enerzijds van de anderen te onderscheiden en zich anderzijds in de groep of samenleving te integreren, een uitgebreid onderzoek op zich vergen, werden in de vragenlijst toch een aantal items opgenomen die hiertoe een eerste aanzet kunnen geven. Bij gebrek aan vergelijkingspunten kan ook hier de survey-benadering slechts de basis leggen voor verder onderzoek en moeten we ons tot een beschrijvende benadering beperken. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen de culturele en politieke identiteit, al doet dit, gezien de eigenheid van het Brusselse politieke model, enigszins kunstmatig aan en lopen beide willens nillens door elkaar. Bij de culturele identiteit gaan we na hoe de verschillende taalgroepen elkaar zien, hoe ze hun eigen cultuur beleven en hoe ze deze willen doorgeven aan de volgende generatie. De politieke identiteit peilt naar de mate waarin de linguïstische achtergrond de politieke betrokkenheid stuurt en in hoeverre de taalproblematiek als een politiek issue gezien wordt. Ten slotte hebben we de ondervraagden ook gevraagd wat voor hen de voorwaarden zijn om in het politieke model te participeren en of taal er daar ook één van is.

11.1. Taal en culturele identiteit

Uit de inleidende hoofdstukken bleek hoe moeilijk het is om in een meertalige stad of omgeving taalgroepen af te bakenen. Toch is zowel op cultureel als politiek vlak de taal een bepalend criterium in Brussel. Dit illustreert niet alleen het belang van de taal in historisch perspectief, maar blijft ook nu nog als centrale invalshoek fungeren. Taal is op zich een belangrijk element, maar is niet altijd noodzakelijk om de groepsidentiteit te laten overleven. Een groep kan een andere taal aannemen en zich toch als groep handhaven. Typische voorbeelden hiervan zijn de Ieren en de

Welshmen van wie nog weinigen de taal spreken maar bij wie ondanks het overnemen van de dominante (Engelse) taal toch de Ierse/Welshe identiteit behouden bleef. Maar taal op zich is meestal onvoldoende als *marker*, niet alleen omdat ook mensen van buiten de groep de taal kunnen aanleren, maar eveneens omdat de taal zelf constant veranderingen ondergaat. Zeker in een meertalige urbane omgeving zoals Brussel is wederzijdse beïnvloeding van de talen bijna onvermijdelijk. Taalverandering is inherent aan de maatschappelijke dynamiek in een multilinguïstische en multiculturele samenleving. Dit betekent niet noodzakelijk dat een taal hoeft te verdwijnen of dat de meerderheidstaal onaantast blijft. Zo zien we in Brussel dat door de diversiteit aan Franssprekenden men verschillende ‘soorten’ Frans naast elkaar krijgt (Janssens, 2000) en dat op die manier de taal een andere betekenis krijgt dan de elitaire taal uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Tweektaligheid is een andere mogelijkheid om met deze meertaligheid om te gaan, maar kan evengoed als een tussenstadium in een taalverschuivingsproces dan als een groepseigenschap beschouwd worden. Door deze evoluties kunnen naast taal ook andere markers op de voorgrond treden. Zo zagen we bijvoorbeeld bij de Franstaligen dat zowel taal als nationaliteit belangrijk zijn in de uitbouw van de vriendenkring, en dus is het feit dat anderstaligen Frans spreken niet voldoende opdat ze door de Franstaligen om hen tot de eigen groep te rekenen. Men zou kunnen stellen dat net door die andere invulling van de eigen groepsidentiteit de oorspronkelijke groep die zich met deze taal vereenzelvigde bijkomende markers gaat zoeken om de grenzen van de eigen groep te concretiseren. Het is niet onmogelijk dat op die manier het accent vooral op de grenzen komt te liggen en veel minder op de inhoud. In dit deel gaan we op zoek naar elementen van de manier waarop die grenzen bij de Brusselaars getrokken worden en hoe de verschillende taalgroepen die identiteit invullen, rekening houdend met de culturele en linguïstische diversiteit van de samenleving waarin ze leven. Met dit in het achterhoofd doen we een poging om enkele aspecten van de culturele identiteit van de Brusselaars te ontrafelen.

11.1.1. Culturele identiteit en stereotypering

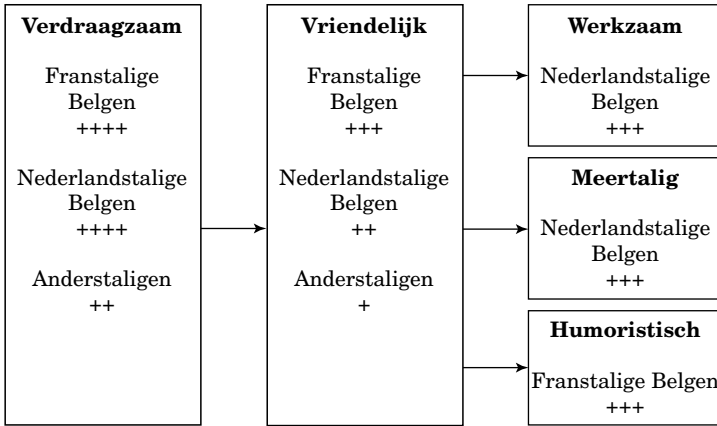
In deze eerste paragraaf trachten we aan de hand van de associatievraag¹ een overzicht te geven van de manier waarop de verschillende groepen de anderen percipiëren. Deze manier om zichzelf en anderen te classificeren noemt men stereotypering. Door een simplistische veralgemening tracht

¹ Zie voetnoot 5, blz. 80.

men anderen te categoriseren en maakt men op een nogal ongenueanceerde manier duidelijk hoe men de anderen ziet. De algemene bevindingen worden in figuur 11 en figuur 12 samengevat. Het aantal plus- of mintekens verwijst naar de score op de desbetreffende eigenschap: hoe meer plus- of mintekens, hoe hoger de score op de positieve of negatieve eigenschap. Beide figuren zijn gebaseerd op de antwoorden van alle Brusselaars en niet op deze van een bepaalde deelpopulatie, zoals dit in de andere hoofdstukken het geval was. De bedoeling is om op basis van het totaalbeeld een aantal indicaties te krijgen over de manier waarop de Brusselaars over elkaar denken.

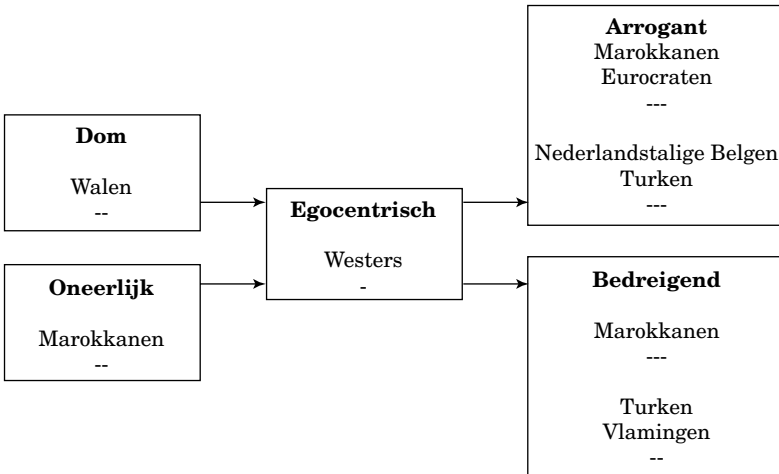
Opmerkelijk is dat vooral de ‘positieve’ eigenschappen worden aangestipt. Hierin zit echter een duidelijk patroon. In de eerste plaats is er het onderscheid dat wordt gemaakt tussen Belgen en niet-Belgen. Hoewel de evaluatie over het algemeen positief is, worden aan Belgen systematisch meer positieve eigenschappen toegeschreven dan aan niet-Belgen. Een tweede aspect is het cumulatieve karakter van deze positieve eigenschappen, waarbij verdraagzaamheid als meest gedeelde eigenschap naar voren komt, gevolgd door vriendelijkheid, werkzaamheid, meertaligheid en humor. De Franstalige Brusselaars en Walen worden als het meest verdraagzaam ervaren, gevolgd door Nederlandstalige Brusselaars en Vlamingen, met op een duidelijke afstand Marokkanen, eurocraten en Turken. De scores voor vriendelijkheid zijn minder hoog, maar vertonen hetzelfde patroon. Ten slotte krijgen we een opsplitsing waarbij Franstalige Brusselaars en Walen als humoristen worden beschouwd, en Nederlandstalige Brusselaars en Vlamingen als harde werkers en meertalig. De rest van de Brusselaars scoort op deze drie eigenschappen laag.

We krijgen in de dataset dus een positieve labeling van de Belgen ten overstaan van niet-Belgen (dus op basis van de nationaliteit) en van de Franssprekenden (hoogste score) tegenover de Nederlandstaligen (middelste scores) en de personen die ook andere talen spreken (laagste scores), waarbij de eerste twee taalgroepen eerder door differentiatie van de eigenschappen dan door een hiërarchische differentiatie worden gecategoriseerd.

Figuur 11. Structuur binnen positieve eigenschappen

De structuur binnen de ‘negatieve’ eigenschappen is veel minder homogeen. De negatieve grenzen worden veel minder duidelijk getrokken. Figuur 12 is een poging om ook hier een zekere rangorde in de eigenschappen te introduceren.

Figuur 12. Structuur binnen negatieve eigenschappen

De predikaten dom en oneerlijk worden het minst toegewezen, met enkel de Walen en de Marokkanen als negatieve uitschieters. Egocentrisme scoort voor alle groepen hoger dan beide vorige eigenschappen en hoewel de onderlinge differentiatie gering is, is er een algemene tendens om de beide migrantengemeenschappen lager te quoteren, wat van egocentrisme in de

eerste plaats een 'westerse' eigenschap maakt. De grootste verschillen worden opgetekend voor de eigenschappen arrogantie en bedreiging. Arrogantie lijkt vooral een zaak te zijn van niet-Franstaligen, met de Marokkanen en eurocraten als meest arrogante Brusselaars. Het zich bedreigd weten manifesteert zich vooral tegenover de Marokkanen. Turken en Vlamingen wekken in mindere mate een onwennig gevoel op. Opmerkelijk is dat bij deze laatste eigenschap 10 % van de Brusselaars met een Nederlandstalige achtergrond de Vlamingen als een bedreiging ervaart en deze groep alleen de Marokkanen als een 'nog' grotere bedreiging ziet.

Kunnen we op basis van deze stereotypering een algemene tendens onderscheiden? Hoewel dit een wat speculatief karakter heeft, valt er toch een lijn te trekken in de manier waarop deze associaties werden gemaakt. De kern wordt gevormd door de Franstaligen, die als open en vriendelijk worden gezien, maar Brussel, als verdraagzame maar Franstalige stad, komt onder druk te staan. Deze druk komt in de eerste plaats van binnen-uit, van Turkse maar vooral Marokkaanse migranten die zowel qua taal als nationaliteit verschillen met deze Franstaligen. Ze worden gezien als minder verdraagzaam, minder vriendelijk, arroganter en bedreigender dan de anderen. Ook extern voelen de Brusselaars zich aangevallen, namelijk door de Vlamingen, die ook als een bedreiging worden ervaren maar van wie vooral de meertaligheid en werklust worden benadrukt, wat men als een economische dreiging zou kunnen vertalen. Tussen beiden in zweven de eurocraten, die zowel een andere taal als een andere nationaliteit hebben maar die niet zo prominent aanwezig zijn, en die ook economisch sterk staan maar veel minder confronterend zijn dan de Vlamingen. De Nederlandstalige Brusselaars ten slotte zitten wat tussen de Franstaligen en Vlamingen in. Als algemene reactie op deze situatie hebben alle groepen de neiging terug te plooiën op de eigen gemeenschap.

11.1.2. Culturele identiteit en ethnocentrisme

Een tweede aspect dat hier wordt aangekaart is in hoeveel belang de verschillende taalgroepen hechten aan de eigen cultuur in vergelijking met deze van de anderen. Aan de hand van een zestal items peilen we naar de mate van ethnocentrisme² bij de verschillende groepen. De respondenten dienden de volgende stellingen te evalueren:

² Ethnocentrisme verwijst naar de attitude waarbij een persoon ervan uitgaat dat de eigen groep of cultuuruitingen belangrijker of cultureel superieur kunnen worden geacht ten aanzien van andere groepen en hun cultuuruitingen. Hoe groter de vijandigheid tegenover de andere groep, hoe duidelijker de grens van de eigen groep kan worden afgebakend.

- wanneer mensen met een verschillende culturele achtergrond in eenzelfde buurt samenwonen geeft dit veelal aanleiding tot problemen;
- in de omgang tussen mensen is de religieuze overtuiging onbelangrijk;
- mensen met een verschillende culturele achtergrond trouwen het best niet met elkaar;
- familiebanden zijn belangrijker dan vriendschapsbanden;
- het is voor alle culturele groepen belangrijk om geregeld samen te komen en de eigen specifieke feestdagen te vieren;
- het in contact komen met mensen uit een andere cultuur is voor ons boeiend en verrijkend.

De ondervraagden dienden hierbij aan te geven in hoeverre ze met de uitspraken akkoord gingen of niet. Tabel 91 vat de antwoorden op de vragen samen. De items werden zodanig gehercodeerd dat de scores allemaal verwijzen naar de mate van ethnocentrisme. Vanwege de heterogeniteit van de categorie ‘anderen’ en het feit dat deze gegevens hierdoor niet te interpreteren zijn, werd deze opgesplitst in drie subgroepen: Turken, Marokkanen en niet-Belgen met een EU-nationaliteit.

Etnocentrisme	Nederlands- talig	Franstalig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig
Samenleven culturen problemen	39,3 %	32,1 %	37,4 %	24,8 %
Religie belangrijk	25,9 %	33,2 %	31,4 %	38,9 %
Geen interculturele huwelijken	46,4 %	32,8 %	42,9 %	22,1 %
Familierelaties	65,1 %	49,1 %	56,2 %	57,1 %
Feesten	77,5 %	68,5 %	76,5 %	76,0 %
Samenleven geen verrijking	10,8 %	4,5 %	7,5 %	0,9 %
	Turks	Marokkaans	EU-nationaliteit	Totaal
Samenleven culturen problemen	42,5 %	27,6 %	28,6 %	32,4 %
Religie belangrijk	50,6 %	53,2 %	30,0 %	35,0 %
Geen interculturele huwelijken	32,9 %	33,9 %	25,1 %	33,8 %
Familierelaties	80,3 %	77,4 %	62,7 %	57,5 %
Feesten	93,7 %	91,1 %	75,0 %	74,4 %
Samenleven geen verrijking	11,1 %	3,8 %	2,6 %	5,1 %

Tabel 91. Etnocentrisme op basis van taalgroepen

In deze data zit een duidelijke structuur. De items die het hoogst scoren hebben betrekking op de twee islamitische gemeenschappen, zij vinden feesten en familieverbanden doorslaggevend. Dit is een duidelijk culturele affirmatie, maar niet noodzakelijk een religieuze. De symboolfunctie op zich is belangrijk. Hoewel de waarde van religie eveneens wordt benadrukt, zijn de scores hiervan heel wat lager. In het verlengde hiervan worden interculturele huwelijken als minder bedreigend ervaren dan een afbrokkeling van familierelaties en de bevestiging van de traditie van het land van herkomst. Een meer gedetailleerde analyse wijst tevens op een intergenerationeel conflict, waarbij de jongeren zich nog wel in de twee eerste items kunnen herkennen zonder dat dit hen hindert om ook in de westerse maatschappij mee te draaien. Dit is een bekend fenomeen bij islamitische jongeren die in het Westen opgroeien (zie Catani, 1986). Dat we bij de weerstand tegenover interculturele huwelijken de hoogste scores krijgen bij die groepen waarin Nederlands wordt gesproken kan op het eerste gezicht verbazing wekken. Het zijn immers diegenen die het meeste partners met een andere taalachtergrond hebben. Het is waarschijnlijk niet zozeer de taal als wel de cultuur die een obstakel blijkt te vormen. De drie resterende items trekken deze lijn door. Samenlevingsproblemen en de mening dat andere culturen geen verrijking zijn voor de eigen cultuur worden significant meer geopperd door Nederlandstaligen en Turken, en in iets mindere mate door de traditioneel tweetaligen. Misschien met uitzondering van deze laatsten speelt de Franse taal in deze groepen een ondergeschikte rol, zodat men waarschijnlijk denkt met de andere cultuur ook de dominante taal binnen te halen. Deze reflex vinden we echter maar bij een minderheid (en in het geval van de vraag over verrijking zelfs bij een heel kleine minderheid) van de respondenten uit deze groepen terug, zodat we dit zeker niet mogen veralgemenen voor al hun leden, al blijft het verschil met de andere groepen wel frappant. Ook valt de lage score op van de nieuwe tweetaligen die de positieve aspecten van het multiculturele samenleven benadrukken, de minste weerstand tegenover interculturele huwelijken tentoonspreiden en het samenleven met andere culturen het minst als problematisch ervaren. De grootste openheid tegenover andere groepen vinden we dus vooral bij de tweede en derde generatie migranten. Zij zijn de generatie die de brug moet leggen tussen de lokale migrantengemeenschap en de Brusselse samenleving en tonen hiertoe duidelijk hun wil.

11.1.3. Culturele identiteit en onderwijs

Gezien het belang van taal en cultuur is het doorgeven ervan een cruciaal element in het socialisatieproces en de overleving van de eigen groep in

een meertalige en multiculturele omgeving. Daarom werd ook gepeild naar de mening van de respondenten in verband met het taalonderwijs en de culturele vorming in een multiculturele samenleving. Vanwege het belang van een vroege basisvorming bij het aanleren van een taal richten de tabellen 92 en 93 zich op het niveau van het lager onderwijs. Qua taal dienden de respondenten uit drie mogelijkheden te kiezen: geen tweede taal in het lager onderwijs (de extreem doorgetrokken consequentie van het tweetaligheidsdenken en de daaruit volgende theoretische conceptie van tweetaligheid waarbij onderwijs een gemeenschapsmaterie is en dus in eerste instantie in de taal van de gemeenschap dient te gebeuren), de andere officiële taal wordt als vak aangeboden (vergelijkbaar met de huidige situatie), of de lessen zelf worden in beide officiële talen gegeven (waarbij de andere officiële taal geen louter vak maar een evenwaardige onderwijstaal wordt). Omdat het hier enkel om de beide officiële talen gaat worden de anderstaligen hier niet verder opgesplitst.

Taal school	Nederlands talig	Frans talig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig	Anders talig
Taalmix	78,9 %	72,7 %	84,6 %	80,6 %	80,2 %
Taal als vak	18,9 %	25,3 %	14,6 %	17,2 %	16,0 %
Eén taal	2,2 %	2,0 %	0,8 %	2,2 %	3,8 %

Tabel 92. Taalonderwijs in de lagere school

De mening van de Brusselaars is overduidelijk, ruim drie vierde van de ondervraagden kiest voor een onderwijsvorm waarbij in het lager onderwijs zowel het Nederlands als het Frans op een evenwaardige manier aanbod komen, of waarbij de andere officiële taal in het lager onderwijs minstens een belangrijkere rol speelt als onderwijstaal. Dit is misschien niet verwonderlijk, gezien de schaduwzijde van de eentalige onderwijsstructuur, namelijk de afkalving van de kennis van de andere landstaal, en de nood aan de kennis van het Nederlands bij niet-Nederlandstaligen. De grootste koudwatervrees zit nog bij de Franstaligen, maar zij die het huidige systeem ideaal vinden vormen ook daar een minderheid. Dat is toch wel opmerkelijk, aangezien respondenten, wanneer ze zich weinig bij het onderwerp betrokken voelen, eerder geneigd zijn de huidige situatie – die ze herkennen en meestal als evident beschouwen – als keuze naar voren te schuiven. Er is dus wel degelijk een substantiële vraag naar een ander (taal)onderwijs gegroeid.

Naast de taal is in een samenleving die uit mensen met een verschillende culturele achtergrond bestaat ook het doorgeven en respecteren van de eigen cultuur belangrijk voor de identiteit van het individu en de groep waartoe iemand behoort. In tabel 93 worden de antwoorden op de vragen

in verband met het onderwijzen van cultuur in het lager onderwijs voorgesteld. Hier kon tussen drie opties worden gekozen:

- alle belangrijke culturen van de Brusselse inwoners worden in de klas behandeld;
- er komen uitsluitend facetten van de autochtone cultuur aan bod;
- er wordt voorzien dat andere cultuur/taalgroepen buiten het eigenlijke onderwijsbestel de kans krijgen in de eigen gemeenschap de cultuur te onderwijzen (bijvoorbeeld door het subsidiëren van culturele initiatieven van de lokale migrantengemeenschappen).

Cultuur school	Nederlandstalig	Franstalig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig
Alle culturen	77,2 %	83,2 %	75,3 %	86,3 %
Belgische cultuur	19,3 %	11,3 %	17,9 %	5,9 %
Apart cultureel onderwijs	3,5 %	5,5 %	6,8 %	12,2 %
	Turks	Marokkaans	EU-nationaliteit	Totaal
Alle culturen	81,9 %	74,7 %	87,3 %	81,9 %
Belgische cultuur	6,0 %	5,7 %	7,5 %	11,0 %
Apart cultureel onderwijs	12,0 %	19,6 %	5,2 %	7,1 %

Tabel 93. Cultuuronderwijs in de lagere school

Bij de overgrote meerderheid prevaleert de tendens tot het onderwijzen van een overzicht van alle culturen. Naast de drie traditionele autochtone groepen sluiten ook de respondenten met een andere EU-nationaliteit zich hierbij aan. De groepen met een 'islamitische' invloed wijken af van dit patroon en zien als alternatief voor het onderwijzen van de verschillende culturen het apart onderwijzen van de eigen cultuur. Ze zijn dus minder geneigd in de Belgische cultuur 'op te gaan', en indien het onderwijs zelf niet voor de overdracht van de eigen cultuur zorgt wensen ze het apart onderwezen te krijgen. Toch staat ook bij deze groepen de introductie in de verschillende culturen voorop. Dus zowel qua taal als qua cultuuronderwijs klinken de meningen over de verschillende taalgroepen heen vrij unisono: laat de kinderen van jongs af kennismaken met de talen en culturen van de Brusselse samenleving. De vraag blijft uiteraard of de motivatie die tot een dergelijk antwoordpatroon leidde ook dezelfde is bij de verschillende groepen. Toch is er een algemene bereidheid om via het onderwijs de eigen grenzen te overschrijden.

11.2. Taal en politieke identiteit

In de meeste multilinguïstische en multiculturele gemeenschappen vormen zich rond talen of culturen drukkingsgroepen die in sommige gevallen tot politieke partijen uitgroeien, en dit is in Brussel niet anders. Meer nog, het taalaspect en het verlenen van bevoegdheden aan de twee traditionele taalgemeenschappen maken het wezen uit van de Brusselse politiek en introduceren een specifieke invulling van de relatie tussen taal en politiek. De vraag is echter in hoeverre de Brusselaars deze theoretische logica achter het Brusselse model zelf volgen: hoe belangrijk is voor de Brusselaars taal als politieke kapstok? In de eerste plaats peilen we naar de politieke betrokkenheid van de Brusselaars, vervolgens gaan we na in hoeverre ze de huidige taalsituatie als een belangrijk probleem ervaren en ten slotte leggen we de link tussen taal en politieke voorkeuren. Bij de analyse wordt de taalgroep ‘anderen’ verder gespecificeerd naar nationaliteit, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen Turken, Marokkanen en Brusselaars met een EU-nationaliteit, analoog aan de politieke opdeling van de Brusselse samenleving.

11.2.1. Taal en politieke betrokkenheid

In eerste instantie peilen we naar de politieke interesse van de Brusselaar. Dat alle Brusselaars in politiek geïnteresseerd zouden zijn is niet evident, aangezien ongeveer een derde van hen geen stemrecht heeft, en het is dan ook de vraag in hoeverre ze zich bij het politieke bestuur van hun gewest betrokken voelen. Naast een concrete vraag naar politieke interesse en de vraag of ze bij het opheffen van de stemplicht nog zouden gaan stemmen werden hun ook volgende stellingen voorgelegd die peilen naar hun mate van politieke betrokkenheid:

- ik heb het gevoel dat de politici zich wel degelijk om de problemen van de mensen bekommeren;
- kritiek leveren op de regering is zinloos omdat ze toch handelt naar eigen goeddunken;
- wanneer burgers zich organiseren en ingaan tegen de beslissingen van de regering kunnen ze wel degelijk invloed uitoefenen op het beleid;
- parlementsleden vertegenwoordigen in de eerste plaats belangrijke machtsgroepen en schenken veel minder aandacht aan de problemen van hun kiezers.³

³ Deze items zijn deels geïnspireerd op Billiet, Carton & Huys (1990).

In tabel 94 vinden we een overzicht van de antwoorden van de Brusselaars, op een dusdanige manier gehercodeerd dat ze allemaal een indicatie van politieke aliënatie⁴ uitdrukken.

Politieke aliënatie	Nederlands- talig	Franstalig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig
Geen politieke interesse	36,3 %	28,9 %	31,5 %	24,0 %
Zeker niet gaan stemmen	26,4 %	19,0 %	25,6 %	9,9 %
Niet problemen mensen	61,0 %	60,7 %	70,6 %	59,1 %
Invloed door organisatie	37,0 %	31,7 %	40,0 %	31,4 %
Kritiek zinloos	72,5 %	69,3 %	74,6 %	70,3 %
Machtsgroepen	86,5 %	82,6 %	86,8 %	83,9 %
	Turks	Marokkaans	EU-nationaliteit	Totaal
Geen politieke interesse	35,4 %	37,3 %	22,3 %	30,2 %
Zeker niet gaan stemmen	9,2 %	8,1 %	13,8 %	18,4 %
Niet problemen mensen	58,7 %	64,7 %	60,4 %	61,7 %
Invloed door organisatie	56,4 %	43,5 %	32,6 %	34,9 %
Kritiek zinloos	68,6 %	65,2 %	58,9 %	69,5 %
Machtsgroepen	83,7 %	85,9 %	79,5 %	83,5 %

Tabel 94. Politieke aliënatie

Dat de Turkse en Marokkaanse Brusselaars minder interesse hebben voor de politiek is begrijpelijk, gezien het feit dat ze hier geen stemrecht genieten en ze ook de 'Europese' betrokkenheid van de EU-burgers missen. Maar dat de Nederlandstaligen een meer dan gemiddelde afkeer hebben is eerder verwonderlijk. Terwijl bij het afschaffen van de stemplicht de Turken en Marokkanen, indien ze de kans hadden, wel zouden gaan stemmen, haken de Nederlandstalige Brusselaars massaal af. Slechts 40 % zou zeker gaan stemmen en meer dan een kwart weet al zeker dat ze dit niet zal doen. Ook de traditioneel tweetaligen hebben een negatievere houding tegenover de politiek dan de Franstalige Brusselaars. Kijken we naar de meer concrete items over de ideeën rond politiek, dan is ruim 80 % ervan overtuigd dat politici niet zozeer hun kiezers dan wel bepaalde machtsgroepen vertegenwoordigen. Ongeveer 70 % denkt dat kritiek leveren zinloos is en ruim 60 % meent dat politici zich niet bekommeren om de problemen van de mensen. Toch denkt drie vierde van de Brusselaars dat men door zich te organiseren wel degelijk op het beleid kan wegen.

⁴ Een term die uit de marxistische sociologie stamt en die verwijst naar het individuele gevoel van vervreemding ten opzichte van een situatie, een groep, een cultuur.... en in dit geval de politiek.

Alleen de Marokkaanse en Turkse inwoners zijn daar minder van overtuigd. Ongeacht hun graad van organisatie komen deze echter sowieso weinig aan bod en wordt eventuele inspraak meestal van bovenuit georganiseerd. Duidelijk is dat de Brusselaars erg wantrouwig staan tegenover de politici, en dat alleen de EU-burgers en in mindere mate de Franstalige Brusselaars positiever staan tegenover hun bestuurders. Het is misschien niet toevallig dat de eerste groep in belangrijke mate juist in Brussel woont vanwege de politieke situatie (in casu de EU) en er zijn tewerkstelling en status aan ontleent, en dat de vertegenwoordigers van de tweede groep het overgrote deel van de bestuursmandaten opvullen. Dit kan de hogere betrokkenheid van beide groepen verklaren. Ongetwijfeld is dit een belangrijk aandachtspunt bij de bespreking van de politieke consequenties van het Brusselse taalbeleid: het uitsluiten van bepaalde taalgroepen en de zichtbare representatieve vertegenwoordiging van een minderheid tegenover een zesvoudige meerderheid lijken de politieke betrokkenheid te verzwakken, zelfs al wordt dit door specifieke bevoegdheidsverdelingen genuanceerd en worden evenwichten ingebouwd. Bij politiek minder geïnteresseerden zijn het niet zozeer de finesses van het politieke model als wel de zichtbaarheid van de relatie tussen politiek en burger die primeren.

11.2.2. Taal en probleemperceptie

Politieke identiteit kan men op verschillende manieren opbouwen. Belangrijk hierbij is de perceptie van maatschappelijke problemen en de manier waarop de politiek hierop afdoende antwoorden weet te formuleren. In Brussel trekt van oudsher vooral de taalproblematiek de aandacht. Het Brusselse model is gericht op een evenwichtige pacificatie van deze problematiek. Het bestaan van twee taalgemeenschappen vormt de basis van dit model. De huidige samenstelling van de Brusselse bevolking is echter complexer, zodat men de vraag kan stellen of deze Brusselaars de taalverschillen eigenlijk nog wel als een probleem ervaren. Ook voor de Nederlandstalige en Franstalige Brusselaar is dit niet noodzakelijk evident. Daarom werd de respondenten gevraagd een aantal grootstedelijke problemen naar belangrijkheid te rangschikken. Ze hadden hierbij de keuze tussen de volgende vijf problemen: de verkeersdruk in de stad, de onveiligheid op straat, de taalconflicten tussen Nederlandstaligen en Franstaligen, de werkloosheid en de samenlevingsproblemen tussen Belgen en migranten. In tabel 95 worden de percentages weergegeven van het aantal keren dat een bepaald probleem als prioritair naar voren wordt geschoven. De bedoeling is uiteraard de momentane identificatie met de taalproblematiek te toetsen.

Prioritaire problemen	Nederlandstalig	Franstalig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig
Verkeer	12,2 %	9,5 %	10,4 %	8,9 %
Veiligheid	33,6 %	28,5 %	37,5 %	15,2 %
Taalconflict	10,1 %	11,7 %	10,4 %	11,2 %
Werkloosheid	30,7 %	43,0 %	31,9 %	48,7 %
Migranten	13,6 %	7,5 %	10,8 %	17,0 %
	Turks	Marokkaans	EU-nationaliteit	Totaal
Verkeer	4,5 %	6,4 %	11,3 %	9,9 %
Veiligheid	19,7 %	18,2 %	22,2 %	27,0 %
Taalconflict	13,6 %	10,7 %	17,3 %	12,3 %
Werkloosheid	36,4 %	48,7 %	41,0 %	40,8 %
Migranten	33,3 %	16,6 %	11,3 %	11,0 %

Tabel 95. Probleemperceptie Brusselse samenleving

Hoewel deze tabel heel wat informatie bevat, concentreren we ons hier vooral op de plaats die de taalconflicten bij de verschillende groepen krijgen toebedeeld. Toch valt bij de andere problemen één zaak op: de (on)veiligheid in Brussel lijkt vooral een probleem voor de traditionele Brusselse taalgemeenschappen, terwijl de migranten vooral de samenlevingsproblemen met de Belgen benadrukken, wat voor de eerder genoemde groepen dan weer niet zo'n groot probleem lijkt te vormen. Men zou beide ook wel als alternatieve formuleringen van soortgelijke ervaringen binnen de verschillende groepen kunnen beschouwen. In deze optiek is het veiligheidsprobleem vooral een verenging van het samenlevingsprobleem, met als voordeel dat de oplossingen veel duidelijker te formuleren zijn. Voor de totaliteit van de ondervraagde Brusselaars komen de taalconflicten op de derde plaats, ver achter de werkloosheids- en veiligheidsproblematiek en ongeveer op gelijke hoogte met samenlevingsproblemen tussen Belgen en migranten en verkeersoverlast. Voor de Nederlandstaligen en de traditioneel tweetaligen komen ze op de laatste plaats. Dit kan misschien worden verklaard door het feit dat ze beiden meestal de twee officiële talen beheersen, maar contrasteert met de verwachting dat vooral de groep die de Brusselse minderheidstaal spreekt, taal als een probleem gaat ervaren omdat ze in plaats van overal de eigen taal te kunnen gebruiken veelvuldig op de lingua franca moeten overschakelen. Vooral de EU-burgers schijnen zich aan de taalproblemen te storen. Hoewel niet naar het waarom van de rangschikking werd gevraagd, lijkt het niet onwaarschijnlijk dat deze EU-burgers vaak ongewild in een discussie terechtkomen die niet alleen ver van hun bed staat, maar die ook de nodige wrevel kan opwekken. Alleszins dringt zich de conclusie op dat de taalproblematiek politiek zeker geen prioriteit is voor de Brusselaars.

Er werd niet alleen geïnformeerd naar urgente problemen, maar ook naar mogelijke politieke antwoorden. Hier was er weerom keuze tussen vijf alternatieven die de respondenten dienden te rangschikken: het renoveren van vervallen buurten, zorgen voor een perfect tweetalige administratie en gezondheidszorg, meer politieagenten op straat laten patrouilleren, tewerkstellen van werklozen in de gemeentelijke diensten en meer groen en speelpleinen in de stad voorzien. Bij de mogelijke beleidsmaatregelen (zie tabel 96) komt een tweetalige administratie op de laatste plaats. Alleen voor de Nederlandstaligen lijkt dit enigszins belangrijk. De renovatie van vervallen buurten komt hier als belangrijkste prioriteit naar voren, gevolgd door de tewerkstelling van werklozen, meer groen en meer politie.

Prioritaire maatregelen	Nederlandstalig	Franstalig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig
Renovatie	34,1 %	35,0 %	31,5 %	40,9 %
Tweetaligheid	12,8 %	5,5 %	5,2 %	0,9 %
Politie op straat	21,7 %	15,7 %	22,3 %	6,8 %
Tewerkstelling	21,7 %	30,4 %	29,0 %	32,3 %
Meer groen	11,5 %	13,8 %	13,1 %	19,5 %
	Turks	Marokkaans	EU-nationaliteit	Totaal
Renovatie	13,8 %	29,4 %	39,2 %	33,8 %
Tweetaligheid	10,8 %	1,6 %	6,9 %	6,1 %
Politie op straat	15,4 %	6,4 %	10,8 %	15,2 %
Tewerkstelling	35,4 %	39,0 %	28,5 %	30,5 %
Meer groen	30,8 %	25,7 %	16,5 %	15,7 %

Tabel 96. Belangrijke beleidsmaatregelen

Hoewel de helft van de Brusselaars wel eens met taalproblemen in de administratie werd geconfronteerd, verwacht men blijkbaar niet dat de overheid hier snel ingrijpt. Zelfs diegenen die de taalproblemen bovenaan hun prioriteitenlijst plaatsten (zie tabel 95) zijn eerder geneigd andere maatregelen als dringender te beschouwen en ook bij hen komt de realisatie van een tweetalige dienstverlening pas op de vierde plaats. Veel belangrijker zijn de mogelijke oplossingen voor de samenlevingsproblemen tussen Belgen en migranten, maar ook sociale problemen of onderwijsproblemen zijn voor hen zeer relevant. Als er dan toch naar mogelijke oplossingen van het taalprobleem wordt verwezen, zitten deze in de sfeer van de relatie arts-patiënt of wordt de invoering van tweetalig onderwijs bepleit.

11.2.3. Taal en stemgedrag

Een van de basispeilers van het politieke model van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest is dat beide gemeenschappen hun vertegenwoordigers aanduiden, die dan na de verkiezingen zowel gezamenlijk als binnen elke taalgroep op zoek gaan naar een (dubbele) meerderheid. De veronderstelling die hierachter schuilgaat is dat zowel de Vlamingen als de Franstaligen hun eigen vertegenwoordigers aanduiden. De basispremissie is dat Franstalige Brusselaars voor Franstalige partijen stemmen en Nederlandstalige Brusselaars voor Vlaamse partijen. Daarom werd in de eerste plaats, los van de ideologische invulling van de partijen, gevraagd voor welk type partij de respondenten het liefst zouden stemmen: een Nederlandstalige, Franstalige of tweetalige partij, een migrantenpartij of een partij waarin alle inwoners van Brussel verenigd zouden zijn. In tabel 97 gaan we na in hoeverre de kiezers de band tussen de eigen taalachtergrond en de taal van de politieke partij belangrijk acht.

Type lijst	Nederlandstalig	Franstalig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig
Franstalig	8,1 %	38,3 %	24,5 %	22,1 %
Nederlandstalig	11,2 %	0,7 %	1,2 %	-
Tweetalig	57,0 %	24,2 %	49,0 %	20,3 %
Migrantenlijst	-	0,1 %	-	0,5 %
Representatief	23,8 %	36,6 %	25,3 %	57,2 %
	Turks	Marokkaans	EU-nationaliteit	Totaal
Franstalig	33,3 %	10,4 %	20,8 %	29,3 %
Nederlandstalig	-	-	0,8 %	1,6 %
Tweetalig	19,0 %	14,3 %	23,2 %	27,9 %
Migrantenlijst	-	6,0 %	2,0 %	0,8 %
Representatief	47,6 %	69,2 %	53,2 %	40,3 %

Tabel 97. Type politieke lijst volgens taalgroep

Een lijst die uit alle Brusselse bevolkingsgroepen put, draagt duidelijk de voorkeur weg van de niet-Belgen, maar de Nederlandstaligen en de traditioneel tweetaligen houden het eerder op een tweetalige partij. De Franstaligen stemmen nog het liefst op een Franstalige partij, al zijn ze ook het representatieve alternatief wel genegen. Het opmerkelijkste is wel dat de Nederlandstalige Brusselaars niet taalgebonden lijken te stemmen en dat hun voorkeur niet naar eentalige partijen uitgaat. De band tussen een Nederlandstalige Brusselaar en de Vlaamse politieke partijen die hem pretenderen te vertegenwoordigen lijkt erg los, wat contrasteert met de taalgebonden partijvoorkeur van de Franstaligen. Verwonderlijk is dit

niet. Op gewestelijk niveau is deze relatie duidelijker, aangezien hier alleen eentalige partijen of lijsten zijn toegelaten. Het feit dat op gemeentelijk vlak ook tweetalige lijsten zijn toegelaten en de Vlaamse partijen zich soms met eenheidslijsten of samengestelde lijsten aan de kiezer presenteren, en in andere gemeenten samen met de Franstalige zusterpartij of als partij op zich, verzwakt echter deze band. Dit wordt nog duidelijker als we bedenken dat de taalproblematiek niet echt als een urgent probleem beschouwd wordt en de Nederlandstalige Brusselaars de taal als maatstaf niet exclusief gaan benadrukken. Als andere problemen belangrijker zijn dan taalproblemen heeft de taal van de lijst minder belang en door het numerieke overwicht kan een Franstalige partij in dat geval aantrekkelijker zijn.

Voor welke partijen stemmen de verschillende groepen dan wel? In tabel 98 wordt een poging ondernomen de partijvoorkeuren per taalgroep te groeperen. De survey peilde echter niet naar de kiesintenties, maar vroeg de Brusselaars wel welke partij zij in staat achten een oplossing te bieden voor de problemen die zij als de belangrijkste ervaren. Het gaat dus eerder om het meten van het potentieel van de partij dan om het achterhalen van het effectieve stemgedrag. Niet iedereen antwoordde op deze vraag, ruim een derde geeft geen antwoord en een ander derde beweert geen enkele partij te zien die hij of zij in staat acht de belangrijke problemen ook effectief op te lossen. Tabel 98 is dus gebaseerd op een derde van de respondenten, maar toch is het interessant de topvijf van elke taalgroep eens te overlopen.⁵

Partij preferentie	Nederlands- talig	Franstalig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig
	1. Vl Bl. 9,9 % 2. PRL 9,2 % 3. Ecolo 5,6 % 4. VLD 4,9 % 5. CVP 3,5 %	1. Ecolo 20,6 % 2. PRL 19,6 % 3. PS 6,8 % 4. PSC 3,2 % 5. Vl. Bl. 0,7 %	1. PRL 18,6 % 2. Ecolo 8,1 % 3. Vl. Bl. 4,7 % 4. PS 4,1 % 5. CVP 1,7 %	1. Ecolo 33,1 % 2. PS 13,0 % 3. PRL 9,1 % 4. PSC 5,2 % 5. SP 1,3 %
	Turks	Marokkaans	EU-nationaliteit	Totaal
	1. Ecolo 18,2 % P.S. 18,2 % 3. PSC 6,1 % 4. PRL 3,0 % 5. P.C.B. 3,0 %	1. Ecolo 25,7 % 2. PS 17,4 % 3. PRL 6,5 % 4. PSC 3,7 % 5. SP 0,9 % Agalev 0,9 %	1. Ecolo 35,0 % 2. PS 13,8 % 3. PRL 6,5 % 4. PSC 1,6 % 5. Vl. Bl. 1,6 %	1. Ecolo 19,5 % 2. PRL 15,1 % 3. PS 8,6 % 4. PSC 3,0 % 5. Vl. Bl. 1,8 %

Tabel 98. Partijpreferentie volgens taalgroep

⁵. De tabel vermeldt de naam van de partijen zoals deze op het moment van de uitvoering van de enquête luidde.

Hoewel de typische beleidsdomeinen die men met de groenen associeert niet als de belangrijkste worden beschouwd (groen in de stad en verkeer) komt Ecolo toch bij iedereen – met uitzondering van de Nederlandstaligen en de traditioneel tweetaligen – op de eerste plaats en wordt de partij door de meeste Brusselaars gezien als die partij die hun visie over de grootste-delijke problematiek deelt. Bij de traditioneel tweetaligen steekt de PRL Ecolo voorbij, en zo hebben we meteen ook de tweede grootste partij vermeld. Op de derde plaats komt de PS, gevolgd door de PSC. De enige Vlaamse partij die tot de topvijf van bijna alle Brusselaars weet door te dringen is het Vlaams Blok. Dat migranten niet voor deze partij opteren lijkt logisch, maar bij alle andere categorieën van Brusselaars kan hun programma op enige instemming rekenen. Voor de Nederlandstalige Brusselaars is het zelfs de belangrijkste partij.

Met de interpretatie van deze cijfers moet men evenwel erg voorzichtig zijn. Zo valt het op dat het Vlaams Blok bij alle ‘stemgerechtigde’ Brusselaars scoort, wat meer dan waarschijnlijk komt door hun veiligheids- en migrantenprogramma en zeker niet door hun radicale Vlaamse opstelling. Tevens valt het bij de groep Nederlandstaligen op dat de tweede en de derde plaats door Franstalige partijen worden ingenomen. Mogelijk komt dit omdat ze de Nederlandstalige zusterpartijen niet sterk genoeg achten om hun stempel op het algemene beleid te drukken of omdat men bij de gemeenteraadsverkiezingen voor een tweetalige lijst stemde waarvan de lijsttrekker tot deze Franstalige partijen behoort. Vanuit de optiek van het onderzoek is de belangrijkste conclusie dat de Brusselaars zich politiek veel minder door de taalproblematiek laten leiden dan het model doet vermoeden. Tweetalige lijsten (of meertalige, afhankelijk van de vraag of men een representatieve lijst ook als een tweetalige kan beschouwen of niet) dragen duidelijk de voorkeur weg en het stemgedrag wordt dus niet uitsluitend door de vermeende taalaanhorigheid bepaald. Op basis van de rangorde van de probleemperceptie wekt dit geen verwondering. Een tweede constatering is dat de niet-Belgen grotendeels hetzelfde stemgedrag vertonen als de stemgerechtigde Brusselaars. Toch duiken er aan de staart van hun keuzelijstje een paar verrassingen op. Bij de Turken komt de hier zogoed als verdwenen communistische partij op de vijfde plaats. Aan de basis van deze keuze ligt meer dan waarschijnlijk de politieke situatie in Turkije (onder andere de Koerdische kwestie), eerder dan dat ze van deze partij een oplossing van de Brusselse problemen verwachten, hoewel hun economische situatie hier ook niet echt rooskleurig oogt. Ook bij de Marokkanen zit de verrassing in de staart. Op de vijfde plaats vinden we twee Vlaamse politieke partijen, Agalev en de SP, die bij de Nederlandstalige Brusselaars niet tot de topvijf weten door te dringen. Bij de EU-burgers vinden we eveneens een Vlaamse partij op de vijfde plaats, met name het Vlaams Blok.

11.2.1. Taal en stemrecht

Tot nu toe werd in de analyse weinig onderscheid gemaakt tussen stemgerechtigde en niet-stemgerechtigde Brusselaars. De huidige wetgeving stelt de stembusgang verplicht voor inwoners met de Belgische nationaliteit en biedt de mogelijkheid aan inwoners met de nationaliteit van de EU-landen hun stem uit te brengen voor de gemeenteraadsverkiezingen. Andere inwoners hebben noch stemrecht noch stemplicht. De relatie tussen taal en stemrecht is dubbel. In de eerste plaats vormt het Brusselse model het sluitstuk van het Belgische politieke systeem dat gebaseerd is op het evenwicht tussen beide taalgemeenschappen. Sleutelen aan het kiesrecht betekent eveneens dat de bestaande evenwichten in Brussel kunnen veranderen en vooral de Vlaamse partijen vrezen hiervan de dupe te worden. Hierdoor zouden de bestaande evenwichten onder druk kunnen komen te staan en zou ondanks de ongewijzigde taalverhoudingen de positie van de Franstaligen nog versterkt worden. Een tweede link tussen taal en stemrecht loopt via het integratiebeleid. Het leren van de taal van het migratieland wordt als de hoeksteen van het integratie- of inburgeringsbeleid beschouwd. Sommigen zien dit ook als een voorwaarde voor het uitoefenen van het stemrecht of de stemplicht. In tabel 99 wordt de Brusselaars gevraagd welke voorwaarden ze belangrijk achten voor het verlenen van dit stemrecht: nationaliteit (met drie mogelijkheden: Belgen, EU-burgers en geen restricties qua nationaliteit), taalkennis (kennis van een van beide officiële talen van het gewest), verblijfsduur (minimum vijf jaar of niet) en/of het betalen van belastingen in België. In de tabel worden, met uitzondering van de eerste voorwaarde, enkel de percentages vermeld van de respondenten die met betrekking tot die voorwaarden restricties willen opleggen.

Voorwaarden stemrecht	Nederlandstalig	Franstalig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig
Nationaliteit				
- Belgisch	45,1 %	29,5 %	35,5 %	10,2 %
- EU	20,1 %	25,3 %	27,0 %	21,8 %
- alle	34,8 %	45,3 %	37,5 %	68,0 %
Taalkennis	40,6 %	30,1 %	35,4 %	23,3 %
Verblijfsduur	80,3 %	79,1 %	80,8 %	71,3 %
Belastingen	70,9 %	58,9 %	66,4 %	46,0 %
	Turks	Marokkaans	EU-nationaliteit	Totaal
Nationaliteit				
- Belgisch	7,8 %	8,6 %	8,4 %	26,1 %
- EU	6,3 %	4,9 %	30,3 %	22,7 %
- alle	85,9 %	86,5 %	61,3 %	51,2 %
Taalkennis	15,4 %	16,2 %	24,8 %	29,0 %
Verblijfsduur	50,0 %	53,8 %	75,6 %	75,9 %
Belastingen	46,8 %	27,6 %	47,1 %	56,2 %

Tabel 99. Voorwaarden stemrecht volgens taalgroep

De Nederlandstaligen zijn het meest geneigd beperkingen aan het stemrecht op te leggen, en ze halen voor alle voorwaarden significant hogere scores dan de gemiddelde Brusselaar. De Turkse en Marokkaanse migranten en hun 'Belgische' kinderen zijn het minst geneigd voorwaarden aan het stemrecht te koppelen. Vooral de Nederlandstalige Brusselaars en de traditioneel tweetaligen stellen zich nogal defensief op tegenover een uitbreiding van het kiezerspotentieel door het aanpassen van de voorwaarden om stemrecht te verkrijgen. Op basis van het huidige model is dit allerm minst verwonderlijk. De vrees dat de uitbreiding van het stemrecht of de stemplicht, afhankelijk van de implementatie, vooral stemmen oplevert voor de Franstalige partijen wordt door de partijvoorkeuren van de niet-Belgen bevestigd. Daarom zijn de Nederlandstaligen meer geneigd dan anderen de kennis van een van beide officiële Brusselse talen als bindende voorwaarde naar voren te schuiven. Los van de wenselijkheid ervan blijft de vraag hoe dit effectief kan gerealiseerd worden. Hoe gaat men taalkennis meten en bij wie? En hoe kan men aan een deel van de kiezers voorwaarden opleggen waaraan een ander deel niet moet voldoen? Het is dan ook in de eerste plaats een symbolische voorwaarde, die de wenselijkheid benadrukt dat burgers die vanuit het buitenland tijdelijk of permanent in België komen wonen de taal of talen leren die in hun leefomgeving worden gesproken. Vanuit welke invalshoek men de houding van de verschillende taalgroepen ook benadert, taal en nationaliteit zijn in Brussel belangrijke maatstaven die de grens tussen de verschillende groepen afbakenen. Ze vormen de basis van het politieke model. De kip of het ei?

Beschouwingen over taal en beleid in Brussel

Dit slothoofdstuk belicht eerst nog eens de sociolinguïstische benadering en zet de voornaamste resultaten van het onderzoek naar het taalgebruik van de Brusselaars op een rij. Vervolgens wordt een poging ondernomen zicht te krijgen op het toekomstige taalbeeld en worden de bevindingen in een politieke context geplaatst.

12.1. Sociolinguïstische overwegingen

Wanneer men onderzoek doet naar de Brusselse taalsituatie is de eerste vraag waarmee men wordt geconfronteerd altijd: ‘Hoeveel Vlamingen en hoeveel Franstaligen zijn er in Brussel?’ De vraag mag dan al eenvoudig lijken, het onderzoek zal hierop geen afdoend antwoord kunnen formuleren, omdat de vragen die hieraan voorafgaan evenmin op een eenduidige manier te beantwoorden zijn: wat zijn Nederlandstalige Brusselaars, Vlamingen, Franstalige Brusselaars,...? Deze terminologie gaat uit van een vrij statisch beeld van twee in harmonie levende gemeenschappen waarvan de leden elkaar in het openbaar ontmoeten maar die privé ofwel Nederlands ofwel Frans spreken. Als men hiervan vertrekt komt men bedrogen uit, want dan spreken we maar over een beperkt deel van de Brusselse inwoners. Het onderzoek toont duidelijk aan dat we de Belgische Brusselaars – laat staan de Brusselaars tout court – niet zomaar in twee elkaar uitsluitende categorieën kunnen opdelen. Uit vroeger onderzoek blijkt dat hiertoe wel allerlei pogingen werden ondernomen, maar dat deze allemaal van verschillende uitgangspunten vertrokken en het taalgebruik in een specifieke situatie gingen verabsoluteren. Wanneer we met cijfers over taalverhoudingen geconfronteerd worden, van welke stad, streek of land ook, dient onze eerste reactie er een te zijn van wantrouwen. Het probleem is dat er geen unieke internationale standaard bestaat op basis waarvan we onderzoeksresultaten kunnen vergelijken. De meeste data zijn afkomstig van volkstellingen en hierbij hanteert elk land zijn eigen operationalisering van het taalbegrip. Het enige alternatief, naast

het ontwikkelen van een dergelijke robuuste standaard, is een duidelijke beschrijving van de manier waarop de cijfers tot stand zijn gekomen en hoe ze geïnterpreteerd moeten worden.

Als basisvariabele voor dit onderzoek opteerden we voor de taal van het gezin waarin de respondent opgroeide. Deze keuze heeft drie voordelen: ze stelt ons in staat exclusieve en exhaustieve categorieën te ontwikkelen; het antwoord van de respondent kan niet variëren over de tijd; en deze aanpak maakt het mogelijk om aan een persoon meer dan één taal toe te schrijven. Dat dit laatste belangrijk is en te verkiezen boven het zoeken naar een ‘moedertaal’, wordt geïllustreerd door de manieren waarop men bij de talentellingen de tweetaligen tracht te categoriseren. Deze operationalisering is echter maar een vertrekpunt, want het is onmogelijk het taalgedrag van een persoon hierop vast te pinnen, laat staan dat we op deze manier het taalbeeld van een stad zouden kunnen schetsen. Een tweede variabele die we hieraan moeten koppelen is de taalcompetentie. Naast de taal waarin ze opgroeiden kennen de meeste mensen ook andere talen, zeker wanneer ze in een meertalige omgeving leven. Urbane gemeenschappen kunnen slechts functioneren met twee- of meertalige inwoners. Deze taalcompetentie is echter moeilijk te meten, omdat men afhankelijk is van de zelfrapportage van de ondervraagde. Zeker bij groot-schalig onderzoek is het onmogelijk via een of andere verzameling van testen een beeld te krijgen van de competentie van de respondent. We meten hier dan ook geen absoluut kennisniveau, maar krijgen van de ondervraagde een persoonlijke evaluatie van de tevredenheid over zijn talenkennis en de manier waarop hij hiervan gebruik dient te maken in zijn leefomgeving. Welke talen men spreekt en het niveau waarop men deze talen beheerst is de tweede onmisbare component in onze benadering. Het gaat hier steeds om een combinatie van een taal, een vaardigheid (begrijpen, spreken, lezen, schrijven) en een evaluatiescore (uitstekend, goed, redelijk, enkele woorden, ken taal niet). Deze talen maken meestal deel uit van het onderwijscurriculum. Maar ook de kennis over de talen die men beheerst is onvoldoende om een globaal taalbeeld te schetsen. Een laatste vraag die we ons moeten stellen is in welke omstandigheden en met wie die persoon een bepaalde taal gaat spreken. Dit derde aspect vervolledigt de operationalisering van het taalgebruik. Op basis van dit laatste type vragen kan de functie van een taal in een groep of gemeenschap vastgesteld worden. Deze kan aan allerlei invloeden onderhevig zijn: de etnische samenstelling van de gemeenschap, het politieke model, de economische situatie, geografische aspecten, familiale situatie enzovoort. Deze drie aspecten zouden de basis voor elk sociolinguïstisch onderzoek moeten vormen. Gemakshalve noemen we ze de drie O’s: opvoeding, onderwijs en omstandigheden. Ze vormen de onmisbare basis als we in verder onderzoek taalverschuivingsprocessen of taalidentificatie willen

blootleggen. Al te vaak is de operationalisering echter gebaseerd op de lokale, meestal politieke, context, wat vergelijkend onderzoek nagenoeg uitsluit. De groeiende impact van meertalige steden en gebieden en de inherente maatschappelijke problemen zullen de vraag naar een dergelijk onderzoek alleen doen toenemen en dan zal ook de vergelijkbaarheid van de problematiek en van de gesuggereerde oplossingen essentieel zijn.

Een tweede belangrijke opmerking in verband met sociolinguïstisch onderzoek is het feit dat om het globale taalbeeld van een stad te schetsen er een duidelijk onderscheid moet gemaakt worden tussen de verschillende taalgroepen (op basis van gezinstaal) en de taal op zich, los van de groep van haar sprekers. Het taalbeeld van een stad is meer dan alleen de taal die haar inwoners spreken en hangt in belangrijke mate samen met de activiteiten die deze stad ontplooit en de omgeving waarin zij zich ontwikkelt. Het belang van een taal kan slechts afgemeten worden aan een combinatie van haar sprekers enerzijds en de functie die ze vervult anderzijds. Hoewel beide soms moeilijk te scheiden zijn, is dit onderscheid fundamenteel. Men kan het belang van een taal nooit beperken tot haar sprekers. Het Engels in Brussel is hiervan een mooie illustratie. Wanneer we de taalgroepen als uitgangspunt nemen zijn we wel in staat een analyse van deze verschillende groepen te maken, maar de som hiervan zal nooit het taalbeeld van de stad zelf opleveren. Meer nog, het zijn niet alleen de inwoners die het taalbeeld bepalen, ook alle personen van buiten de stad die van haar commerciële infrastructuur en dienstverlening gebruikmaken of die in de stad werken maar er niet wonen, zouden in de analyse betrokken moeten worden. Zeker voor Brussel is dit belangrijk, aangezien het een dominant Franstalige stad is die omringd is door Vlaams grondgebied, waardoor heel wat Nederlandstaligen uit de periferie frequent van haar diensten gebruikmaken. In deze studie zitten deze echter niet verwerkt, al werd er in de mate van het mogelijke wel rekening mee gehouden bij de bespreking van de talen.

12.2. Beknopt overzicht van taalgroepen en talen

Op basis van de gezinstaal kan men in Brussel vijf groepen onderscheiden: de Franstaligen, de Nederlandstaligen, de traditioneel tweetaligen (Nederlands/Frans), de nieuwe tweetaligen (Frans/andere taal) en de anderstaligen (noch Nederlands/noch Frans). We zetten nog eens kort de belangrijkste bevindingen op een rij.

De helft van de Brusselaars groeide op in een eentalig Franstalig gezin. Kijken we naar de roots van deze Brusselaars, dan valt het in eerste instantie op dat we hier weinig Brusselaars van niet-Belgische oorsprong terugvinden. Deze schakelen dus niet zomaar naar het Frans over in het

gezin maar blijven de taal van het land van oorsprong behouden. De zoektocht naar Franstalige Vlamingen eindigt eveneens vrij snel, het verfransingsproces binnen het gezin – in de zin van een Nederlandstalige vader en een Nederlandstalige moeder die onderling of met de kinderen op het Frans overschakelen – is gestopt. Wel vinden we een kwart gemengde huwelijken met Nederlandstaligen terug waarbij voor het Frans als gezinstaal wordt gekozen. Op dat vlak blijft het Frans dominant ten opzichte van het Nederlands, hoewel we zien dat hoe jonger de partners zijn, hoe meer er ook Nederlands in het gezin wordt gebruikt en hoe meer de kinderen van deze partners in het Nederlands school lopen. Ook de Franstaligen die in Vlaanderen geboren zijn blijken geen verfransde Vlamingen te zijn. De meesten onder hen groeiden ook in Vlaanderen in een Franstalig gezin op of hebben via een van beide ouders alleszins Franstalige roots, waarbij dit Franstalige element blijkbaar de motivatie om naar Brussel te verhuizen, versterkte. Bij de groep die van Wallonië naar Brussel verhuisde speelt bij sommigen de Waalse identiteit nog steeds een rol: ze vermelden expliciet dat ze Waals als bijkomende ‘andere’ taal spreken en ook uit de regionale kranten die ze lezen blijkt hun band met Wallonië. Eén ding hebben al deze Franstaligen wel gemeen: zowel in de privé-sfeer als in de publieke sfeer spreken ze bijna altijd en overal Frans. Alleen op het werk zien ze zich verplicht nu en dan op het Nederlands over te schakelen.

Binnen de groep van Nederlandstalige Brusselaars treden er verschillen op naargelang ze in Brussel of in Vlaanderen geboren zijn. Zij die in Brussel geboren zijn spreken in de privé-sfeer vooral Nederlands maar schakelen in de publieke sfeer dan weer makkelijk naar het Frans over. De ingeweken Vlamingen daarentegen gaan meer Frans in de privé-sfeer gebruiken en manifesteren zich publiekelijk wel als Nederlandstaligen. Dit komt vooral tot uiting in de ‘symbolisch geladen’ contacten met de gemeentelijke administratie en in hun stemgedrag. Dit neemt niet weg dat ze in gelijke mate zowel Franstalige als Nederlandstalige media consulteren en hun culturele leven op beide talen richten.

De traditioneel tweetaligen zijn vooral een Brussels fenomeen. Alleen onder de inwijkelingen uit Vlaanderen vinden we nog wel eens personen uit tweetalige gezinnen terug. Een gemengd huwelijk kan aan de basis liggen van deze tweetaligheid, maar als we verder naar de ouders en grootouders van deze mensen kijken vinden we ook daar significant meer tweetaligen terug. Het is dus deels een attitude die van generatie op generatie in Brussel wordt doorgegeven. In hun taalpraktijk situeren ze zich zowat tussen de Nederlandstalige en Franstalige Brusselaars, maar ze leunen toch veel sterker aan bij de Franstaligen. Wat hen wel onderscheidt is hun houding tegenover beide groepen: terwijl tussen Nederlandstaligen en Franstaligen toch wel een zekere spanning en wantrouwen heersen, staan de tweetaligen positiever tegenover beide groepen.

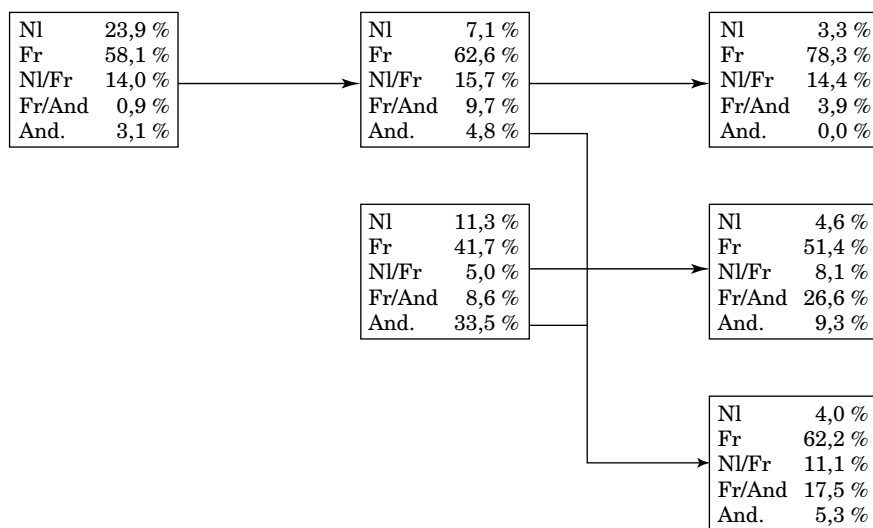
De nieuwe tweetaligen zijn een erg diverse groep, al vormen de Brusselaars van Marokkaanse origine hier de grootste groep. Belangrijk is wel dat de meeste Brusselaars van vreemde origine die zich hier permanent hebben gevestigd, of het nu Italianen, Spanjaarden, Turken of Marokkanen zijn, het toch belangrijk blijven vinden de taal van het land van oorsprong (of deze van hun ouders of grootouders) ook als gezinstaal naast het Frans te blijven behouden. Hierdoor sluit de groep anderstaligen hier perfect bij aan, omdat we in deze groep ook de oudere migranten terugvinden die deze taal als enige gezinstaal zijn blijven gebruiken. Zo onderscheiden we binnen de nieuwe tweetaligen en anderstaligen samen vier groepen: de Marokkanen, de Turken, de Zuid-Europeanen en de Noord-Europeanen. De Marokkanen vormen duidelijk een gemeenschap, het is niet alleen het taalaspect dat hen bindt. In de publieke sfeer gebruiken ze wel meestal Frans, al is dit gezien het etnische ondernemerschap niet altijd nodig, maar in gezinsverband blijft het Arabisch duidelijk aanwezig. Bij de Berbers dringt het Frans wel moeilijker in het gezin binnen dan bij Arabischsprekenden. Hoewel vooral de jongste generatie geen bezwaren heeft tegen interetnische huwelijken, zien we dat ze toch meestal iemand van Marokkaanse oorsprong huwen. Verder bindt het Arabisch hen ook als religieuze taal. Maar vooral in hun kijkgedrag duiken heel wat Arabische zenders op, waaruit we kunnen afleiden dat ze niet zozeer Marokkaans als wel Arabisch gericht zijn. De Turkse gemeenschap is geslotener dan de Marokkaanse. Het Frans wordt dan ook moeilijker met het Turks vermengd. Turken kennen ook weinig interetnische huwelijken en zoeken hun partners nog vaak in het land van oorsprong, meer dan dit voor de Marokkanen het geval is. Ook het politieke element speelt in deze groep blijkbaar een rol, er worden heel wat Turkse, vaak politiek gekleurde kranten gelezen en ze hebben eigen politieke verenigingen in Brussel. Dit politieke element is dan wel op Turkije en niet op België gericht. De groep van Zuid-Europese migranten staat nog het meest open voor het Frans en sluit in de publieke sfeer bij de Franstaligen aan. Privé blijft men, zoals eerder vermeld, deels aan de taal van het land van oorsprong vasthouden en tracht men deze ook aan de kinderen door te geven. Een laatste grote groep vormen de Noord-Europese inwijkelingen. Zij wijken sterk van de andere groepen af en beantwoorden het best aan het stereotype van de eurocraten: hogere opleiding, belangrijke functie in het bedrijfsleven of bij internationale organisaties en het Engels als voertaal. In de publieke sfeer zullen ze in Brussel wel Frans spreken, maar privé is het Engels zeker even belangrijk, wat contrasteert met de taalpraktijk van de andere Brusselaars. Wat hen ook van de anderen onderscheidt, is de onderwijstaal van de kinderen. Samen met een klein deel van de Zuid-Europeanen met hetzelfde sociale profiel komen hun kinderen vaker terecht in internationale scholen of in andere privé-scholen, waar ze ook in de eigen 'moe-

dertaal' onderwezen worden. De armere migranten vinden we hoofdzakelijk in het Franstalig onderwijs terug. Sommigen sturen hun kinderen wel naar een Nederlandstalige school, maar dit is eerder uitzondering dan regel.

Het Frans blijft in Brussel de *lingua franca* die door 95 % van de Brusselaars wordt beheerst en ook in de privé-sfeer maar vooral in de publieke sfeer het meest wordt gesproken. Hoewel we in Brussel met 'verschillende soorten Frans' geconfronteerd worden, betekent taalonderzoek hier in de eerste plaats op zoek gaan naar die domeinen en situaties waar geen Frans wordt gesproken. Over de privé-sfeer hadden we het hier al. In de publieke sfeer vinden we de andere talen vooral in het bedrijfsleven terug. Dit is ook de plaats waar veel mensen van buiten Brussel mee het taalbeeld kleuren. Zo is bij de aanwerving de kennis van het Nederlands voor bedienden en kaders even belangrijk als deze van het Frans en wordt deze taal in de contacten van het bedrijf of de organisatie met de buitenwereld frequent gebruikt. Binnen de muren van het bedrijf delft het Nederlands in de confrontatie met het Frans nog dikwijls het onderspit. Een tweede belangrijk domein voor het Nederlands, ook wel deels in relatie tot het vorige, is het onderwijs. De Nederlandstalige media dringen echter weinig door bij de andere taalgroepen. Hier doet het Engels het dan weer goed, omdat deze taal ook zonder dat de Brusselaars naar Britse zenders kijken in de media prominent aanwezig is. Ook in het bedrijfsleven staat het Engels vrij sterk, alweer in de communicatie tussen bedrijf en buitenwereld en niet zozeer intern, waar het Nederlands toch belangrijker blijft. Het Engels duikt wel hier en daar als brugtaal op in een situatie waar beide gesprekspartners een andere taal spreken of zelfs in gesprekken tussen Nederlandstaligen en Franstaligen, deels als neutrale taal, deels omdat een van beiden beter het Engels beheerst dan de andere officiële taal. Het Engels profiteert wel van zijn internationale uitstraling en bepaalt mee het beeld van Brussel met zijn internationale instellingen, maar in het publieke leven dringt het niet echt veel verder door dan tot de lokale Engelstalige netwerken. Wat het potentieel aan sprekers betreft staan het Nederlands en het Engels ongeveer op gelijke hoogte.

12.3. Toekomstig taalbeeld van Brussel

In de verschillende hoofdstukken over de taalgroepen hadden we het per groep over de manier waarop taal van generatie op generatie wordt doorgegeven. In figuur 13 wordt een algemeen beeld geschetst, waarbij ook de grootte van de taalgroepen in rekening wordt gebracht.

Figuur 13. Intergenerationele taaloverdracht

Bij gebrek aan data over de Brusselse taalsituatie is het vrijwel onmogelijk taalverschuivingsprocessen in kaart te brengen. Toch doen we op basis van de survey-data een poging om drie generaties met elkaar te vergelijken. Uiteraard is dit slechts een denkoefening, aangezien er van vorige generaties geen representatieve cijfers voorhanden zijn. Daarom vertrekken we van onze representatieve steekproef en gaan we na welke ouders van respondenten in Brussel zijn geboren (in dit geval 30,4 %). Hoewel we hier over een minder gedetailleerde beschrijving van hun taalgedrag beschikken, weten we ook van de meesten van hen welke taal ze thuis met hun ouders spraken. Zo is het mogelijk toch een idee te krijgen van hoe de taal over twee generaties (namelijk de respondenten en hun kinderen) wordt overgedragen. Het eerste kader bovenaan figuur 13 geeft een overzicht van het taalgebruik van de gezinnen waarin de 'Brusselse' ouders van de respondenten uit de representatieve steekproef opgroeiden (voor alle duidelijkheid: het gaat hier om de ouders van de respondenten die in Brussel zijn geboren). Het beeld van die eerste generatie dat we hier schetsen is dus erg onvolledig, zeker indien bij de emigratie ook het taalprofiel zou meespelen. Daarnaast, in het volgende kader, krijgen we een beeld van de Brusselaars uit de steekproef die in een van de negentien gemeenten zijn geboren. Hoewel het taalbeeld van de ouders niet representatief is voor Brussel, en men zich dan ook niet op de cijfers blind mag staren, geeft het toch duidelijk de verschillen tussen de twee generaties weer. Hierbij vallen uiteraard meteen twee dingen op: de sterke daling van het aantal Nederlandstalige families, en de opkomst van andere

gezinstalen dan het Nederlands en het Frans en dan vooral van de groep die het Frans met een andere taal combineert. Het eerste is voornamelijk toe te schrijven aan het verfransingsproces bij de vorige generaties, het tweede is een weerspiegeling van de internationalisering met de migratie van laaggeschoolde en hooggeschoolde migranten van wie de kinderen in Brussel werden geboren en die nu als 'Brusselaars' in de steekproef terug te vinden zijn. Daarnaast vinden we in een laatste kader het taalgebruik tegenover hun kinderen. Hierbij moeten we toch wel rekening houden met het feit dat slechts 65 % van deze respondenten momenteel of ooit een partner heeft gehad en het aantal met kinderen dus nog lager ligt. Het verfransingsproces binnen de groep geboren Brusselaars zet zich nog door, de groep traditioneel tweetaligen blijft stabiel maar een aantal Nederlandstaligen en vooral anderstaligen of nieuwe tweetaligen wordt door de Franstalige taalgroep opgeslorpt. Dit is een vrij recent fenomeen, want bij de respondenten uit de steekproef met een eentalig Franstalige achtergrond vinden we nauwelijks personen van wie de ouders in een anderstalig milieu opgroeiden. We moeten hier wel nogmaals benadrukken dat die derde generatie een heel erg onvolledig beeld van de taalsituatie schetst en dat we dus niet op de cijfers maar alleen op de tendensen die erachter schuilen kunnen voortbouwen. Verder wordt de groep van twee tot drie generaties Brusselaars steeds kleiner, zodat hun aandeel in het totale beeld relatief is.

Maar Brussel is en blijft ook een migratiestad. In het tweede kader van de tweede kolom vinden we de taalachtergrond van de inwijkelingen uit de representatieve steekproef. Hieruit blijkt vooral een migratiesurplus van respondenten uit Nederlandstalige en anderstalige families. Als we hun kinderen mee in rekening brengen, neemt in de nieuwgevormde families na migratie de impact van het Nederlands en de oorspronkelijke taal van de anderstalige af. Toch hebben ze een duidelijke invloed op het taalbeeld in zijn geheel. De verfransing van de inwijkelingen verloopt duidelijk minder snel dan deze van de geboren Brusselaars en de tweetaligheid die bij de derde generatie Brusselaars duidelijk afnam, neemt bij de inwijkelingen sterk toe.

Onderaan rechts vinden we dan het nettoresultaat van de gezinnen met kinderen. Tegenover het 'nettoresultaat van de geboren Brusselaars' krijgen we een beperkte toename van het aantal Nederlandstaligen, maar vooral een stijging van het aantal nieuwe tweetaligen en anderstaligen. Op basis van het 'migratiesurplus' was dit te verwachten. Hoewel dit dus een erg onvolledig beeld is en we alleen het traditionele gezin met kinderen – een voor een grootstad niet evident gezinstype – in de figuur hebben opgenomen, is de verschuiving tegenover de generatie van de Brusselse ouders van de respondenten spectaculair te noemen. Het geeft duidelijk aan hoe het taalbeeld, in dit geval binnen de gezinnen, op drie generaties

tijd grondig kan veranderen. Toch blijft het aandeel van de eentalig Franstalige gezinnen en de traditioneel tweetalige gezinnen nagenoeg constant. Dit bevestigt nogmaals dat Brussel zeker niet evolueert naar een eentalig Franstalige stad, maar dat het multilinguïstische aspect belangrijker wordt.

Figuur 13 schetst het taalverschuivingsproces op basis van de gezinnen met kinderen. Dezen maken slechts iets meer dan de helft van de Brusselaars uit (57,1 %). In figuur 14 houden we ook rekening met de niet-gehuwden (30,8 %) en de gehuwden zonder kinderen (12,1 %). Hierbij gaan we er dan van uit dat deze ofwel geen traditioneel gezin zullen stichten en nemen we als nieuwe gezinstaal de taal die de partners onderling spreken, of blijft bij de alleenstaande de oorspronkelijke taal behouden. Ook dit is een sterk vereenvoudigde benadering, die zeker de tweetaligheid onderschat, aangezien sommigen net in de communicatie met de kinderen een andere gezinstaal gaan introduceren, maar tegelijk nuanceert het toch de conclusies uit figuur 13.

Nl	9,3 %
Fr	51,7 %
Nl/Fr	10,1 %
Fr/And	9,1 %
And.	19,8 %

Nl	4,6 %
Fr	59,9 %
Nl/Fr	8,8 %
Fr/And	16,4 %
And.	10,2 %

Figuur 14. Taalbeeld meerderjarige Brusselaars bij constant huwelijkspatroon

In figuur 14 gaan we uit van een constant huwelijkspatroon. Dit betekent dat we hier vertrekken van de hypothese dat de gezinstoestand van de respondenten niet meer zal veranderen. Hierdoor krijgen we een daling van het aantal Nederlandstaligen, omdat deze door hun partnerkeuze op het Frans zijn overgeschakeld. Een vergelijkbare daling zien we bij de anderstaligen die meestal hun oorspronkelijke taal nu met het Frans gaan combineren. De Franstaligen winnen wat van elke groep en komen hierdoor op 60 % van de volwassen populatie.

In figuur 14 werd geen rekening gehouden met de migratie, en als we weten dat de helft van de Brusselaars van buiten Brussel komt staat het buiten kijf dat het taalbeeld van Brussel er op twee generaties tijd niet zal uitzien zoals in figuur 14. Het is echter onmogelijk in te schatten hoe het taalprofiel van de toekomstige migranten er zal uitzien. Wel kunnen we er zeker van zijn dat zolang Brussel zich als hoofdstad van Europa profileert en zolang België mee aan de top der rijkste landen staat het aantrekkelijk zal blijven voor armere migranten en vluchtelingen, en dat deze migratie-invloed zal blijven. Een andere zekerheid is dat Brussel hooggeschoolde migranten vanuit de rest van Europa zal blijven aantrekken, en

door de uitbreiding van de NAVO en de EU zullen die in grotere mate uit het oostelijk deel van Europa komen. Dezen zullen dus noch het Nederlands noch het Frans als gezinstaal hebben. Op basis hiervan maken we een finale projectie door ervan uit te gaan dat het migratiepatroon van de laatste twintig jaar zich ook in de toekomst zal doorzetten, omdat de te verwachten migranten uit het buitenland het best vergelijkbaar zijn met deze migratiecohort. Aangezien migratie een geleidelijk proces is, geven we hierbij twee grenzen aan die richtinggevend zullen zijn voor het toekomstige taalbeeld. De ondergrens wordt gevormd door de hypothese dat voor de volgende generatie de toekomstige migratie eruit zal zien zoals bij de huidige populatie Brusselaars, de bovengrens door de hypothese dat het taalprofiel van de migranten er zal uitzien zoals de laatste twintig jaar, waardoor deze groep een belangrijker gewicht gaat krijgen. Figuur 15 geeft aan hoe het toekomstige taalbeeld van Brussel er op basis van deze hypothese zou kunnen uitzien.

Nl	9,3 %		Nl	8,0 à 8,2 %
Fr	51,7 %		Fr	42,3 à 50,8 %
Nl/Fr	10,1 %	→	Nl/Fr	6,8 à 6,9 %
Fr/And	9,1 %		Fr/And	12,5 à 26,6 %
And.	19,8 %		And.	21,9 à 30,0 %

Figuur 15. Projectie taalbeeld bij constante migratie

De daling van het aantal Nederlandstaligen, die zich in de vorige generatie doorzette, is grotendeels gestopt. Doordat de jongste generatie Brusselaars hun kinderen naar een Nederlandstalige school sturen en de inwijkelingen uit Vlaanderen hetzelfde doen, en aangezien er al een deel door hun hogere migratieleeftijd gehuwd zijn en een Nederlandstalig gezin gesticht hebben, zal het aantal Nederlandstaligen vrijwel constant blijven. Als het effect van het Nederlandstalig onderwijs zich doorzet en Brussel voor de Vlamingen aantrekkelijker wordt, lijkt een stabiele Vlaamse populatie gegarandeerd. We houden er wel rekening mee dat er steeds een aantal Nederlandstaligen na gezinsvorming het Frans als gezinstaal zal gebruiken. Op basis van de recente migratiecijfers daalt het aantal eentalig Franstalige gezinnen, maar rekening houdend met het feit dat door de partnerkeuze in de andere taalgroepen er een aantal naar het Frans als gezinstaal zullen overschakelen, zal deze daling beperkt blijven, al zijn de indicaties voor een lichte daling sterker dan deze voor een status-quo. Het aantal traditioneel tweetaligen zit in dalende lijn en hoewel men ze bij de jongere generatie opnieuw meer aantreft, kunnen deze nieuwe traditioneel tweetaligen gezien de leeftijdsstructuur van de groep deze trend niet ombuigen. De grootste verschuiving doet zich voor bij de

nieuwe tweetaligen en anderstaligen, die beiden in stijgende lijn gaan. Alleen hierdoor neemt het relatieve belang van de drie andere groepen af. De toekomst van Brussel ziet er dus steeds meer multilinguïstisch uit. Toch is het effect op de twee traditionele gemeenschappen verschillend: de Vlaamse gemeenschap in Brussel dient zichzelf op peil te houden, waar de Franstalige de daling kan beperken doordat Brusselaars uit andere taalgroepen na de partnerkeuze het Frans als gezinstaal gaan overnemen. Dit betekent wel dat de diversiteit binnen deze groep zal toenemen.

Deze projectie kunnen we toetsen aan de verwachtingen van de huidige Brusselaars. We vroegen de respondenten in hoeverre ze denken dat het taalbeeld van Brussel de komende jaren zal veranderen. Er werd gevraagd naar de ‘waarschijnlijke’ verandering en naar de ‘gewenste’ verandering. Hierbij dienden ze uit volgende alternatieven te kiezen: de verdringing van het Nederlands en het Frans door het Engels vanwege het internationale karakter van Brussel, Brussel als een eentalig Franstalige stad, een groeiende invloed van het Nederlands en ten slotte de overtuiging dat het huidige taalbeeld in de toekomst weinig zal veranderen. Let wel, het gaat hier over de invloed van de taal en niet over de grootte van de taalgroepen. De resultaten worden in de tabellen 100 en 101 samengevat.

Waarschijnlijk taalbeeld	Nederlandstalig	Franstalig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig
Engels	16,4 %	18,8 %	15,3 %	15,8 %
Frans	5,9 %	4,2 %	5,6 %	7,7 %
Nederlands	10,0 %	15,8 %	11,2 %	14,5 %
Blijft	67,6 %	61,2 %	67,9 %	62,0 %
	Turks	Marokkaans	EU-nationaliteit	Totaal
Engels	3,1 %	14,4 %	24,3 %	17,3 %
Frans	15,4 %	13,4 %	5,3 %	6,0 %
Nederlands	16,9 %	8,6 %	8,4 %	13,7 %
Blijft	64,6 %	63,6 %	62,0 %	63,0 %

Tabel 100. Waarschijnlijk toekomstig taalbeeld Brussel

Geprefereerd taalbeeld	Nederlandstalig	Franstalig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig
Engels	12,7 %	16,9 %	14,1 %	16,7 %
Frans	2,7 %	7,0 %	5,2 %	10,4 %
Nederlands	12,3 %	4,4 %	2,4 %	3,2 %
Blijft	72,3 %	71,6 %	78,2 %	69,7 %
	Turks	Marokkaans	EU-nationaliteit	Totaal
Engels	3,1 %	15,5 %	21,1 %	15,8 %
Frans	15,4 %	15,0 %	8,6 %	7,9 %
Nederlands	10,8 %	5,3 %	3,5 %	4,9 %
Blijft	70,8 %	64,2 %	66,8 %	71,9 %

Tabel 101. Geprefereerd toekomstig taalbeeld Brussel

Ruim 60 % van de Brusselaars, verdeeld over alle taalgroepen, verwacht de komende jaren weinig verandering in het Brusselse taalbeeld en vindt dat ook goed. Als men al verschuivingen verwacht, verwijst men naar een groeiende invloed van het Engels en het Nederlands. Ongeveer 15 % gelooft telkens dat deze talen belangrijker zullen worden. Het is eveneens duidelijk dat de Brusselaars openstaan voor een zekere mate van verengelsing, maar dat met uitzondering van de Nederlandstaligen ze een groeiende invloed van het Nederlands niet erg zien zitten. Wat deze groepen wel meer appreciëren maar niet echt verwachten, is dat Brussel steeds meer naar een Franstalige stad zal evolueren. De verwachtingen van de Brusselaars zoals ze uit de bovenstaande tabellen blijken ondersteunen de tendensen die zich in de projectie (figuur 15) aftekenen.

12.4. Het 'Brussel-gevoel'

In het vorige hoofdstuk werd een aanzet gegeven tot de analyse van de relatie tussen taal en identiteit. Dat hier taal en nationaliteit een belangrijke rol spelen hebben we onder andere kunnen merken aan de uitbouw van de vriendenkring, aan de houding die de verschillende groepen tegenover elkaar aannemen, aan de houding tegenover het stemrecht van niet-Belgen enzovoort. Maar dit betekent niet dat deze gemeenschappen naast elkaar leven of vijandig tegenover elkaar staan. Zo is er een duidelijke vraag naar het gebruik van beide officiële talen in het lager onderwijs en wil men ook wel dat de verschillende culturen van de grootste bevolkingsgroepen aan bod kunnen komen. Deze visie contrasteert met de conceptie van tweetaligheid in het Brusselse model. Voor beide onderwijsstructuren, de Franstalige en de Nederlandstalige, is er dus een belangrijke opdracht weggelegd. De verschillende dynamieken binnen beide gemeen-

schappen, als reactie op de multilinguïstische realiteit van de hoofdstad, maakt een gediversifieerd antwoord noodzakelijk. Beide zullen ze een antwoord moeten formuleren op de diversiteit die hun leerlingen kenmerkt.

Laten we het Nederlandstalig onderwijs als voorbeeld nemen. Als gemeenschapsmaterie wordt het Nederlandstalig onderwijs in Brussel beschouwd als het onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap. Maar de Brusselaars zijn niet zo eenvoudig op te delen in leden van de Vlaamse of Franstalige gemeenschap, zodat de doelgroep vaag blijft, en ook aan het onderwijs worden andere verwachtingen gekoppeld dan het louter verschaffen van onderwijs aan Nederlandstaligen. Zo kan men een aantal specifieke opdrachten onderscheiden. In de eerste plaats is het inderdaad het onderwijs voor de Nederlandstalige/Vlaamse Brusselaar. In die opdracht lijkt het volledig geslaagd. De huidige generatie Brusselse Vlamingen wordt onderwezen in de eigen taal, van kleuterklas tot universiteit. Maar tegelijk heeft het Nederlandstalig onderwijs ook een functie voor anderstalige Brusselaars. Het Nederlands op zich is een belangrijke taal geworden, los van de aanwezigheid van de groep van Nederlandssprekende Brusselaars. Vanuit de economische sector is er vraag naar een degelijke kennis van het Nederlands en het onderwijs biedt vaak de weg om die taal aan te leren. Hiertoe zijn er twee mogelijkheden: ofwel stuurt men als anderstalige zijn kinderen naar het Nederlandstalig onderwijs (wat nu in steeds belangrijker mate gebeurt, niet alleen in het lager onderwijs maar bijvoorbeeld ook in de voortgezette universitaire opleidingen), ofwel rekent men op het aanbod Nederlands in het Franstalig onderwijs. Toch lijken de meeste Brusselaars voor een derde optie te kiezen: tweetalig onderwijs.

Deze vraag naar tweetaligheid wordt niet alleen vanuit economische overwegingen gesteld, maar is tevens een uiting van een vorm van 'Brussels gemeenschapsdenken' of een 'Brussel-gevoel' dat zich ook op andere vlakken manifesteert. We zagen bij de traditioneel tweetaligen al dat het combineren van beide officiële talen niet zomaar een overgangsfase is in een taalverschuivingsproces of een oplossing voor het feit dat beide partners een andere linguïstische achtergrond hadden. Voor een deel van de Brusselaars was dit een houding die van generatie op generatie werd doorgegeven. Uit het politieke gedeelte van de enquête bleek dat de meerderheid van de Brusselaars eveneens opteert voor tweetalige of representatieve politieke partijen of lijsten, wat de huidige politieke logica van eerst een taalkeuze en pas dan een partijkeuze te maken ter discussie stelt. Ook het antwoord op de vraag naar het toekomstige statuut van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest ligt in het verlengde van deze tendensen. Op de vraag naar het meest waarschijnlijke en meest wenselijke statuut konden de respondenten kiezen uit: aansluiten bij Vlaanderen, aansluiten bij Wallonië, een apart statuut als Europese hoofdstad of het huidige sta-

Hoofdstuk 12

tuut. Uit de tabellen 102 en 103 blijkt dat de Brusselaars een aansluiting bij Vlaanderen noch Wallonië zien zitten, en alleen een apart statuut als mogelijk alternatief voor de huidige situatie kunnen aanvaarden.

Waarschijnlijk statuut	Nederlandstalig	Franstalig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig
Vlaams	2,7 %	3,5 %	2,5 %	7,8 %
Waals	1,8 %	1,1 %	2,1 %	0,9 %
Apart	35,5 %	38,2 %	34,0 %	39,7 %
Blijft	60,0 %	57,2 %	61,4 %	51,6 %
	Turks	Marokkaans	EU-nationaliteit	Totaal
Vlaams	-	1,1 %	2,3 %	3,2 %
Waals	1,5 %	3,2 %	0,8 %	1,5 %
Apart	23,1 %	38,4 %	47,9 %	37,3 %
Blijft	75,4 %	57,3 %	49,0 %	57,9 %

Tabel 102. Waarschijnlijk statuut Brussel

Geprefereerd statuut	Nederlandstalig	Franstalig	Traditioneel tweetalig	Nieuw tweetalig
Vlaams	1,3 %	0,7 %	0,8 %	2,2 %
Waals	0,4 %	2,4 %	1,2 %	1,3 %
Apart	35,1 %	36,4 %	33,5 %	41,8 %
Blijft	63,2 %	60,5 %	64,5 %	54,7 %
	Turks	Marokkaans	EU-nationaliteit	Totaal
Vlaams	-	0,5 %	1,2 %	0,9 %
Waals	3,1 %	3,2 %	1,2 %	2,1 %
Apart	27,7 %	39,5 %	46,3 %	36,4 %
Blijft	69,2 %	56,8 %	51,4 %	60,5 %

Tabel 103. Geprefereerd statuut Brussel

De tendens die uit deze aparte bevindingen naar voren komt is duidelijk en wordt nog eens onderstreept door de partnerkeuze, waarbij de (taal)barrière tussen de Vlaamse en Franstalige Brusselse gemeenschappen verder wordt gerelativeerd. De Brusselaars geven de politici in ieder geval een flinke uitdaging mee: hoe dit 'Brussel-gevoel' verzoenen met de fundamenteën van het Brusselse model, waarbij gemeenschapsmateries zoals onderwijs en cultuur vanuit de gemeenschappen worden bestuurd?

12.5. Politieke uitdagingen voor een meertalige samenleving

De samenstelling van de Brusselse bevolking kan niet langer in twee gemeenschappen gevat worden. Het is evident dat het politieke model dat nog op het tweeledigheidsdenken is gebaseerd hierdoor onder druk komt te staan. Hoewel dit model door de opeenvolgende regeringen werd bijgestuurd, bleef de aandacht van de politici voor structurele ingrepen voornamelijk naar de twee traditionele gemeenschappen uitgaan. Toch zullen ze ook een antwoord moeten formuleren op de culturele en linguïstische diversiteit van de hoofdstad. Brussel heeft al het voordeel dat ze kan bogen op de ervaring van haar politiek model dat stoelt op de intentie de Vlaamse minderheid een substantiële deelname aan het bestuur te garanderen. We blijven hier even stilstaan bij twee pijnpunten van dit model die uit de enquête naar voren komen en die twee problemen aangeven waarmee elke multilinguïstische en multiculturele stad zich geconfronteerd ziet: het onderwijs en de politieke participatie van al haar inwoners.

12.5.1. Onderwijs in een multilinguïstische samenleving

Het onderwijs in Brussel is een gemeenschapsmaterie, waardoor het de beide gemeenschappen zijn die het onderwijsgebeuren vormgeven. Toch ziet Brussel zich geplaagd voor specifieke problemen die zich buiten haar grenzen veel minder scherp stellen. Een eerste aspect is de samenstelling van haar leerlingenpopulatie. Nemen we hier opnieuw het Nederlandstalig onderwijs als voorbeeld, dan is het niet zo moeilijk scholen te vinden waarvan een minderheid van de leerlingen van oorsprong Nederlandstalig is. Er kunnen verschillende redenen zijn voor de diversiteit van de leerlingen: scholen gelegen in buurten waar overwegend migranten wonen trekken ook vooral migrantenkinderen aan, ongeacht het taalregime van de school, en Franstaligen sturen meer en meer hun kinderen naar het Nederlandstalig onderwijs omdat het aanleren van het Nederlands steeds belangrijker wordt. Wanneer we bij de respondenten peilen naar de belangrijkste problemen in Brussel komt het onderwijs eveneens als prioriteit naar voren: de ondervraagden wezen hierbij op de beperkte omkadering, de integratieproblemen tussen autochtonen en allochtonen op school, het veiligheidsprobleem en het geweld en de agressiviteit op school, het taalprobleem door de leerlingendiversiteit, gebrek aan disciplineren en burgerzin, gebrek aan perspectieven voor migrantenjongeren enzovoort. Deze problemen spruiten vooral voort uit de heterogene samenstelling van de populatie en vragen om een specifieke Brusselse aanpak.

De ondervraagden schuiven zelf ook twee mogelijke oplossingen naar voren: het evidente ‘meer geld voor het onderwijs’ om door een betere omkadering en methodologische aanpak het ongelijke startniveau van de leerlingen te kunnen wegwerken, maar verrassend genoeg ook de vraag naar tweetalig onderwijs. In het kader van deze bijdrage verdient dit laatste uiteraard extra aandacht.

Tweetalig onderwijs in een tweetalige stad lijkt evident. Toch hoeft het laatste geen voorwaarde te zijn voor het eerste. Ongeacht de samenstelling van de lokale bevolking vinden we in de meeste Europese landen twee- of meertalig onderwijs. Concreet gaat het om het aanbieden van een aantal vakken in een andere taal dan de officiële taal van de school. Dit kan onder allerlei vormen, van één les in de andere taal tot de helft van de lessen in die taal, en hierbij hoeft men zich niet tot bepaalde vakken te beperken maar komen ze allemaal in aanmerking. In Brussel vinden we twee voedingsbodems voor de vraag naar vormen van tweetalig onderwijs. De eerste is de vraag vanuit de migrantengemeenschappen en de scholen waar hun kinderen les volgen en is gebaseerd op de vaststelling dat de kloof tussen de taalsituatie thuis en deze in de school te groot is om de capaciteiten van de leerlingen aan bod te kunnen laten komen. Tweetalig onderwijs betekent in deze context dat de lessen voor jonge kinderen voor een deel in de taal van de migrantengemeenschap worden gegeven en voor een deel in een van de officiële talen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De jarenlange inspanningen van de Foyer in Brussel tonen aan dat een dergelijke vorm van tweetalig onderwijs wel degelijk zijn vruchten kan afwerpen en meer dan een experimentele status verdient. De tweede vorm van tweetalig onderwijs is gericht op alle leerlingen en heeft niet met kansarmoede te maken maar krijgt in de huidige context zelfs eerder een elitair karakter. De wil van vooral jonge Franstalige ouders om hun kinderen naar het Nederlandstalig onderwijs te sturen is hiervoor tekenend, maar de vraag is veel breder dan deze specifieke groep en uit de enquête blijkt de meerderheid van de Brusselaars zelfs vragende partij te zijn. Ook deze vorm van onderwijs is in Brussel al aanwezig, maar dan in de internationale scholen, die eveneens met succes een meertalige vorm van onderwijs aanbieden. Hier is het niet de bedoeling de brug te leggen tussen een taalgroep en het onderwijs maar staat taalcompetentie voorop. Door in Brussel beide officiële talen aan te bieden kan men zowel de relatie tussen de gemeenschappen als het competentieniveau verbeteren.

Beide vormen van twee- of meertalig onderwijs bieden op hun manier een antwoord op de Brusselse problematiek en verdienen hun marginale status niet. De vrees, vooral uit Nederlandstalige hoek, voor de invoering van een vorm van tweetalig onderwijs is begrijpelijk. In de politieke emancipatiestrijd van Vlaanderen was de vraag om onderwijs in de eigen taal een belangrijk strijdpunt. Dat het niet om een conflict uit het verre verle-

den gaat bewijzen de cijfers wanneer naar de taal van het onderwijscurriculum van de huidige Brusselaars wordt gevraagd. Hieruit blijkt dat pas nu de eerste generatie Brusselaars uit Nederlandstalige gezinnen hun onderwijsloopbaan ook effectief in het Nederlandstalig onderwijs doorlopen. Het Nederlandstalig onderwijs in Brussel speelt een essentiële rol in de stabilisering van het aantal Nederlandstalige Brusselaars. Maar de vraag naar tweetalig onderwijs houdt zeker geen nieuwe verfransing van het Nederlandstalig onderwijs in, integendeel. De eerste bezorgdheid moet zijn een methodologie te ontwikkelen waarbij zowel de Nederlandstalige als de Franstalige Gemeenschap haar leden een zo hoog mogelijke competentie in de eigen taal en in de andere officiële taal kan bieden. De vraag naar tweetalig onderwijs en de verschillende indicaties van het ‘Brussel-gevoel’ verwijzen in de eerste plaats naar de problemen waarmee de Brusselaars geconfronteerd worden en stellen niet zozeer de huidige onderwijsstructuur gebaseerd op twee taalgemeenschappen ter discussie. Het feit dat dergelijk onderwijs vanuit de Gemeenschappen wordt georganiseerd is net een garantie voor succes en voor een blijvende aandacht voor de eigen gemeenschap. Men kan dan ook alleen maar pleiten voor een uitbreiding van een dergelijke onderwijsaanpak, die een belangrijk potentieel inhoudt om aan de eigenheid van een multilinguïstische samenleving tegemoet te komen. De toekomst zal dan moeten uitwijzen of beide vormen van tweetalig onderwijs niet net de basis vormen waarrond het onderwijs zich in een multiculturele en multilinguïstische maatschappij dient te ontwikkelen.

12.5.2. Politieke participatie in een multiculturele samenleving

Een tweede uitdaging is de zoektocht naar een manier om de verschillende groepen en gemeenschappen aan het beleid te laten deelnemen. Hier heeft België al een hele traditie in het zoeken naar evenwichten om beide taalgemeenschappen aan bod te laten komen. Het Brusselse model is hiervan een voorbeeld, maar kan tegelijk niet los gezien worden van de Belgische context. De garanties voor de Vlamingen als minderheid in Brussel staan of vallen met het aanvaarden van een pariteit op nationaal vlak, waar de Franstaligen in de minderheid zijn. Het resultaat is een voor beide partijen aanvaardbaar en werkbaar compromis dat door een constant bijsturen steeds naar nieuwe evenwichten zoekt in een veranderend politiek, economisch of sociaal klimaat en zo tot een verfijning tracht te komen. Uit de enquête selecteren we een drietal problemen waarop dit model een passend antwoord moet formuleren: de participatie van alle Brusselaars in het politieke bestuur of de discussie over het migrantenstemrecht, de betrokkenheid van de Brusselse Vlamingen of de discussie

over de garanties voor minderheden en de vorming van representatieve lijsten of de discussie over de politieke taalaanhang. Eigenlijk zijn de drie formuleringen drie invalshoeken van dezelfde vraag: hoe iedereen aan bod laten komen op het vlak van politieke besluitvorming en rekening houdend met de diversiteit van de populatie? Het is niet de bedoeling om op deze problemen een politiek antwoord te formuleren. Net zoals bij het onderwijs willen we hier enkel de link tussen de multiculturele realiteit en de probleemformulering verduidelijken. Maar het zoeken naar mogelijke oplossingen overstijgt het Brusselse kader. Ook op Europees vlak dringen dezelfde vragen zich op: hoe met verschillende nationaliteiten die verschillende talen spreken komen tot een bestuursvorm waarbij de burger zich betrokken voelt? We zullen dan ook de link met het Europese niveau leggen, wat tegelijkertijd het denken rond oplossingen nieuwe impulsen kan geven en de eventuele vergelijking met andere meertalige steden of gebieden vergemakkelijkt. Het antwoord op de problemen kan dan typisch Brussels zijn, de probleemformulering is dit niet.

Een eerste element van betrokkenheid is het effectief uitoefenen van het stemrecht, of in de Belgische context, de stemplicht. Het wettelijke kader rond deze problematiek verdeelt de Brusselaars in drie groepen. Eerst hebben we de Belgen die stemplicht hebben en die dus verplicht hun stem uitbrengen voor alle beleidsniveaus, van gemeente tot Europees parlement. Een tweede groep zijn de Brusselaars die de nationaliteit van een van de landen uit de Europese Unie hebben en die naast Europees stemrecht via de eigen lidstaat door de ondertekening van het Verdrag van Maastricht in 1991 eveneens gemeentelijk stemrecht verwerven. Dit impliceert dat ze niet hoeven te gaan stemmen en introduceert eveneens, afhankelijk van het land, een procedure om de wil tot stemmen duidelijk te maken. Voor België betekent dit dat de moeilijk verworven evenwichten in het gedrang kunnen komen. De situatie in Voeren is hiervan een illustratie op kleine schaal: de quasi fiftyfifty-verhouding tussen Franstaligen en Nederlandstaligen die de balans jarenlang net in het voordeel van de Franstaligen deed overhellen, sloeg wegens het stemrecht van de Nederlandse inwoners die voor Vlaamse politici kozen om in het voordeel van de Vlamingen. In Brussel en de Vlaamse rand bestaat de vrees dat dit nu net in het voordeel van de Franstaligen zou spelen, wat de EU-burgers in het middelpunt plaatst van een discussie die totaal voorbijgaat aan de essentie, namelijk het participeren in de besluitvorming op plaatselijk niveau. Het feit dat men van dit stemrecht een symbooldossier maakt, brengt een oplossing zeker niet dichterbij. Het resultaat vinden we al in onze data terug: Brusselaars met een EU-nationaliteit zien in de taalconflicten een urgenter probleem dan de Brusselaars met de Belgische nationaliteit. Het debat rond het migrantenstemrecht is identiek, maar symbolisch nog meer beladen omdat hier niet louter het stemrecht maar ook de samenle-

vingingsproblemen tussen Belgen en migranten met een andere huidskleur en culturele achtergrond centraal komen te staan. Terwijl het debat rond het EU-stemrecht in een 'vertrouwde' context van Vlaamse-Franstalige tegenstellingen wordt gevoerd, is het debat over het gemeentelijk stemrecht het debat over het aanvaarden van inwoners met een andere en dus minder vertrouwde culturele achtergrond. Toch is dit net een 'veilige' manier om dit debat te voeren, omdat niet zozeer de instellingen die op het politieke evenwichtsdenken gebaseerd zijn aan de orde worden gesteld, als wel de eventuele verschuivingen in de machtsverhoudingen die het gevolg zijn van een uitbreiding van het stemrecht. Op gemeentelijk vlak is de keuze minder expliciet, maar het debat rond het toekennen van stemrecht aan niet-Belgen wordt het best principieel gevoerd en niet louter pragmatisch of naar aanleiding van specifieke gebeurtenissen (zoals de uitspraak van toenmalig premier Dehaene naar aanleiding van de emotioneel geladen Witte Mars van 20 oktober 1996). Op gemeentelijk vlak wordt in Brussel de relatie stemrecht-taalkeuze veel minder scherp gesteld, door de aanwezigheid van tweetalige lijsten, en is dit politiek dan ook gemakkelijker te aanvaarden. Dergelijke discussies zullen in de toekomst evenwel steeds meer op Europees niveau worden gevoerd. Dit mag geen reden zijn om de verantwoordelijkheid van het te voeren debat op Belgisch niveau uit de weg te gaan en voor zich uit te schuiven. Als Belgische politici pretenderen het Belgische/Brusselse politieke model als een mogelijkheid naar voren te kunnen schuiven om ook op Europees niveau taal- en/of cultuurgemeenschappen naast en met elkaar te laten leven en op een evenwichtige manier in het beleid te laten participeren, dient de discussie over het stemrecht mee centraal te staan. Het gemeentelijke stemrecht voor alle inwoners is dan ook een eerste stap en komt tegelijkertijd tegemoet aan de wil van de niet-Belgen die van het stemrecht gebruik willen maken en die – zoals de resultaten van de enquête ons leren – vooral vragende partij zijn voor representatieve lijsten en zich niet lijken te mengen in de communautaire tegenstellingen waaraan zij weinig boodschap hebben. In de toekomst zal men wel niet om een verdere uniformisering van dit stemrecht op Europees niveau heen kunnen en zullen de verschillende lidstaten hun stemprocedures noodzakelijkerwijze steeds beter op elkaar moeten afstemmen. Op dat moment zal het echter te laat zijn om het debat ten gronde te voeren en het effect op de Belgische en Brusselse instellingen in te schatten of op mogelijke problemen te anticiperen.

Een tweede probleem dat bij de enquête tot uiting kwam is de politieke aversie die zich vooral bij de Nederlandstalige Brusselaars manifesteert. In een Brusselse context, en bij een systeem van stemrecht in plaats van stemplicht, zou een dergelijke houding nefast zijn. Maar ook dit probleem maakt deel uit van een algemenere kwestie: hoe kan men minderheids-

groepen bij het beleid betrekken waarbij men enerzijds de belangen van deze minderheidsgroep niet uit het oog verliest en anderzijds het principe van de representatieve vertegenwoordiging geen geweld aandoet? In Brussel is op dit vlak al een lange weg afgelegd en naar een evenwicht gezocht. Het probleem hierbij lijkt vooral de zichtbaarheid van dit systeem. De Nederlandstalige Brusselaars leven in een omgeving waar het Frans domineert en waar ook op politiek vlak de Franstaligen de meerderheid vormen. Dat een deel van de beleidsverantwoordelijkheid bij de Vlaamse Gemeenschap ligt en dat door de bevoegdheidsverdeling en het principe van de dubbele meerderheid ook voor Brussel zelf garanties werden ingebouwd, is veel minder zichtbaar. Het politieke compromis zal altijd een evenwichtsoefening zijn tussen het één-man-één-stemprincipe aan de ene kant, en de verantwoordelijkheid over die beleidsdomeinen die betrekking hebben op de minderheidsgroep anderzijds. Het is geen debat waarbij of voor het ene of voor het andere moet worden gekozen; beide principes dienen elkaar aan te vullen. De zichtbaarheid voor de burgers is hier een belangrijk aandachtspunt, maar eenvoudige oplossingen liggen niet voor de hand. Ook hier is de parallel met het Europese niveau duidelijk en is de relatie tussen de verschillende vormen van politieke besluitvorming en de domeinen waarop ze betrekking hebben voor de meerderheid van de bevolking onduidelijk. Op Europees niveau zijn de gevolgen van deze onduidelijkheid veel minder concreet, maar de houding die we in belangrijke mate bij de Nederlandstalige Brusselaars terugvonden dient hierbij een waarschuwing te zijn. Op dit vlak is de Brusselse situatie een interessant laboratorium voor Europa en een belangrijke uitdaging voor de Brusselse politici.

Het derde probleem kunnen we zien als een soort eindfase in een cumulatief proces. In eerste instantie moet het stemrecht voor een vertreksituatie met gelijke kansen voor alle inwoners zorgen, vervolgens moet de betrokkenheid van deze inwoners verhoogd worden en ten slotte moet er gezocht worden naar een concrete bestuursvorm die aan de wensen en verwachtingen van de bevolking beantwoordt. In Brussel vormt het onderscheid tussen beide taalgemeenschappen en een bevoegdheidsverdeling waarbij elke taalgroep eigen verantwoordelijkheden krijgt toegeschoven het sluitstuk van deze bestuursvorm. De voorkeur voor meertalige lijsten lijkt haaks op dit model te staan. Het Brusselse model is net gebouwd op het onderscheid tussen beide gemeenschappen. België vormt op dit vlak min of meer een uitzondering. Terwijl in de meeste federale staten overkoepelende politieke partijen bestaan, en ook op Europees niveau vergelijkbare samenwerkingsvormen zijn gegroeid, bestaat dit in Brussel enkel op gemeentelijk niveau. Hier is een duidelijke tendens tot het vormen van tweetalige lijsten en worden bijvoorbeeld de meeste lokale Vlaamse politici op tweetalige lijsten verkozen. Taalgemeenschappen en

politieke samenwerking over de taalgrenzen heen zijn dus geen contradictie. Misschien liggen hier ook mogelijkheden op het niveau van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Net zoals dit voor het onderwijs het geval kan zijn, kunnen samenwerkingsinitiatieven ontwikkeld worden die vertrekken van de eigen gemeenschap. Op die manier blijft de pacificerende invloed van het model behouden en beantwoordt de politiek aan de verwachtingen van haar burgers. Net zoals het verkeer is het politieke model en de vraag van de Brusselaar als tegenstrijdig of incompatibel te zien, zou het verkeer zijn deze vraag te negeren.

Vertrekkende van de enquête in verband met de Brusselse taalsituatie botsten we op een aantal problemen die het politieke landschap kenmerken. Hoewel hier geen makkelijke antwoorden voor bestaan, is het toch belangrijk deze problemen als slotbeschouwingen mee te geven. De Brusselse taalsituatie en het politieke model zijn nu eenmaal twee communicerende vaten. Dat deze problemen zich niet alleen in Brussel stellen maar een algemeen karakter hebben, is ook duidelijk. Wel biedt Brussel het voordeel dat men deze problemen sneller kan traceren en dat de discussie veel makkelijker rond concrete oplossingen kan gevoerd worden. Het belang van het Brusselse model ligt dan niet zozeer in het feit dat het een oplossing voor verschillende samenlevingsproblemen kan bieden, als wel in de voorbeeldfunctie met betrekking tot de manier waarop door een permanent bijschaven van een evenwichtsmodel tussen twee taalgroepen een werkbaar resultaat kan bekomen worden. Het toont aan dat dit een permanent en soms moeizaam proces is, maar dat langs deze weg wel resultaten geboekt kunnen worden. Andere steden in Europa en daarbuiten trachten eveneens op hun eigen manier oplossingen te zoeken voor dezelfde problemen. Hoe vroeger men het probleem van de meertaligheid en het multiculturele karakter van de samenleving erkent, hoe makkelijker werkbare politieke oplossingen kunnen worden gezocht. Daarom zijn internationale contacten tussen zowel wetenschappers als politici van essentieel belang. Met de Wetenschappelijke Onderzoeksgroep 'Onderzoek in Brussel en andere meertalige (hoofd)steden' tracht het 'Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel' van de VUB hieraan de nodige impulsen te geven. Met dit onderzoek hopen we een bescheiden bijdrage te leveren aan dit debat.

Bibliografie

- AMMON, U. (1992), Towards a descriptive framework for the status/function of a language within a country. In: FASE, W., JASPAERT, K. & KROON, S. (red.), *Maintenance and Loss of Minority Languages*. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company.
- BAETENS BEARDSMORE, H. (1981), De overkoepelende taalhypothese toegepast op Brussel. In: *Taal en Sociale Integratie* 4, pp. 31-44.
- BILLIET, J. CARTON, A. & HUYS, R. (1990), *Onbekend of onbemind? Een sociologisch onderzoek naar de houding van de Belgen tegenover migranten*. Leuven, ACCO.
- CATANI, M. (1986), Les migrants et leurs descendants entre devenir individuel et allégeance autochthonienne. In: *Cahiers Internationaux de Sociology*, vol. 81, pp. 281-298.
- DE BELDER, E. & HUYGE, V. (1998), Problemen van niet-Nederlandstalige en taalgemengde gezinnen in het Nederlandstalig onderwijs in Brussel. In: VAN DE CRAEN, P. (red.), *Mondig Brussel. Brusselse Thema's* 3. Brussel, VUBPRESS.
- DE METSENAERE, M. (1979), Taalkaart van België (1846-1866-1880). In: *Taal en Sociale Integratie* 2, pp. 41-75.
- DE METSENAERE, M. (1989), De talentelling van 1947. In: *Taal en Sociale Integratie* 11, pp. 175-190.
- DE METSENAERE, M. & WITTE, E. (1990), Taalverlies en taalbehoud bij de Vlamingen in Brussel in de negentiende eeuw. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, jg. 105, nr. 1, pp. 1-37.
- DESCHOUWER, K. & MARIETTE, D. (1993), De Westerse migranten in Brussel en in de rand. In: WITTE, E. (red.), *De Brusselse Rand. Brusselse Thema's* 1. Brussel, VUBPRESS.
- DETANT, A. (1998), Tussen (taal)wet en werkelijkheid: interpretatiegeschillen en politieke bezwaren. In: WITTE, E., DE METSENAERE, M., DETANT, A., TYSENS, J. & MARES, A., *Het Brussels Hoofdstedelijke Gewest en de taalwetgeving. Brusselse Thema's* 5. Brussel, VUBPRESS.
- DE VRIJNDT, S. (2001), A propos du sens de l'expression 'parler bruxellois'. In: WITTE, E. & MARES, A. (red.), *19 Keer Brussel. Brusselse Thema's* 7. Brussel, VUBPRESS.
- ELCHARDUS, M., HUYSE, L. & HOOGHE, M. (2001), *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen*. Brussel, VUBPRESS.
- ESPING-ANDERSEN, G. (1993), Changing Classes. Stratification and Mobility in Post-industrial Societies. In: *Studies in International Sociology*, 45. Londen, Sage.
- FISHMAN, J.A. (1967), Bilingualism with and without diglossia, diglossia with and without bilingualism. In: *Journal of Social Issues*, jg. 23, nr. 2, pp. 29-38.
- FISHMAN, J. (1972), *Essays by Joshua A. Fishman. Language in socio-cultural change*. Stanford, University Press.

Bibliografie

- GUBIN, E. (1978), La situation des langues à Bruxelles au XIXe siècle à la lumière d'un examen critique des statistiques. In: *Taal en Sociale integratie 1*, pp. 33-79.
- HESS, B.B., MARKSON, E.W. & STEIN, P.J. (1988), *Sociology*. New York, Macmillan Publishing Company.
- HIRSCHMAN, C. (1982), Immigrants and Minorities: Old Questions for New Directions in Research. In: *International Migration Review*, jg. 16, nr. 2, pp. 474-490.
- JANSSENS, R. (1995), *A Boolean approach to attitude measurement applied to the integration process of women from Turkish and Moroccan Islamic minorities into a Western value system*. Brussel, VUB.
- JANSSENS, R. (1997), Evolutie van waardepatronen i.v.m. genderrelaties bij Turkse en Marokkaanse vrouwen in België. In: LESTHAEGHE, R. (red.), *Diversiteit in sociale verandering. Turkse en Marokkaanse vrouwen in België*. Brussel, VUBPRESS.
- JANSSENS, R. (1999), Aspecten van het taalgebruik in Brussel. In: E. WITTE, A. ALEN, H. DUMONT & R. ERGEC (red.), *Het statuut van Brussel - Bruxelles et son statut*. Brussel, Larcier.
- JANSSENS, R. (2000), Het Frans in Brussel. Niet 'le' maar 'les' français / Le français à Bruxelles. Non pas 'le' mais 'les' français. In: *De Franse Nederlanden / Les Pays-Bas Français. Jaarboek 2000 Annales*. Stichting Ons Erfdeel, pp. 63-74.
- LEVY, P. (1960), *La querelle du recensement*, Brussel (referentie overgenomen van Sieben, 1986).
- LINDEMANS, L. (1951), *Proeve van een objectieve talenttelling in het Brusselse*. Brussel, Standaard Uitgeverij.
- LOUCKX, F. (1982), Vlamingen tussen Vlaanderen en Wallonië. In: *Taal en Sociale Integratie 5*, 348 pp.
- PANOWITSCH, D. (1998), Het taalgebruik in het Brusselse bedrijfsleven. In: VAN DE CRAEN, P. (red.), *Mondig Brussel. Brusselse Thema's 3*. Brussel, VUBPRESS.
- SIEBEN, L. (1986), De talenttelling van 1920. De waarde en de betekenis van deze cijfers voor Brussel, *Taal en Sociale Integratie 8*, pp. 461-481.
- SKUTTNAB-KANGAS, T. & PHILLIPSON, R. (1989), 'Mother Tongue' the theoretical and sociopolitical construct of a concept, In: AMMON, U., *Status and Function of Languages and Language Varieties*. Berlijn, Walter de Gruyter.
- SMOLICZ, J. (1992), Minority languages as core values of ethnic cultures. A study of maintainance and erosion of Polish, Welsh and Chinese languages in Australia. In: FASE, W., JASPAERT, K., & KROON, S. (red.), *Maintainance and Loss of Minority Languages*. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company.
- TAFT, R. (1953), The Shared Frame of Reference Concept applied to Assimilation of Migrants. In: *Human Relations*, 6, pp. 45-55.
- VAN DEN BERGHE, P.L. (1978), *Race and racism: a comparative perspective*. New York, Wiley.
- VAN DOREN, J. (1999), *Taal en institutionele barrières op de arbeidsmarkt. Verslagboek Colloquium 'Brussel en het Nederlands. Het Nederlands factor van sociale en economische ontplooiing'*. Brussel, KUB.
- WITTE, E. & BAETENS BEARDSMORE, H. (1987), *The Interdisciplinary Study of Urban Bilingualism in Brussels. Multilingual Matters 28*. Philadelphia, Clevedon.
- WITTE, E., ALEN, A., DUMONT, H. & ERGEC, R. (red.) (1999), *Het statuut van Brussel - Bruxelles et son statut*. Brussel, Larcier.

The Use of Languages in Brussels

1. Introduction

Even though new estimates on language use in Brussels regularly give political discussions a fresh boost, there are actually few scientific studies about the linguistic situation in the Belgian capital. Obviously there have been quite a few investigations into specific sub-populations (Flemings, migrants, people in specific neighborhoods, etc.), specific events (immigration, economic expansion, etc.) and specific developments (whether political, urban, etc.) and they all had their impact. And even though every study on Brussels had to take the linguistic situation into account, there was no compelling reason to put the results within a larger framework so that the impact on the whole of Brussels society could be assessed. This is where the research project “language relations, language movement and language identity” stepped in to produce this book. The statistics were obtained through 2,500 representative face-to-face interviews with Brussels inhabitants. The finality of a quantitative sociolinguistic survey in an multilingual environment is determined by several factors: to chart the spoken languages and their possible relationship, an analysis of the dynamics of language choice and language movement, and an assessment and evaluation of the linguistic political measures and social developments. In bilingual Brussels, the linguistic relations between Dutch-speakers and Francophones have such a political and social impact that they can constitute the basis of any socio-linguistic assessment.

2. Brussels, as seen from a linguistic perspective

Two things are essential to understand the use of language in Brussels: First, the role of languages in Belgian and Brussels politics and in the development of Belgium’s federal structure. Secondly, the influence of migration. As an introduction to the subject as such, and given their importance to explain the results, both will be succinctly explained here.

Brussels as a bilingual city

Language has never been neutral in Belgium. Since the creation of the country in 1830, Belgium has known numerous linguistic crises and many organizations and political parties have been built on the concept of linguistic identity. In the capital Brussels, language has also given several developments an extra dimension. The best illustration is Belgium's state structure itself and Brussels' unique position within the system. Language is the one essential characteristic of Belgium's federal structure. It is built on the principle of territoriality. The official language depends on where one is and not on whom is speaking it. Belgium has three linguistic Communities: the Flemish, Francophone and German-speaking communities. Each municipality is clearly defined within a linguistic community. The municipalities in the Flemish provinces come under the authority of the Flemish Community, and the municipalities of the Walloon provinces belong to the Francophone Community with the exception of the germanophone municipalities, which belong to the German-speaking community. All these municipalities only have one official language and all official relations between the citizens and the municipalities must be administered in this one official language. This overall principle has two exceptions: Brussels and the municipalities with linguistic facilities. The latter are municipalities which lie within either a Flemish or Walloon province but where citizens who speak another language are granted special rights so they can use their own language during official administrative business. In such cases Dutch can be spoken in Walloon municipalities and French in Flemish municipalities. These municipalities with linguistic facilities are all located around Brussels or on the linguistic frontier that slices Belgium in two. The second exception is the 19 municipalities of Brussels Capital Region, which do not belong to a specific province. These municipalities are officially bilingual, which means both Dutch and French have the status of official language. This federal model creates a nation without a sole official language that covers the whole territory.

To complete our overview of the federal system and to highlight the specific nature of Brussels Capital Region, it is necessary to explain the term "Region." Alongside the three "Communities," Belgium also has three "Regions": Flanders, Brussels and Wallonia. They are not identical however. Municipalities with linguistic facilities aside, The Flemish Region only has municipalities where Dutch is the official language. Wallonia has French- and German-speaking municipalities and Brussels Capital Region is officially bilingual. Both the Regions and the Communities have their own powers, legislative and executive bodies and their own administration and services. The competencies of the Communities center on culture, education, the so-called personalized matters (such as health,

welfare, youth protection, minority policies, etc.) scientific research and international relations. The Regions are responsible for the economy, employment, agriculture, environment, water policy, energy, urbanism, transport, foreign trade and scientific research relating to these specific issues. They also supervise provinces, municipalities and interurban companies.

Brussels is officially a bilingual region. Because of the intricate spread of power over regions and communities, it creates a complex theoretical framework within Brussels. Even though we do not want to go into all details of Brussels' political model, it is useful to explain its core characteristics. The community issues of Brussels are taken care by the Dutch-speaking and Francophone Communities: by legislative bodies whose members are appointed by the Dutch-speaking or Francophone communities. The regional powers however are the domain of the Brussels Capital Region, whose representatives are elected by the citizens of Brussels. Yet, there is also a regional sub-level which also deals with Community issues: the Dutch- and French-speaking Community Commissions. These Community Commissions are made up of members of the Brussels Capital Region Council, which are elected on uni-lingual Dutch- or French-speaking lists. They have authority over the institutions of the Brussels Capital Region that belong to the Flemish or Francophone community. When it comes to community issues, they can subsidize and organize. These representatives also have a seat in the Joint Community Commissions. There, together with the Francophone representatives, they can manage the community competencies which are common for both communities: the so-called bi-communal personalized matters, including health and certain services. To be clear, all Brussels representatives have a seat both in the Regional Council and the Joint Community Commission. The difference between both institutions is not in the membership but in the competencies. After the last regional elections of June 13, 1999, the linguistic balance of power was as follows: 64 Council members belonged to the Francophone language group and 11 to the Dutch-speaking group. The Brussels representatives are divided into linguistic groups, a logical step considering the structure and the division of competencies over Regions and Communities. It means that at a regional level, only monolingual parties are allowed and that those elected on Dutch- and French-speaking lists will be considered Flemings and Francophones respectively. Joint lists always have to have a common language. The situation is different at a municipal level. Brussels consists of 19 municipalities, where bilingual lists are allowed. This can lead to complex situations, especially among the minority Flemings. At a municipal level, most Flemings are elected on bilingual lists where ideological allies cooperate across the linguistic divide. At a regional level however, cooperation is reduced to other Flem-

ish parties. Apart from a few, largely negligible parties, Belgium has no national parties. All are limited to linguistic areas. For example, there is no Belgian Socialist or Liberal party. Instead there are Dutch- and French-speaking parties, which have different programs and distinct priorities, even if they share an ideological background. A political majority is not constituted purely by parties which have the support of a majority of Brussels citizens, but by Dutch- and French-speaking parties or lists which also have a majority within their own language groups. A party that vies for the support of voters in Flanders does not do so in the Francophone part of Belgium. The result is that the country lacks political cohesion at a national level, unlike some other federal states. Both at the level of Belgium and Brussels, the political majority consists of monolingual Dutch- or French-speaking parties within which the majority in one community is not necessarily a reflection of the other.

Brussels as a migrants' city

Brussels is a migrants' city. Half of Brussels' adults have been born outside the capital. Economic motives draw the migrants to the city. After World War II, the lack of local labor forces called for an influx of poorly schooled foreign workers from poor south European nations, and later from Morocco and Turkey. These immigrant communities are still present within Brussels. The growing international importance of Brussels as headquarters of both the European Union and the NATO alliance and the inherent economic development of the city has caused a wave of immigration of highly educated West Europeans. Apart from these trends, Belgium's colonial history in central Africa and the developments in eastern Europe after the fall of the Berlin Wall have also left their traces in Brussels. At the same time, Flanders and Wallonia continued to account for a "regular" influx while there was also plenty of movement within Brussels itself.

Some recent statistics illustrate the development. The Brussels population clearly differs from those in the two other regions. Brussels accounts for less than 10 percent of Belgians. On the other hand, almost a third of all non-Belgians live in Brussels Capital Region. And when we take foreigners from outside the European Union, that percentage rises further to 40 percent. In all, 28.5 percent of Brussels inhabitants are foreigners and about half of them (14.6 percent) come from another EU member state. Proportionally, Brussels has a lot more foreigners than both Flanders and Wallonia. The Top Ten of foreigners in Brussels is as follows: Moroccans (6.7 percent of the population), French (3.5 percent), Italians (3.1 percent), Spaniards (2.3 percent), Turks (2 percent), Portuguese

(1.7 percent), Greeks (1 percent), Britons (0.9 percent), Germans and Congolese (0.7 percent). These 10 nationalities account for about 80 percent of non-Belgians and give a good idea of the makeup of foreigners in Brussels. Because of the fragmentation within eastern Europe in the wake of the collapse of the Soviet Union, none of these countries has been able to climb into the Top-10.

The terms, “foreigners,” “migrants” and “allochthonous inhabitants” are often used as synonyms and they immediately conjure up a negative connotation of big-city problems. It refers to the Magreb and Turkish Muslim migrants. In Brussels though, the number of non-Belgian inhabitants cannot immediately be equated with these immigrant communities. Together they make up only about 9 percent of the population or just under one third of the total number of foreigners. If we compare these figures with the two main cities in Flanders, it becomes clear that the share of these migrants within the population of officially registered foreigners is significantly higher there. Antwerp has 13.31 percent of non-Belgians, and of those, 48.26 percent have a Magreb or Turkish nationality. It comes down to 6.43 percent of the Antwerp population. Ghent has 7.60 percent non-Belgians among its inhabitants and of those 62.30 percent are Turkish or from the Magreb, for a total percentage of 4.73 percent. The link non-Belgian – Muslim migrant is much more evident in Flanders than in Brussels, even though the numbers compared to total population are much smaller in Flanders. While Flemish cities still lose inhabitants for a negative migration balance, Brussels is going for growth, boosted by a larger external migration total. A third of the foreigners who come into Belgium go to Brussels, and almost 40 percent of naturalized Belgians live in Brussels Capital Region.

Because the Brussels political model is based on linguistic balance, it gives each urban development an extra dimension. This is especially evident when discussions turn to voting rights. Unlike the linguistic balance at national level, the balance between Dutch- and French-speaking representatives in the Brussels Regional Council is not pre-determined. It makes for an unstable electoral situation in the capital. The foreigners from EU nations who will eventually obtain at least municipal voting rights, the naturalizations, the potential introduction of voting rights for immigrants, and the possible change of electoral or immigration legislation make things very unpredictable. This electoral situation offers a double choice: one is ideological and the other linguistic. It is specifically the latter which dominates discussions on the possible changes in the electoral laws. Linguistic choice will lead to a reinforcement of either the Dutch-speaking or Francophone community, even though the link between the potential new voters and the linguistic communities is often non-existent. By force, these potential voters will find themselves in the

middle of a linguistic battle in which they have no stake. The discussions on the Brussels periphery also illustrates how certain urban developments get an extra edge in Brussels. Almost everywhere we see a move of wealthy city dwellers toward the greener suburbs, but in Brussels this means the move of non-Dutch-speakers into the Flemish belt around the capital. Flemish politicians are scared these new migrants will reinforce the Francophone influence in the area. It shows that a simple move a few miles down the road can affect daily political life since it means moving from a bilingual area into a mono-lingual Flemish area or into a municipality with language facilities. It makes the integration policies more difficult and creates confusion and controversy for all concerned.

3. The operationalization of language use

When studying the linguistic situation in Brussels, the first question one faces always is "How many Flemings and how many Francophones does Brussels have." At the end of our investigation we can only answer "We don't know." The question may seem simple but our research has failed to come up with a satisfying answer since the preceding questions cannot be answered in a straightforward manner. What are Dutch-speaking inhabitants of Brussels, Flemings, Francophone Brussels citizens, etc? This terminology is based on a static image of two communities living harmoniously together. It is a picture where citizens meet one another in public but speak either Dutch or French privately. This view of things obscures the reality since it applies to only a small part of the population. Research clearly shows that we cannot divide the Belgian citizens, let alone all Brussels inhabitants, into two mutually exclusive categories. Earlier research shows such attempts have been made but they all started from different basic assumptions and they gave language use in specific situations an absolute quality. The linguistic balance changed depending on this situation. Statistics on the linguistic balance in whatever city, region or country, must always be handled with a healthy dose of skepticism. The main problem is that there is no international standard by which to compare research results. Most data are derived from censuses and each country uses its own criteria to define the concept of language use. The only alternative, apart from the development of such a standard, is clearly describing how the data were developed and how they should be interpreted.

As a base variable for our study we chose the family language our respondent grew up with. The choice had three advantages: it allows us to develop exclusive and exhaustive categories; the answer of our respondent cannot vary with time; and it allows us to ascribe more than one language

to one person. The latter is important and preferable to the search for a mother tongue. This is well illustrated by the way in which language censuses try to categorize bilingual respondents as either French- or Dutch-speaking. This is only a point of departure though because it is impossible to pin down linguistic behavior of a person, let alone a city, based on this principle alone. The second variable is linguistic skill. Apart from the language people grow up with, most people also know other languages, especially in a multilingual environment. Urban communities can only function with bi- or multilingual inhabitants. It is tough to measure language skill because it depends on the self-assessment of the respondent. Especially in a large-scale study, it is impossible to impose a series of tests upon a respondent to have a clear idea of language skills. So it does not allow us to measure an absolute level of knowledge but the respondent gives us a personal assessment of his/her language skills within the context of the linguistic environment. A second vital component in our approach is linguistic proficiency and the choice of language. It is always a combination of a language, a skill (understand, speak, read, write) and a score (excellent, good, fair, elementary, donot know the language). These languages are mostly integrated in the education curriculum. But mere proficiency is insufficient for an overall language assessment. A final question centers on the circumstances and with whom a person speaks a certain language. This third aspect completes the operationalization of language use. This final category of questions can pinpoint the function of a language within a group or community. It can be subject to myriad influences: the ethnic makeup of a community, the political model, the economic situation, geography, family, etc. These three aspects should be the base for every sociolinguistic study and a cornerstone for further research into language movement and identification. All too often however, the operationalization is based on a local, mostly political context, which makes comparative research almost impossible. The growing impact of multilingual cities and areas and the problems they entail will only boost the demand for such research. The ability to compare problems and suggested solutions will be essential.

A second important remark regarding sociolinguistic research is the fact that a proper overall linguistic perspective on a city needs a clear separation between the language groups (based on family language) and the language itself. The linguistic perception of a city is more than just the language of its inhabitants. It also largely depends on the urban activities and their environment. The importance of language can only be truly seen when we assess the combination of the people speak it and the function it has. Even though it is sometimes tough to draw the dividing line between the two, it is fundamental nevertheless. The importance of language can never be limited to the people who speak it. English in Brussels is a case

in point. When we use language groups as a point of departure, we will be able to make a good analysis of the groups but the sum of these groups will never conjure up an overall language perspective of the city itself. What's more, it takes more than just the inhabitants to specify the linguistic makeup of a city. All the outsiders who use the city's commercial and service infrastructure or who work there without living there should be drawn in the equation. This is especially important for Brussels, since it is an overwhelmingly Francophone city within Flemish territory where Dutch-speakers often visit the capital use the services of the city. The study takes this process into account as much as possible during the language assessment.

4. Brussels' overall language perspective

Language can be analyzed at different levels. Theoretically, it can be seen as a coherent whole of words and grammatical rules. Yet in practice, the words and rules are used with great creativity and variability. There is no way around the fact that language is expressed through communication between people. Because of the multitude of interlocutors and the varying context of communication, it is tough to corral language use within precise categories. This even applies to a monolingual environment where, depending on the situation, people constantly switch from one linguistic variation to the other. Youths use a different language among themselves, depending on the context. People may choose between a dialect or the standard language, some professions have their own jargon, people with different geographic or social background have their own accents and use different expressions to say the same thing, etc. In our contribution, we stick to the standard version of a language and do not preoccupy ourselves with the different variables. It does not mean however that when we use the term "Dutch-speaker" or "French-speaker" it automatically means the person uses the standard version of a language. But because this study aims to create an overall linguistic perspective of Brussels, and because the survey is not designed to distinguish between the different variables, the abovementioned nuances will only be addressed in subsequent research.

Language groups in Brussels

As we have already said, this study operationalizes language groups on the basis of the language respondents spoke within their parental family context. We can see five different groups in Brussels: respondents from

monolingual Dutch-speaking families, those from monolingual French-speaking families, respondents from families where both Dutch and French were spoken (the traditional bilingual citizens), those from families where French was combined with another, non-Dutch language (the new bilingual citizens) and finally those from families where neither French nor Dutch were spoken. We have to point out that "Dutch-speaker" or "French-speaker" solely refers to the linguistic background within the parental family and hold no political content. We specifically use the term "language group" and not "language community." Respondents belong to a certain group based on language use within a delineated context, something which cannot be used as the sole criterion for a "language community."

It comes as no surprise that most respondents, slightly more than half, come from monolingual Francophone families. Based on the political community rationale, we should see them as members of the Francophone Community in Brussels. By extension, we should consider the 10 percent from monolingual Dutch-speaking families as members from the Dutch-speaking Community. The other groups, which account for some 40 percent of Brussels's adult population, do not fit into any of the two communities. Half of the remaining respondents spoke none of the two official languages at home. This group is even the second biggest behind the Francophones. The other Brussels inhabitants are nicely spread over the categories of new or traditional bilingual respondents. If we limit ourselves to the Brussels inhabitants with Belgian nationality, than we can place just over 70 percent in traditional communities. The majority of the non-Belgians spoke neither Dutch nor French at home.

For those eligible to vote, the political bilingual model does fit into linguistic reality. But even in that case, there is no way around the traditional bilingual citizens. The censuses have long struggled with this problem. Sometimes they were put into a different category, sometimes a series of additional questions had to push respondents into one or the other category. Statistics show the sociological importance of this group. It is inevitable such a bilingual group exists in a bilingual city, where two language communities have been living together for a long time, mingling on a daily basis, sharing infrastructure and intermarrying. A large group of bilingual people is a core condition for a bilingual city to function smoothly. Bilingual families are a natural extension of this principle. It is essential to consider them a totally distinct group and not shove them among the Dutch-speakers or Francophones. Both other groups too are a natural consequence of urban developments. Language use within these groups is characterized by remarkable diversity.

The group of new bilingual inhabitants also has diverse linguistic backgrounds. The families from our random sample alone represent some 60

languages or language combinations. The largest group has an Arab or Berber background (34.4 percent), followed by Spanish (11.8 percent) and Italian (10.4 percent) family background. Further back, the families have a varied background of European, African or Asian languages. However, it is interesting to consider the position of French within the family situations of the respondents. Based on the language use of the parents, there are four different situations: 1-the parents combined French with another language (37.1 percent). 2-the parents both spoke a different language (44.3 percent). 3-the parents used different languages but not French (5.9 percent). 4-and rather amazingly, the parents only spoke French (12.7 percent). In about half the cases where the parents spoke French and a second language, they combined it with another European Union language. Just over a third spoke Arabic or Berber as the other language. Within the families where no French was spoken, the situation was just the reverse with Arabic and Berber forming the biggest group. When the parents used two languages but no French, the most common combination was Spanish in combination with Arabic or Berber, or Yiddish in combination with German or an east-European language. Finally there are the respondents whose parents only spoke French but who also used other languages with their children. It exclusively concerns other EU languages which refer to the linguistic background of one of the two parents. Even though (at least one of) the parents switched to French they continued to consider their "mother tongue" important. The fact that these languages continue to have their practical use in a changed linguistic environment helps explain this. Still, it is remarkable that for half the respondents French is passed on through the parents, while for the other half, the children introduce it in the family. It underlines again how varied this group is. It cannot merely be reduced to second- and third-generation immigrants in a transitional phase where bilingualism characterizes their transition to French. This group illustrates the vibrancy and diversity of bilingualism. It is also an example how language use within a family can be a focal point where a family's past and present converge.

The last group spoke Dutch or French at home. Five languages are important. Arabic (29.2 percent), Turkish (12.7 percent), English (8.1 percent) and both Spanish and Italian at 6.5 percent. This group accounts for about 50 languages or language combinations. The overwhelming majority of these respondents were born abroad and only some 15 percent in Belgium. We are primarily talking about the older immigrant communities, where Arabic, and to a lesser extent Turkish, Spanish and Italian were predominant.

This short survey of language groups makes it clear that "communities" cannot be captured by language alone. Beyond the Dutch- and French-speaking "communities," people mostly talk about the "immigrant" and

“international” communities, both of which spill beyond linguistic definitions. As Fishman said in 1978: the core characteristic of a “speech community” is that it cannot be defined as community of people who speak the same language.

Language skills of the Brussels population

When studying language skills it would be wrong to center exclusively on the linguistic background of a family. That is why we also assess the “reach” of a language. The respondents were asked which languages they know and how well they know them. We have to realize that we are talking about a respondent’s self-assessment. When a business executive of an international company claims to speak German “well,” the level of proficiency will most likely be higher than that of a newspaper salesman who claims to be able to sell his dailies “well” in German. Even though we can expect that we are not talking about the same level of proficiency, we can assume that they have a sufficient level of knowledge to be able to function and converse within each of their environments. This can produce a lopsided view about the level of language proficiency, since everybody has a different self-assessment, depending on how, when and where someone has to use the language. Still, it is the only way to obtain information on the practical language skills of a large group of people.

Let us take the levels “good” to “excellent” as a basis for further discussion. We opt for these levels of skill because it can be used as an indication of the potential to communicate with someone else in a different language. We will limit ourselves to French, Dutch and English. In all, 95.6 percent claims to be “good” or “excellent” at having a conversation in French and the percentage drops to about a third for Dutch and English. Only three percent of respondents claim to be unable to reach a “good” level in any of these language. It clearly shows the potential of French as “lingua franca” in Brussels. Even though our approach seems to show that Dutch and English have about the same reach, closer analysis does show that Dutch is better known. Of the respondents, 24.4 percent does not know English while that percentage drops to 18.9 percent for Dutch. What we can clearly say is that English is no viable alternative for French or even comes close to threatening French as the conversational language. Only one percent of the Brussels population which claims to have excellent knowledge of English has only an “average” or worse knowledge of French, making the likelihood of change small. In some cases English could become an alternative for Dutch, even though only 15 percent speak English but no Dutch. We will elaborate on this issue later.

Summary

The language skills of the Brussels population stretch beyond these three languages however. An overview of the language Top Ten based on a self-assessment of skills, with the levels “good” to “excellent” used as criteria, produces the following results. In the wake of the three aforementioned languages, German follows with 21.1 percent. Spanish totals 17.5 percent, ahead of Arabic with 11.6 percent, Italian with 10.6 percent, Turkish with 3.6 percent, followed by a series of languages which is spoken by 1 to 2 percent of the population, notably Portuguese, Greek, Russian and (Berbers). With the exceptions of English, German and Russian, and to a lesser extent Spanish and Italian, most of the languages were spontaneously used at home. The others were learned at school, especially English and German. Spanish and Italian are also increasingly part of the Brussels school curriculum. To find Russian in tenth place is a remarkable result. This does not mean that one percent of Brussels inhabitants is of Russian descent. It does show instead that people from the former East Bloc still know Russian on top of their own national language.

Language use in specific areas

The preceding paragraphs described how people in Brussels use language in their private environment and highlighted their language potential. The image of language use in Brussels however is largely determined by visible contacts in public. Knowing that a complete overview is not a realistic goal, we will provide some indications of language use in the Brussels public arena. We had to make some choices and selected a couple of situations which illustrate how these choices can vary.

The first indicator of language use in public is the language one uses in conversation with neighbors. The survey showed that the respondents used 57 languages or language combinations. The largest group spoke exclusively French (77.3 percent), easily dominating the following combinations: French/Dutch with 10.1 percent, French-Arabic (3.0 percent), French-English with 1.4 percent and French-Turkish (1.1 percent). An even smaller group converses exclusively in Dutch or Arabic (both 1 percent). The other languages or combinations account for an even smaller percentage.

A second indicator is the language used in neighborhood shops (butcher, baker, grocery store, etc.) The number of language combinations is also sizable, totaling 40. French is even more predominant here. In all, 81.7 percent speak French exclusively, while 5.6 percent use the French-Dutch combination. French-Arabic comes third with 3.9 percent. Dutch is exclusively spoken in 2.2 percent of cases, still double the exclusive use of Arabic. With 1.8 percent, the French-Turkish combination is the only other one rising above the one-percent mark.

The third, and simplest, situation is language use during conversations with municipal administrators. This situation is simple because there are only three options: French, Dutch, or both. The overwhelming majority chooses French. Of the respondents, 90.6 percent said they use only French at the municipal administration desks, 5.6 percent used Dutch exclusively and 3.4 percent said they used both languages. At city hall, 0.3 percent said they used only English, even though it is not an official language. It is clear that these statistics do not provide an accurate picture of the language balance in Brussels, because of the limited choice available and the fact that it remains unclear whether the citizens use their preferred language. It is clear that the civil servant is in a powerful position, which can force a citizen to adapt his choice of language. Forty-five percent of respondents said they had been in a situation where the civil servants did not address them in their preferred language. Such statistics become political fodder during discussions on the linguistic balance in Brussels. Most often, this is not done to provide an indication of language use but to use the issue of the mandatory choice between Dutch or French as a bargaining chip during negotiations.

Apart from the neighborhood, shops and municipal administration, language use at work also gives a good idea of the languages which are used in Brussels. We assessed some figures of employees who have to contact people from outside the company or organization they work for. After all such contacts provide the corporate face of the company. In these situations, 68.7 percent exclusively use French, 5.6 percent use English only and 4.6 percent speak exclusively Dutch. When it comes to language combinations, French-Dutch was the most important with 10.6 percent, ahead of Dutch-French-English with 2.7 percent and French-English with 2.1 percent. Overall, 47 languages or language combinations were used by the respondents, but most by only a few.

A final aspect highlights a totally different use of language in the economic sector: the language the companies concerned use in advertising. Most of these companies, 41.4 percent, use both Dutch and French. About a third, 32.7 percent use only French, 3.3 percent only English and 2.5 percent only Dutch. Ten percent use French and English, while 7.2 percent use Dutch, French and English. The use of other languages is rare.

These examples clearly indicate that language use can never be analyzed in itself but only within a certain context. The language identity of a person cannot be reduced to the language spoken at a given moment. There has to be a clear distinction between the speaker and the function of the language being used.

5. Language groups and languages in Brussels

Language use in Brussels can be assessed in two different ways. Traditionally, a researcher would use the two most important language communities as a point of departure and compare language use in specific circumstances within the communities. Since French is the dominant language, Francophones can basically rely on their own language alone, and French-speakers have little need for such research. The majority of such research originates in Flanders. It often centers on the frenchification mechanisms that affect Flemish migrants in Brussels or it analyses the linguistic behavior of Flemings living in Brussels. It is beyond doubt that such research was vital in explaining the process of linguistic change. Yet it did not provide a representative linguistic image of Brussels, because of the Flemish/Dutch-speaking background of the group in question. The data of our study must allow us to chart the current developments in this area. But the language choices of Francophones, bilingual citizens and inhabitants using other languages need to be looked at in more detail. Brussels no longer is a city of just two languages. Our short summary has already amply illustrated the multilingual character of the city. Based on the five language groups, we investigated elements of language use, diversity and group bonding.

It is only one way of looking at things. None of these groups can claim the exclusive rights to a language. With the exception of the mono-linguists, the members of all groups will have to make linguistic choices at a certain point. This way, language in itself constitutes a necessary approach: who will use a language, in what circumstances, etc. The answer to these questions crisscrosses the different groups. This approach was highlighted here too.

Half the inhabitants of Brussels grew up in monolingual Francophone families. If we look at their roots, it is clear few have foreign origins. These foreigners would not naturally switch to French but continue using their mother tongue within the family. The search for Francophone Flemings yields little too since the frenchification process, during which a Dutch-speaking father and mother start using French amongst themselves or with the children, has stopped. We do find a quarter of mixed marriages with Dutch-speakers where French becomes the family language. It underlines the dominance of French over Dutch, even though we see that the younger the partners are, the more Dutch is spoken in such families and the more children start going to Dutch-speaking schools. The Francophones born in Flanders have not become frenchified Flemings. Most of them grew up in Flanders in a Francophone family or have, through at least one of their parents, French-speaking roots, which was a motivation to move back to Brussels. If we look at the group which moved from Walonia to Brussels, it is clear that the Walloon identity still plays a role.

They go out of their way to mention Walloon as the “other” language they speak and their Walloon links are also evident when looking at the newspapers they read. All these Francophones have one thing in common: in private and public, they almost always speak French. Only at work are they forced to switch occasionally to Dutch.

Within the group of Dutch-speaking inhabitants of Brussels, differences depend on their place of birth, whether it was Flanders or Brussels. Those born in Brussels predominantly speak Dutch in private but easily switch to French in public. The Flemish migrants on the other hand start using more French in private but continue to use Dutch in public. This is evident during such symbolic meetings as a visit to the municipal offices and the voting booth. They center their cultural life on both languages however and consult French- and Dutch-speaking media in equal measure.

The traditional bilingual citizens are a Brussels phenomenon. It is only among the migrants from Flanders that we find people from bilingual families. A mixed marriage may be the cause of such bilingualism, yet if we go further back, to the parents and grandparents, we also find significantly more bilingual family members. So for a certain group it is an attitude which is passed on through the generations. Their language use is somewhere in between that of Dutch- and French-speakers in Brussels, yet with a definite tilt toward the Francophones. What sets them apart is their attitude towards both groups. While there is a certain tension and mistrust between Dutch- and French-speakers, bilingual citizens have a more positive attitude toward both groups.

The new bilingual citizens are an extremely diverse group, even though Brussels Moroccans make up the largest part of it. It is important to note that most of those immigrants that have permanently settled in Brussels, be they Italian, Spanish, Turkish or Moroccan, continue to use their language of origin as family language besides French. The group of citizens who use other languages dovetails perfectly with this group because it also has older immigrants who use this language as only family language. Within this group of new bilingual citizens and inhabitants who use other languages, we can distinguish four groups: Moroccans, Turks, south Europeans and northern Europeans. The Moroccans clearly constitute a community beyond the language which unites them. In public they most often use French, even though it is not always necessary, considering their ethnic commercial links. Within the family though, the use of Arab remains a strong factor. French finds it tougher to penetrate the Berber community. Even though the youngest generation embraces the concept of mixed marriages, we see that they most often marry someone from the Moroccan community. Arabic as their religious language provides a further tie. Broadcast media preferences highlight a great many Arabic networks, another indication they are centered more on Arabic than Moroccan influ-

ences. The Turkish community is more closed than the Moroccan, with the result that French is not as easily mixed with Turkish. Unlike Moroccans, Turks have few inter-ethnic marriages and often look for their partner in Turkey itself. Politics also play a role. The community reads a great many Turkish, politically colored, newspapers and there are many political associations specifically centered on Turkish politics. South European migrants are very broadminded about the French language and, in public, they easily align themselves with the Francophones. In private, they cling to their linguistic roots and try to pass them on to their children. North Europeans constitute a last major group. They are different from the others and they meet many of the criteria for a "Eurocrat": well educated, high-level positions in business or international organizations and English as day-to-day language. They may speak French in public, in private English is at least as important, which is in sharp contrast with the linguistic habits of the other citizens in Brussels. What also sets them apart is the choice of language for their children at school. Together with a small part of the south European community which has the same social characteristics, their children go to international or other private schools where they can be educated in their mother tongue. The children of poorer migrants predominately enter Francophone education, even though a few are sent to Dutch-speaking schools.

French remains Brussels' "lingua franca," with 95 percent of the people having command of the language. It is the most used language both in private and public. Language use in the different spheres underscores this. Even though we were confronted with "different types of French," language research searches first and foremost for the areas and situations where it is not used. We already highlighted this in the private sphere. In public, we found the use of other languages at work. This is exactly where a lot of people from outside Brussels have an impact. When we looked at recruitment, the knowledge of Dutch is as important as that of French. What's more, the language is often used in corporate or administrative relations with the outside world. Within company walls though, Dutch often comes a poor second. A second important area where Dutch thrives, and one which is also linked to work, is education. Dutch-language media however, has precious little impact on other language groups. It is an area where English excels since the language is prominent even beyond the British or U.S. channels. English stands tall in corporate life too, mostly in communicating with the outside world. At work itself, Dutch remained more important. Every now and then, English is used to bridge a linguistic gap when people speak other languages or even between French- and Dutch-speakers. It is chosen partly as a neutral language and partly because one of the two interlocutors has a better grasp of English than of the other official language. English does have its international aura. Even

if it reinforces Brussels' international image, it rarely advances beyond the local anglophone networks and into public life. When we look at the user potential, it ranks about as high as Dutch.

What are the expectations? The decline in the number of Dutch-speakers, which was evident during preceding generations, has stopped. The number of Dutch-speakers will remain at current levels because of the following reasons: the youngest generation of Brussels inhabitants is increasingly sending its children to Dutch-speaking schools as do the latest migrants from Flanders who married later in life and already started a Dutch-speaking family. Recent migration figures show that the number of monolingual Francophone families is on the decline. However, if we take into account the fact that because of the choice of partners in other language groups some will move to French as family language, it is expected that the decline will be limited. The indications for a slight decline are stronger than those for a status quo. The number of traditional bilinguals is also in a decline, and even though there is a resurgence within the younger generation, it will be insufficient to reverse the trend because of the group's age structure. The biggest move is seen within the new bilingual group and the "other language" group, both of which are on the rise, enough even to sap the relative strength of the other three groups. The future of Brussels is increasingly multilingual. Still, its impact on the two traditional communities is different. The Flemish community in Brussels has to maintain itself at current levels while the Francophone community can count on others in Brussels to take French as family language once they made a choice of partner. It does mean that diversity within that group will increase. If we look at the future, one thing is certain: the multilingual character of Brussels Capital Region will increase further, and so will diversity. This is also what the citizens of Brussels expect. Over 60 percent, spread over all possible language groups, see little change over the coming years and like it that way. If any changes are expected, it is the growing influence of English and Dutch. About 15 percent are convinced these languages will gain in importance. It is also clear that the citizens of Brussels are open to a further spread of English. On the other hand, with the exception of the Dutch-speakers, they do not relish a growing influence of Dutch. Something the respondents would appreciate, yet do not expect, is to see Brussels become ever more a Francophone city.

6. That Brussels feeling

Our research also instigated an analysis of the relation between language and identity. Language and nationality play an important role in every-

thing, from the choice of friends, to group relations and opinions on voting rights for non-Belgians. This doesn't mean though that the different communities ignore each other, or worse, show hostility toward one another. For example, there is a clear demand for the use of both official languages in primary education and an introduction to the different cultures of the major population groups is also requested. This view clashes with the concept of bilingualism in the political model of Brussels and represents a clear demand for a change in language education. Both the French- and Dutch-speaking educational institutions have their work cut out. The different dynamics within both communities, reacting to the multilingual reality of the city, calls for a diversified answer. Both will have to find an answer to tackle the challenge of increased diversity within the student population.

Let's take Dutch-speaking education. Since education is a Community competence, Dutch-speaking education in Brussels is considered part of the Flemish Community educational system. But the citizens cannot be that easily split up in members of either the Flemish or Francophone Community. As a result, it is difficult to pinpoint the target group. It is very successful for the Dutch-speaking/Flemish inhabitants of Brussels. The current generation of Flemings in Brussels can go to Dutch-speaking schools, from kindergarten to university. But at the same time Dutch-speaking education reaches out to others too. In itself, Dutch has become an important language, even disregarding the Brussels Dutch-speakers. The economy needs people with a proficiency in Dutch and education offers the answer. There are two possibilities: either a non-Dutch-speaker sends his children to a Dutch-speaking school (which increasingly happens, not only in primary schools but in higher education as well) or he counts on the Dutch courses within the Francophone education system. Still, most choose a third option: bilingual education.

The demand for bilingualism goes beyond economic considerations, and is an expression of "Brussels community thinking." Call it that "Brussels feeling," which is also evident in other areas. Traditional bilingual inhabitants have already shown that the combination of both languages is not just a transitional phase, or a transient solution for partners with different linguistic backgrounds. It is something which has been passed on from generation to generation. The political part of our survey showed that a majority of Brussels inhabitants would opt for bilingual or representative political parties and lists. It questions the current political logic, which calls for a language choice ahead of a party choice. Such developments will have an impact on the future status of Brussels Capital Region. The respondents were given a choice for the most likely and preferred status for Brussels: join Flanders, join Wallonia, create a separate entity as European Union capital or maintain the current situation. The answers

showed clearly that Brussels citizens do not want to join Flanders or Wallonia, and only consider a separate institutional status as a possible alternative for the current situation.

The trend in clear and is further illustrated by the development in the choice of partner, which further blurs the line between the Dutch- and French-speaking communities. It holds a serious challenge for the politicians: how to reconcile this Brussels feeling with the fundamentals of the Brussels model where such subjects as education and culture are Community competencies.

7. The political challenge of a multilingual society

The current Brussels population can no longer be fully captured by a theoretical model of two communities. It increases pressure on a political model which is still based on the dual, bilingual concept. Even though successive governments have adapted the model, the core structure of two traditional communities remains. Still politicians will have to come up with answers to deal with the increased cultural and linguistic diversity of the capital. Brussels has the advantage of experience. Its institutional model was always based on the intention to guarantee the Dutch-speaking minority a substantial stake in government. We will now assess two issues which were raised by our respondents, two problems which any multilingual city has to face: education and political participation.

Education in a multilingual society.

Education in Brussels is a Community competence, allowing both Communities to set run their system independently. Still, Brussels faces many specific problems. A first one is the makeup of its student population. Let's take the Dutch-speaking system as model and we see that it is not that difficult to find schools where only a minority of students speaks Dutch at home. There are several reasons for this diversity within the student population: schools in immigrant neighborhoods mainly draw their students from the neighborhood, whatever the linguistic system. Francophones also increasingly send their children to Dutch-speaking schools because language proficiency is ever more important. When respondents are asked to highlight a problem, education gets a priority mention. They highlight a lack of personnel, integration problems, difficulties between locals and students of non-Belgian origin, security, violence and aggression, the language problem because of student diversity, a lack of discipline and a civic sense, the need for a future for migrant youths, etc. These problems are a

consequence of the heterogeneous makeup of the population and necessitate a specific approach. The respondents propose two possible solutions: the logical demand for more funds to improve infrastructure and reduce the educational gap between incoming students. More surprisingly, they also ask for bilingual education. As part of this study, we will highlight the latter.

Bilingual education in a bilingual city seems logical, yet the latter does not need to be a precondition. Whatever the makeup of the local population, there is bilingual or multilingual education in most European nations. We are talking, in practice, about the availability of a number of courses in another language. This can vary from just one course to half the courses in another language, and all courses are open for such linguistic change. Brussels has two sources for a demand for bilingual education. The first comes from within the migrant communities and the schools where their children go. The request is based on the gap between the language situation at home and in class. It is just too vast to be bridged. Bilingual education in this context means that the courses for young children are partly taught in the language of the migrant community and partly in one of the official languages of the Brussels Capital Region. The efforts of the Foyer in Brussels proves that such bilingual education can be successful and that, after years of efforts, it deserves to be elevated beyond the experimental phase. A second form of bilingual education is targeted at all students and has nothing to do with poverty. In the current context, it even has a touch of elitism about it. A significant development is the willingness of young Francophone parents to send their kids to Dutch-speaking schools. Our respondents indicated however, that the demand for such education is much bigger and is backed by a majority of Brussels inhabitants. Such education is available in Brussels, but is limited to international schools which also offer a brand of bilingual education. It is not the aim here to bridge the gap between a language group and education. We will center on language skills instead. Offering education in both official languages serves a dual purpose: it improves the relations between the language communities and it improves the language skills.

Both forms of bilingual or multilingual education, in their own way, provide an answer to Brussels' linguistic problem and deserve to be elevated beyond their marginal status. The fear, especially from the Dutch-speaking side, is understandable. During the long battle for Flemish language recognition, the right to enjoy Dutch-speaking education was a major issue. The conflict is not a forgotten issue from some bygone era. We only needed to ask our respondents for their education curriculum. It shows that they are the first generation which has been able to enjoy Dutch-language education throughout. Dutch-language education is an essential condition to maintain the number of Dutch-speaking inhabit-

ants in Brussels. The request for bilingual education however, is no attempt at a new frenchification of Dutch-speaking education. On the contrary. The first concern has to be to develop a methodology whereby both the Dutch- and French-speaking communities can offer their students the possibility to develop as much as possible their language skills both in their own language and the other official language. The demand for bilingual education and the different indications of that "Brussels feeling" refer first and foremost to the problems facing the inhabitants and do not really put in doubt the current educational system based on two language communities. The fact that such education is organized by the Communities is a guarantee for success and for a lasting interest in their own communities. So we want to make a case for an expansion of such an educational approach, which holds great potential to guarantee the inherent characteristics of a multilingual society. Only the future will show whether both forms of bilingual education can create the foundation for multicultural and multilinguistic education.

Political participation in a multicultural society

A second challenge is the search for a way to allow the different groups and communities to participate in Brussels' decision-making. Belgium has a long tradition in seeking the right balance for both language communities. The Brussels model is a good example but has to be seen in a Belgian context. The guarantees for the Flemish minority in Brussels depend on the acceptance of parity at a national level, where the Francophones are a minority. The result has proved acceptable to both sides. It is a practical compromise which is constantly being adapted and fine-tuned to meet the changes in the political, social and economic realities. Our survey highlighted three problems where this model has to come up with an appropriate answer: the participation of all inhabitants in political life or the discussion on the voting rights for migrants; the involvement of the Flemings in Brussels politics or the discussion on the guarantees for minorities; and the creation of representative lists or the discussion on linguistic political loyalties. They are in fact three approaches to the same question: how to give everybody a say in political decision-making, given the diversity of the population. It was not our intention to find a political answer to these problems. Much like our approach to education, we merely wanted to highlight the link between the multicultural reality and the problem. The search for workable solutions however goes well beyond the constraints of Brussels. The same questions are also evident at a European level: how to create a unified decision-making structure within a framework of different nationalities and languages, while at the same

time guaranteeing the involvement of the citizens. We will create a link with this European level, which can only stimulate the search for solutions and improve comparisons with other multilingual cities or areas. The answers to these problems may be typical to Brussels, the problem itself surely is not.

A first element of participation is the right to vote, or to use Belgian parlance, mandatory voting. The legal framework on electoral issues divides the Brussels population into three groups. First there are the Belgians who have to vote at every level of government: from municipal to European elections. A second group of Brussels voters are non-Belgians with a European Union passport. Apart from the European elections through their own member nation, they are also allowed to vote in municipal elections following the signing of the 1991 Maastricht Treaty. This implies that they don't have to vote and also introduces, depending where the EU citizen resides, a procedure to show their willingness to vote. For Belgium, it jeopardizes carefully crafted electoral balances. The situation in Voeren (Les Fourons), a string of hamlets on the linguistic border in Flanders, illustrates this. For years, Francophones held a narrow majority. But when Dutch residents, with a natural proclivity for Flemish politicians, were allowed to vote, the balance suddenly tilted the other way. There is a fear that it will favor the French-speakers in Brussels and the Dutch-speaking peripheral municipalities. It puts the EU citizens at the heart of a discussion which totally bypasses the essence of the electoral law – notably the participation in decision-making at local level. The fact that this is being elevated as a symbolic issue does not bring a solution any closer. Out statistics highlight this: EU nationals in Brussels consider language problems a more urgent problem than Belgian nationals from the capital do. The debate on the voting rights for migrants is identical, but it has an even higher symbolic value because it goes beyond voting rights and touches upon the social problems which exist between Belgians and migrants and their different cultural backgrounds. While the debate on EU voting rights centered on the well-known context of Dutch-French linguistic problems, the debate on municipal voting rights centers on the acceptance of inhabitants with a different cultural background. Yet is a “safe way” to deal with the issue of voting rights extension because it only addresses the possible changes in the political balance and does not question the institutions which are based on the principle of political balances. The debate on the voting rights for non-Belgians should be based on principles beyond pragmatic considerations or specific events (like the Oct. 20 White March). The relationship between voting rights and choice of language is much less controversial at a municipal level in Brussels because of the possibility of bilingual lists. Still, such discussions will become all the more common at a European level. This should be no reason however

to sidestep the debate at a European level. If Belgian politicians claim that the Belgian-Brussels political system can be used as a model at a European level to allow different language or cultural communities to participate equitably in decision-making, then the discussion on voting rights should move to the heart of the debate. Municipal voting rights for all inhabitants is a first step and also meets the demand of non-Belgians who want to have voting rights. Our survey shows they primarily want representative lists which sidestep a linguistic debate in which they have little interest. In future, it will be impossible to avoid the debate on the further extension of this voting right at a European level and member states will be forced to dovetail their electoral systems ever more. At that time however, it will be too late to have a thorough debate on this, anticipate the problems and assess the impact on the institutions in Brussels and Belgium.

A second problem which surfaced during the survey was the aversion for politics, especially among the Dutch-speaking inhabitants. This would have a negative impact if it occurred in a system where voting was not mandatory. But the problem goes beyond this and centers on the question how to involve minority groups in decision-making while at the same time safeguarding the interests of this minority group and respect the representative political principle. Brussels has gone a long way down that road and always searched for an equitable balance. The problem is the visibility of the system. The Dutch-speakers live in an environment where French dominates both at a linguistic and political level. What is far less visible is the fact that the Flemish Community has part of government responsibility and that it has obtained guarantees in Brussels through the division of executive powers and the mechanisms of the double majority. The political compromise will always call for walking a tightrope, carefully balancing the one-man-on-vote principle on the one hand and the rights of the minority groups on the other. Both need to complement one another. To make this visible for the citizens is another important point, but there are no simple answers. There are clear analogies with the situation at the European level and here too the relation between the different forms of decision-making and the areas where they affect the majority of the population remains unclear. The consequences of this uncertainty at a European level are much less evident but the attitude of an important part of the Dutch-speaking population of Brussels should be a clear warning sign. At this level, Brussels is an interesting testing lab for Europe and an important challenge for the politicians of Brussels.

The third problem is the endgame in a cumulative process. At first the voting rights should create an equal starting base for all inhabitants. After that, the involvement of the citizens needs to be increased. Finally, there is the need to find a type of government which meets the aspirations

of the population at large. In Brussels, the final piece of this form of government is the distinction between both language communities and the division of competencies, in which each language group is given its own set of responsibilities. The call for multilingual lists does not seem to fit within this model which is built on the distinction between the language groups. On such an issue, Belgium is somewhat of an exception. While most federal nations have umbrella political parties bridging the divide, and while there is similar cooperation at a European level, Brussels has limited this to the municipal level. There is a clear tendency to create bilingual lists and most of the local Flemish politicians are elected on bilingual lists. It means that language communities and political cooperation bridging the divide are no contradiction. Perhaps there are possibilities here for the Brussels Capital Region. Initiatives to cooperate can be developed from within the communities, much like this has already been done in education. That way, the pacifying elements of the Brussels system remain intact while the politicians are able to meet the expectations of the electorate. Just as it is wrong to consider the Brussels model and the demands of its inhabitants as incompatible, it would also be wrong to disregard this question.

Based on the survey, we came face to face with a number of problems which dominate politics. Even though there are no easy answers, it is important to consider these conclusions. The Brussels linguistic situation and the political model are joined at the hip. It is also clear that such problems are not limited to Brussels alone. The Belgian capital has the advantage however that the problems come to the surface faster, allowing for a swifter discussion on potential solutions. The importance of the Brussels model does not lie in the fact that it can offer a solution to diverse social problems. It lies in the fact that it can be an example how to create a practical result through the constant adaptation of this difficult balancing act. Other cities in Europe and beyond are trying to find answers to the same problems. The faster the problem of multilingualism and multiculturalism is recognized the easier workable political solutions can be found. This is why international contacts between both scientists and politicians are of the utmost importance. With its Scientific Research Group "research in Brussels and other multilingual capitals and cities" the Center for Interdisciplinary Study of Brussels of the VUB is trying to boost this process. We hope this study will contribute to the debate.

L'usage des langues à Bruxelles

1. Introduction

Si des estimations de nature linguistique viennent régulièrement pimenter les discussions politiques sur Bruxelles, les données scientifiques sur l'emploi des langues à Bruxelles sont par contre plutôt rares. Une foule d'études se sont cependant concentrées sur certains sous-groupes (Flamands, émigrés, habitants de quartiers spécifiques, etc.), sur des événements (mouvements migratoires, évolutions économiques, etc.) ou des développements (politiques, urbains, etc.), qui ont également eu une influence sur le terrain des langues. S'il est vrai qu'aucune étude sur Bruxelles ne peut éluder la problématique de la langue, il manquait un prétexte pour inscrire les résultats dans un cadre plus large et évaluer l'impact sur l'ensemble de la société bruxelloise. Cette lacune est à la base du projet d'étude 'Taalverhoudingen, taalverschuivingen en taalidentiteit in Brussel', sur lequel repose le présent ouvrage. Les données ont été recueillies par le biais d'un sondage représentatif mené *face to face* auprès de plus de 2.500 Bruxellois. Une étude sociolinguistique quantitative dans un milieu multilingue a pour but de dresser la carte des langues parlées et des rapports éventuels entre les langues, d'analyser la dynamique des choix et des glissements de langue, de mesurer et d'évaluer l'effet de mesures politiques (dans le domaine des langues) et d'évolutions sociales. En ce qui concerne plus précisément la ville bilingue de Bruxelles, les relations linguistiques – concrètement, les rapports entre néerlandophones et francophones – constituent, eu égard à leur impact politique et social, la base de toute approche sociolinguistique.

2. Bruxelles sous l'angle des langues

Deux données sont essentielles pour comprendre l'emploi des langues à Bruxelles: d'une part, le rôle joué par la langue dans la politique belge et bruxelloise et le développement de la structure de l'Etat fédéral, et,

d'autre part, l'influence de l'immigration. Du fait de leur importance pour l'interprétation des résultats, ces deux points seront commentés de manière succincte, en introduction au sujet proprement dit.

Bruxelles, ville bilingue

La langue n'est pas une donnée neutre en Belgique. Depuis la naissance du pays, la politique linguistique a été le déclencheur de plusieurs crises gouvernementales et la langue a été à la base de la création ou de la réorganisation des partis politiques. La langue ajoute aussi du piment aux diverses mesures ou évolutions qui concernent Bruxelles. La structure de l'Etat belge et la situation exceptionnelle de Bruxelles en illustrent l'importance. La langue est dès lors la caractéristique essentielle autour de laquelle s'est bâtie la structure fédérale belge. Le principe de la territorialité occupe une position centrale: la langue officielle dépend de l'endroit où l'on se trouve et non des personnes qui parlent. Ainsi, la Belgique compte trois communautés linguistiques: les Communautés flamande, française et germanophone. L'appartenance à telle ou telle communauté est clairement stipulée pour chaque commune. Celles situées dans les provinces flamandes relèvent de la compétence de la Communauté flamande; et celles des provinces wallonnes, de la Communauté française, à l'exception des communes germanophones qui ressortissent à la Communauté germanophone. Toutes ces communes sont soumises au principe selon lequel une seule langue est acceptée comme langue officielle et que les relations entre le citoyen et l'administration, ainsi que les services dérivés, ne peuvent avoir lieu que dans cette langue. Deux exceptions à ce principe: les communes à facilités et Bruxelles. Les communes à facilités sont des communes qui appartiennent à une province flamande ou wallonne, mais dans lesquelles un régime a été élaboré pour les "allophones" afin qu'ils puissent accomplir certaines formalités administratives officielles dans leur propre langue (donc le néerlandais dans des communes wallonnes et le français dans des communes flamandes). Ces communes se situent le long de la frontière linguistique et autour de Bruxelles. La deuxième exception est constituée par les 19 communes de la Région de Bruxelles-Capitale, qui n'appartiennent à aucune province. Ces communes sont bilingues, ce qui signifie que le néerlandais et le français bénéficient d'un même statut officiel. La mise en œuvre de ce modèle fédéral donne par conséquent un Etat qui n'a pas de langue officielle pour l'ensemble de son territoire.

Pour compléter le tableau de la structure de l'Etat et préciser la spécificité de la Région de Bruxelles-Capitale, il est nécessaire d'expliquer en quelques mots le terme 'Région'. Outre les trois 'Communautés', la Belgi-

que compte aussi trois 'Régions': Bruxelles, la Flandre et la Wallonie. Les deux entités ne coïncident toutefois pas: abstraction faite des communes à facilités, la Région flamande connaît uniquement des communes où le néerlandais est la langue officielle, la Wallonie compte à la fois des communes francophones et germanophones, et la Région de Bruxelles-Capitale est officiellement bilingue. Tant les Régions que les Communautés ont leurs propres compétences, leurs propres organes législatifs et exécutifs, ainsi que leur propre administration et leurs propres services. Les compétences des Communautés concernent la culture, l'enseignement et les matières dites personnalisées (santé, bien-être, protection de la jeunesse, politique des minorités, etc.), ainsi que la recherche scientifique et les relations internationales dans le cadre de ces matières. Les Régions sont compétentes pour l'économie, l'emploi, l'agriculture, l'environnement, la protection de la nature, la politique de l'eau, l'énergie, l'aménagement du territoire, l'urbanisme, les transports, le commerce extérieur et la recherche scientifique couvrant ces domaines politiques spécifiques. Parallèlement, elles exercent aussi un contrôle sur les provinces, les communes et les intercommunales.

Bruxelles est donc une région officiellement bilingue. Compte tenu de la répartition des compétences entre les Communautés et les Régions, cette situation débouche pour les Bruxellois sur un cadre théorique plutôt complexe. Bien que le propos ne soit pas ici de donner une description détaillée du modèle politique bruxellois, il est préférable d'en résumer succinctement l'essence. Les matières communautaires pour les Bruxellois sont organisées au départ des Communautés flamande et française, et, par conséquent, d'une instance législative qui est désignée par tous les membres de cette Communauté flamande ou française. Les compétences régionales, par contre, sont exercées par les élus de la Région bruxelloise, choisis par l'ensemble des Bruxellois. Pour ces Bruxellois, on a intégré cependant un 'niveau régional intermédiaire' qui s'occupe aussi de matières communautaires, à savoir: les Commissions des Communautés flamande et française. Dans ces Commissions communautaires siègent les membres du Conseil de la Région de Bruxelles-Capitale qui ont été élus sur des listes unilingues respectivement francophones et flamandes. Elles sont compétentes pour les institutions de la Région de Bruxelles-Capitale qui relèvent de la Communauté flamande ou française, et qui peuvent organiser et financer des matières communautaires. Ces représentants siègent aussi à la Commission communautaire commune, où ils gèrent, avec les élus francophones, les matières communautaires qui sont communes aux deux communautés, les matières dites personnalisées bicommunautaires (politique de santé et aide aux personnes). Tous les élus bruxellois siègent donc aussi bien au Conseil régional qu'à la Commission communautaire commune et ce ne sont pas les membres, mais les compétences des deux institutions qui dif-

fèrent. Les rapports de force se présentent comme suit depuis les dernières élections au Conseil régional (13 juin 1999): 64 conseillers pour le groupe linguistique français et 11 pour le flamand.

Les élus bruxellois sont donc divisés par groupe linguistique, une situation logique, eu égard à la structure de la répartition des compétences entre les Régions et les Communautés. Cela veut dire que, au niveau régional, seuls des partis unilingues sont autorisés et que les élus sur des listes respectivement flamandes ou francophones sont considérés comme flamands ou francophones. Des listes mixtes peuvent donc seulement être formées sur la base d'une langue commune. Les choses se présentent différemment au niveau communal. Au plan administratif local, Bruxelles se compose de 19 communes. Les candidats peuvent s'y présenter à l'électeur sur des listes bilingues. Cette éventualité peut conduire, surtout chez les Flamands, vu leur infériorité numérique, à des combinaisons complexes. Ainsi, au niveau communal, la plupart des Flamands sont élus sur des listes bilingues, où des partis frères flamands ou francophones vont collaborer, mais, au niveau régional, ces mêmes partis vont constituer des listes avec d'autres partis flamands. En clair: en Belgique, il n'y a pas, exception faite de quelques partis plus modestes qui ont un potentiel d'électeurs négligeable, de partis nationaux. Les partis sont donc formés par communauté linguistique. Par exemple, il n'y a pas de parti socialiste ou libéral belge, mais un parti flamand et un parti francophone qui sont en fait des partis différents et qui partagent seulement des idées théoriquement communes, mais qui ont, indépendamment de cela, un programme spécifique avec leurs propres priorités. Une majorité politique n'est pas seulement constituée par les partis qui emportent la majorité des suffrages des électeurs bruxellois, mais par des partis ou des listes flamands et francophones qui peuvent aussi viser une majorité dans leur propre groupe linguistique. Un parti qui brigue, en Flandre, les suffrages de l'électeur, ne le fait pas dans la partie francophone du pays, de sorte qu'il manque en Belgique la cohésion politique au niveau national, cohésion précisément créée dans certains autres États fédéraux par ces structures de parti. Que ce soit aux niveaux belge ou bruxellois, la majorité politique se compose de partis ou de listes unilingues francophones et unilingues flamands, où la majorité dans un groupe linguistique ne doit pas être le reflet idéologique de celle dans l'autre.

Bruxelles, ville d'immigration

Bruxelles est une ville d'immigration, la moitié des Bruxellois majeurs ne sont pas nés dans la ville. Ce sont avant tout des motifs économiques qui ont commandé ces migrations et qui déterminent la composition de la

population bruxelloise. La pénurie de main-d'œuvre sur le marché du travail belge a entraîné, après la deuxième guerre mondiale, un afflux d'ouvriers étrangers peu qualifiés en provenance de pays plus pauvres du sud de l'Europe et, par la suite, du Maroc et de la Turquie. A Bruxelles, des communautés locales d'émigrés originaires de ces pays se sont donc formées. L'importance internationale grandissante de Bruxelles comme ville européenne et comme quartier général de l'OTAN, ainsi que l'activité économique inhérente, a mis en branle une nouvelle immigration, constituée cette fois de ressortissants qualifiés d'Europe occidentale. Nous retrouvons aussi dans la composition de la population bruxelloise les vestiges du passé colonial de la Belgique et des développements en Europe de l'Est, avec la chute du Rideau de Fer. Dans le même temps, un apport 'régulier' de Flandre et de Wallonie a subsisté et Bruxelles a connu une fréquence élevée de déménagements internes.

Quelques chiffres récents illustrent cette évolution. La composition de la population de Bruxelles est fort différente de celle des deux autres Régions. Alors que moins de 10 % des Belges vivent à Bruxelles, presque un tiers de tous les non-Belges vivent dans la Région de Bruxelles-Capitale, et même plus de 40 % des étrangers hors Union Européenne. A Bruxelles, environ la moitié (14,6 %) des 28,5 % d'étrangers proviennent d'un Etat membre de l'Union européenne. La population bruxelloise compte proportionnellement nettement plus d'étrangers que la Flandre et la Wallonie. Le « top 10 » par nationalité se présente comme suit à Bruxelles: les Marocains représentent 6,7 % de la population bruxelloise; les Français 3,5 %; les Italiens 3,1 %; les Espagnols, 2,3 %; les Turcs, 2 %; les Portugais, 1,7 %; les Grecs, 1 %; les Britanniques, 0,9 %; les Allemands, 0,7 % et les Congolais, 0,7 %. Ces dix nationalités englobent ensemble près de 80 % des non-Belges et donnent donc une assez bonne image de la composition de la population étrangère. En raison de la parcellisation inhérente au nouveau processus de formation d'États dans l'ancienne Europe de l'Est, aucun de ces pays ne parvient à se glisser dans le top 10.

Dans les discussions politiques et dans les médias, les termes *non-Belges*, *étrangers*, *émigrés* et *allochtones* sont utilisés comme quasi synonymes et sont associés à la problématique des grandes villes. Par ce terme, on se réfère en fait aux émigrés musulmans, maghrébins et turcs. Il est clair toutefois qu'on ne peut pas faire automatiquement coïncider le nombre de Bruxellois non-belges et ceux qui sont désignés sous le terme générique de communauté(s) d'émigrés. Ces deux groupes ne représentent ensemble que quelque 9 % de la population bruxelloise et un peu moins du tiers des étrangers. Si nous comparons ces chiffres avec les deux 'grandes villes' flamandes, la part de ces émigrés dans le nombre d'étrangers inscrits est nettement plus élevée. A Anvers, qui compte 13,31 % de non-Belges, 48,26 % de ces non-Belges sont de nationalité maghrébine ou tur-

que (soit 6,43 % des Anversoïsi); à Gand, avec 7,60 % de non-Belges, leur part est même de 62,30 % (mais ils ne représentent que 4,73 % de la population). L'association non-Belge/émigré (musulman) est beaucoup plus évidente en Flandre qu'à Bruxelles, même si, par rapport à la population totale, les chiffres sont plus faibles en Flandre. Alors que les villes flamandes présentent jusqu'à ce jour un solde migratoire négatif et que l'exode urbain se poursuit, Bruxelles enregistre pour sa part une croissance de sa population en raison de son chiffre d'émigration externe plus élevé. Bruxelles prend à son compte un tiers des personnes qui arrivent de l'étranger en Belgique, et près de 40 % des Belges naturalisés habitent dans la Région de Bruxelles-Capitale.

Du fait de son modèle politique fondé sur des équilibres linguistiques, toute évolution acquiert à Bruxelles une dimension supplémentaire par rapport à des développements analogues dans d'autres villes européennes. Cela se concrétise surtout dans les discussions à propos du droit de vote. Contrairement à ce qui se passe au niveau national, le rapport entre le nombre de représentants néerlandophones et francophones au Conseil régional bruxellois n'est pas fixe. Du fait du nombre important de ressortissants d'États membres de l'UE qui vont acquérir, au moins à terme, le droit de vote aux élections communales; du fait du nombre de naturalisations et, le cas échéant, du fait, enfin, de l'instauration du droit de vote pour les émigrés, l'électorat bruxellois est le moins stable. Les effets de toute modification des législations relatives au droit de vote et à la nationalité sont donc tout à fait imprévisibles. Sur la base de ce potentiel d'électeurs, il faut opérer un double choix: un choix idéologique et un choix de langue. C'est surtout ce dernier choix qui dicte le ton dans la discussion sur la modification du droit de vote actuel. Le choix de la langue mène dès lors à un renforcement de la communauté flamande ou de la communauté française, bien que le lien entre les nouveaux électeurs potentiels et les deux communautés linguistiques locales fasse défaut en général. *Nolens volens*, ces électeurs potentiels sont plongés dans une lutte communautaire qui fait de leurs droits une controverse dans laquelle ils ne sont pas parties prenantes. La discussion sur la périphérie bruxelloise est aussi une illustration de la manière dont certains processus de grande ville acquièrent à Bruxelles une dimension linguistique supplémentaire. L'exode de citadins mieux nantis vers la ceinture verte est loin d'être un phénomène inhabituel. A Bruxelles toutefois, cela se traduit en général par le déménagement de non-néerlandophones vers la périphérie flamande. Des hommes politiques flamands réagissent à ces mouvements et expriment leur crainte que les émigrés à Bruxelles et la périphérie viennent renforcer le camp francophone. Ou comment, dans un espace de quelques kilomètres carrés, la migration vers une commune officiellement bilingue, une commune unilingue néerlandophone ou une commune à faci-

lités va donner une coloration différente à la vie quotidienne et politique. Cela ne facilite nullement la politique d'intégration et crée, tant pour les autochtones que pour les allochtones, des zones d'ombre et des controverses inévitables.

3. Opérationnalisation de l'emploi des langues

Lorsque quelqu'un réalise une enquête sur la situation des langues à Bruxelles, la première question à laquelle il est confronté est inexorablement: 'Combien y a-t-il de Flamands et de francophones à Bruxelles?' A l'issue de cette enquête, la réponse est claire: 'Je ne sais pas!' La question peut avoir l'air simple, l'étude ne pourra pas y apporter de réponse concluante parce que les questions préliminaires ne reçoivent pas davantage de réponse univoque: que sont les Bruxellois néerlandophones, les Flamands, les Bruxellois francophones? Cette terminologie repose sur une image plutôt statique de deux communautés vivant en harmonie, dont les membres se rencontrent en public, mais parlent en privé soit le néerlandais, soit le français. Si nous partons de cette image, nous devons bien vite déchanter, car nous parlons alors d'une partie restreinte des habitants de Bruxelles. L'étude montre de façon claire que nous ne pouvons pas classer sans précautions les Bruxellois belges, et moins encore les Bruxellois tout court, dans deux catégories qui s'excluent. Une enquête précédente a révélé que diverses tentatives ont été entreprises en ce sens, mais qu'elles sont toutes parties de points de départ différents et qu'elles se sont mises à absolutiser l'emploi des langues dans une situation spécifique. Les rapports entre les langues changent en fonction de cette situation. Lorsque nous sommes confrontés à des chiffres sur les rapports entre les langues, quels que soient la ville, la région ou le pays, notre première réaction doit être une réaction de méfiance. Le problème est qu'il n'existe pas de norme internationale unique qui permettrait de comparer les résultats des enquêtes. La plupart des données proviennent de recensements et, sur ce terrain, chaque pays utilise sa propre opérationnalisation de la notion de langue. La seule solution acceptable, hormis la mise au point de cette norme fiable, consiste à décrire clairement la façon dont les chiffres ont été obtenus et doivent être interprétés.

Au départ de la présente étude, nous avons opté pour la langue de la famille dans laquelle la personne sondée a grandi comme variable de base. Ce choix présente trois avantages: il nous permet de créer des catégories exclusives et exhaustives, la réponse de la personne sondée ne peut pas varier dans le temps, et ce choix permet d'attribuer plus d'une langue à une personne. L'importance de ce dernier point, qui est préférable à la recherche d'une 'langue maternelle', est illustré par les essais de catégori-

sation, opérés lors des recensements linguistiques, des bilingues soit comme francophones, soit comme néerlandophones. Cette opérationnalisation n'est cependant qu'un point de départ, car il est impossible d'y déceler le comportement linguistique d'une personne, moins encore de pouvoir esquisser de cette façon l'image linguistique d'une ville. Une deuxième variable, que nous devons y associer, est la compétence linguistique. Outre la langue dans laquelle ils ont été éduqués, la majorité des personnes connaissent d'autres langues, à coup sûr lorsqu'ils vivent dans un environnement multilingue. Des communautés urbaines ne peuvent fonctionner qu'avec des habitants bilingues ou multilingues. Cependant, cette compétence linguistique est difficile à mesurer parce que le chercheur est tributaire de ce que rapporte elle-même la personne interrogée. Dans le cas d'une étude à grande échelle, il est certainement impossible de se faire une idée, par le canal de l'une ou l'autre batterie de tests, de la compétence de la personne sondée. Dès lors, nous ne mesurons pas de cette façon un niveau de connaissance absolu, mais nous recevons de la personne sondée une évaluation personnelle du degré de satisfaction à l'égard de sa connaissance des langues, compte tenu de la façon dont elle doit en faire usage dans son cadre de vie. Quelles langues parle-t-on et quel est le niveau de maîtrise de ces langues? Tel est le deuxième élément indispensable de notre approche. Il s'agit toujours en l'espèce d'une combinaison d'une langue, d'une aptitude (comprendre, parler, lire, écrire) et d'un score d'évaluation (excellent, bon, satisfaisant, quelques mots, ne connaît pas la langue). Dans la plupart des cas, ces langues font partie du programme d'enseignement. Mais la connaissance des langues que la personne maîtrise ne suffit pas non plus pour esquisser une image globale de la situation linguistique. Une dernière question que nous devons nous poser est de savoir dans quelles circonstances et avec qui cette personne va parler une langue déterminée. Ce troisième aspect complète l'opérationnalisation de l'emploi des langues. Sur la base de ce dernier type de questions, il est possible de déduire la fonction d'une langue dans un groupe ou une communauté. Celle-ci peut être soumise à une multitude d'influences: la composition ethnique de la communauté, le modèle politique, la situation économique, des aspects géographiques, le cadre familial, etc. Ces trois aspects devraient constituer le socle de toute étude sociolinguistique et la base incontournable si nous voulons mettre à nu des processus de glissement linguistique ou une identification des langues dans les autres phases de l'étude. Trop souvent, l'opérationnalisation s'appuie sur le contexte local, en général politique, ce qui exclut quasiment une étude comparative. L'impact grandissant de villes et de territoires multilingues, et les problèmes sociaux qui y sont liés, ne vont faire que renforcer la demande pour ce genre d'étude et, dans ces conditions, la comparabilité de la problématique et les solutions suggérées seront essentielles.

Une deuxième remarque importante à propos de l'étude sociolinguistique est le fait que, pour esquisser l'image linguistique globale d'une ville, il faille opérer une distinction claire entre les différents groupes de langues (sur la base de la langue du ménage) et la langue en soi, indépendamment du groupe de ceux qui les parlent. L'image linguistique d'une ville ne se limite pas à la langue parlée par ses habitants et est liée dans une large mesure aux activités que cette ville développe et à l'environnement dans lequel elle s'épanouit. L'importance d'une langue ne peut se mesurer qu'à une combinaison de ceux qui la parlent, d'une part, et de la fonction qu'elle remplit, d'autre part. Bien qu'il soit parfois difficile de séparer les deux, cette distinction revêt un caractère fondamental. On ne peut jamais limiter l'importance d'une langue à ceux qui la parlent. L'anglais à Bruxelles en est une parfaite illustration. Lorsque nous prenons les groupes linguistiques comme point de départ, nous sommes toutefois en mesure de réaliser une analyse de ces différents groupes, mais la somme de ceux-ci ne donnera jamais l'image linguistique de la ville même. Qui plus est, ce ne sont pas seulement les habitants qui vont déterminer l'image linguistique. Toutes les personnes étrangères à la ville qui se servent de son infrastructure commerciale et de ses services ou qui travaillent dans la ville, sans y habiter, devraient également être concernées par l'analyse. C'est important, en tout cas dans le cas de Bruxelles, étant donné qu'il s'agit d'une ville à majorité francophone, ceinte par un territoire flamand, de sorte que de nombreux néerlandophones de la périphérie ont souvent recours à ses services. Dans cette étude, ils ne sont toutefois pas traités, bien qu'il en ait été tenu compte, dans la mesure du possible, lors de la discussion des langues.

4. Image globale des langues à Bruxelles

Une langue peut être analysée à différents niveaux. Théoriquement, une langue peut être considérée comme un ensemble cohérent de mots et de règles grammaticales. En pratique, la variabilité et la créativité des locuteurs avec ces mots et ces règles sont grandes. La langue est une particularité qui se traduit par la communication avec autrui. Du fait de la diversité d'interlocuteurs et du contexte variable dans lequel se déroule la communication, il n'est pas aisé de classer l'emploi des langues dans des catégories univoques. Même dans un milieu monolinguisque, les gens alternent constamment, en fonction de la situation, les variantes linguistiques: les jeunes n'utilisent pas entre eux la même langue que vis-à-vis de leurs parents. Selon le contexte, les gens peuvent employer la langue standard ou une forme de dialecte, certains groupes professionnels utilisent leur propre jargon, des personnes ayant un background géographique

ou social différent mettent des accents propres et utilisent des expressions différentes pour décrire la même situation, etc.

Dans cet article, nous n'irons pas plus loin dans l'examen des variantes linguistiques, mais nous utiliserons la langue standard comme unité d'analyse. Cela ne veut pas dire, bien entendu, que tous ceux considérés ici comme 'néerlandophones' ou 'francophones' utilisent la variante standard de cette langue. Mais la présente étude s'efforçant en premier lieu d'esquisser une image globale des langues à Bruxelles et la méthode d'enquête ne convenant pas pour distinguer des variantes de langue, les nuances visées ci-dessus ne pourront être abordées que dans une étude complémentaire.

Les groupes linguistiques à Bruxelles

Comme nous l'avons déjà indiqué, la langue parlée à domicile avec son père et sa mère par la personne sondée constitue la base de l'opérationnalisation des groupes linguistiques dans cette étude. A Bruxelles, nous pouvons distinguer cinq groupes: les ménages unilingues néerlandophones, les ménages unilingues francophones, les ménages parlant tant le néerlandais que le français (les 'bilingues traditionnels'), les ménages dans lesquels le français était combiné à une autre langue que le néerlandais (les 'nouveaux bilingues') et enfin les personnes qui ont grandi dans une famille qui ne parlait ni le néerlandais ni le français. Il convient toutefois de signaler clairement que les dénominations 'néerlandophones' et 'francophones' renvoient ici exclusivement au background linguistique du ménage d'origine et ne peuvent être confondues avec aucun autre contenu linguistique et politique. Dès lors, nous utilisons ici expressément l'expression 'groupe linguistique' et non 'communauté linguistique'. La base sur laquelle les personnes interrogées sont classées dans un groupe déterminé est l'emploi de la langue dans une situation bien définie, ce qui ne peut pas être considéré comme un critère unique pour une 'communauté'.

Le fait que les personnes sondées de ménages unilingues francophones soient majoritaires, n'étonnera guère. Un peu plus de la moitié des personnes interrogées affichent ce background linguistique. Sur base des idées communautaires politiques, nous pourrions considérer ces personnes comme les membres de la Communauté française à Bruxelles. En tenant le même raisonnement, nous pourrions considérer les 10 % de familles unilingues néerlandophones comme les membres de la Communauté flamande. Les autres groupes, qui représentent pas moins de 40 % des Bruxellois majeurs, ne peuvent pas toutefois, sur la base de ce critère linguistique, être réduits à l'une des deux communautés. La moitié des per-

sonnes sondées subsistantes ne parlait aucune des deux langues officielles à la maison. Ce groupe arrive même en deuxième position après les francophones sur le critère de sa taille. Les autres Bruxellois se répartissent équitablement entre les bilingues traditionnels et les nouveaux bilingues. Si nous nous limitons aux Bruxellois ayant la nationalité belge, nous pouvons classer un peu plus de 70 % dans les communautés traditionnelles. Cependant, la majorité des non-Belges ne parlait ni le néerlandais ni le français à la maison.

Pour les Bruxellois qui ont le droit de vote, le modèle politique bilingue coïncide encore quelque peu avec la réalité linguistique, bien que, même dans ce cas-là, il faut tenir compte des Bruxellois traditionnellement bilingues. Les auteurs des recensements linguistiques avaient déjà buté sur ce 'problème'. Parfois, ces Bruxellois avaient été considérés comme une catégorie distincte; parfois, des questions auxiliaires devaient permettre de les situer finalement dans l'une des deux communautés linguistiques. Les chiffres illustrent toutefois l'importance de ce groupe plutôt évident d'un point de vue sociologique. La présence de ce groupe est inévitable dans une ville bilingue où les deux communautés linguistiques vivent ensemble depuis longtemps déjà, ne sont pas séparées géographiquement, se côtoient tous les jours, partagent la même infrastructure et dont les membres choisissent assez souvent un conjoint ou un partenaire dans l'autre communauté. Un grand groupe de bilingues est en fin de compte une condition de base au fonctionnement d'une ville bilingue et des ménages bilingues en sont une conséquence logique. Dans ces circonstances, il est essentiel de les considérer comme un groupe distinct et de ne pas les classer, sur la base d'un critère déterminé, auprès des néerlandophones ou des francophones. Les deux autres groupes sont aussi une conséquence manifeste des développements d'une grande ville. L'emploi des langues au sein de ces groupes se caractérise par une grande diversité.

Le groupe des nouveaux bilingues se caractérise par une assez grande diversité en ce qui concerne le background linguistique. Ainsi, une soixantaine de langues ou de combinaisons de langues sont utilisées ne fût-ce que dans les ménages de l'échantillon. Le groupe principal est formé par les Bruxellois d'origine arabe ou berbère (34,4 %), suivis par ceux ayant des origines familiales espagnoles (11,8 %) et italiennes (10,4 %). Puis vient une grande diversité de langues européennes, africaines et asiatiques. Toutefois, il est intéressant de se pencher sur la position du français dans la famille dans laquelle ces personnes sondées ont grandi. En parlant de l'emploi des langues des parents entre eux, nous pouvons distinguer quatre situations: la situation dans laquelle les parents combinaient déjà aussi le français avec une autre langue (37.1 %), celle dans laquelle les parents parlaient entre eux une autre langue (44,3 %), celle dans laquelle les parents utilisaient plusieurs langues, mais pas le français

(5,9 %), et enfin, chose quelque peu étonnante, celle dans laquelle les parents parlaient exclusivement le français entre eux à la maison (12,7 %). Environ la moitié des ménages dans lesquels les parents parlaient le français et une autre langue, combinaient le français avec une langue de l'UE; pour un peu plus d'un tiers, l'autre langue était l'arabe ou le berbère. Chez ceux dont les parents ne parlaient pas entre eux le français, mais une autre langue, ces proportions sont tout simplement inversées, et l'arabe et le berbère constituent le principal groupe. Si les parents parlent deux langues, mais pas le français, il s'agit en général d'une combinaison de l'espagnol avec l'arabe ou le berbère, ou ils parlent le yiddish en combinaison avec l'allemand ou une langue d'Europe de l'Est. Il y a enfin le groupe des personnes sondées dont les parents ne parlaient entre eux que le français, mais utilisant aussi d'autres langues avec leurs enfants. In casu, il s'agit exclusivement d'autres langues de l'UE qui ont un rapport avec le background linguistique de l'un des deux parents. Bien que les parents (au moins l'un d'eux) se soient tournés vers le français, ils continuent cependant à juger leur 'langue maternelle' importante. Le fait que ces langues aient encore une utilité pratique, même dans un environnement linguistique modifié, n'y est sans doute pas étranger. Il est quand même curieux que, pour la moitié des personnes sondées, le français soit transmis par les parents, et que, pour l'autre moitié, ce soient les enfants qui fassent entrer la langue dans le ménage ou que la langue soit introduite à cause des enfants comme langue du ménage. Cela met une nouvelle fois en exergue l'hétérogénéité de ce groupe qui ne peut pas simplement être réduit à une deuxième ou troisième génération d'émigrés dans une phase transitoire et dont le bilinguisme serait alors une caractéristique de leur passage vers le français. Ce groupe illustre la dynamique et la diversité des formes possibles de bilinguisme et est en même temps un exemple de la manière dont l'emploi des langues dans le ménage constitue un point de convergence dans lequel cohabitent les éléments du passé des partenaires et le cadre linguistique dans lequel vit actuellement le ménage.

Un dernier groupe ne parlait ni le néerlandais ni le français. Cinq langues sont importantes ici: l'arabe (29,2 %), le turc (12,7 %), l'anglais (8,1 %) et enfin, sur un pied d'égalité, l'espagnol et l'italien (6,5 %). Ce groupe représente plus de 50 langues ou combinaisons de langues. La majeure partie des personnes sondées sont nées à l'étranger, mais 15 % d'entre elles sont nées en Belgique. En l'espèce, il s'agit surtout des 'anciennes' communautés d'émigrés dans lesquelles l'arabe et, dans une moindre mesure, le turc, l'espagnol et l'italien dominant.

Ce bref aperçu de ces groupes linguistiques montre clairement la difficulté d'appréhender des 'communautés' uniquement sur base de la langue. Lorsqu'on parle de 'communautés' à Bruxelles à côté des Flamands et

des francophones, il s'agit en général de 'communautés d'émigrés' ou de la communauté 'internationale' qui ne peuvent pas être délimitées, ni l'une ni l'autre, sur la seule base de l'emploi des langues. Ou comme le dit Fishman (1978), une particularité de base d'une '*speech community*' est que celle-ci ne peut pas être définie comme une communauté de personnes qui parlent la même langue.

Compétence linguistique des Bruxellois

Ce serait toutefois une erreur de se focaliser aveuglément, en matière de connaissance des langues, sur le background linguistique de la famille. Pour cette raison, nous nous sommes aussi intéressés dans un deuxième temps à la 'portée' de la langue. Lors de l'enquête, nous avons demandé quelles langues les personnes sondées maîtrisent encore, et dans quelle mesure. Nous devons toutefois signaler à ce propos qu'il s'agit de la connaissance rapportée par les personnes elles-mêmes et que les personnes sondées s'auto-évaluent. Lorsqu'un cadre d'une compagnie internationale affirme 'bien' parler l'allemand, ce niveau sera selon toute vraisemblance supérieur à celui d'un vendeur de journaux qui déclare être en mesure de 'bien' pouvoir présenter sa marchandise en allemand. Bien que nous ne puissions pas partir du principe que ces personnes disposent de la même compétence linguistique, nous pouvons cependant supposer qu'elles possèdent une connaissance suffisante de la langue pour pouvoir mener, dans cette langue, les conversations nécessaires dans leur propre cadre de vie. Cela peut donner une image déformée du niveau de maîtrise de la langue, puisque tout le monde se considère d'une autre manière bon ou mauvais en fonction de la façon, du lieu et du moment où la langue doit être utilisée. C'est pourtant la seule manière de pouvoir se faire une idée de la connaissance pratique des langues de grands groupes d'individus.

Nous avons pris le niveau d'élocution 'bon' à 'excellent' comme base. Le choix s'est porté sur ce niveau de connaissance parce qu'il peut servir à indiquer la possibilité de pouvoir communiquer avec les autres dans une langue. Nous nous limitons ici au français, au néerlandais et à l'anglais. 95,6 % des personnes sondées prétendent être 'bien' à 'parfaitement' en mesure de tenir une conversation en français et un tiers en néerlandais et en anglais. Seulement 3 % des Bruxellois ne maîtrisent aucune de ces trois langues à un 'bon' niveau. Cela illustre clairement le potentiel du français comme *lingua franca* à Bruxelles. Bien que le néerlandais et l'anglais aient, sur base de l'approche visée ci-dessus, la même portée, il semble, après une analyse plus poussée, que le néerlandais soit malgré tout mieux connu. Ainsi, 24,4 % des Bruxellois ne connaissent pas l'anglais contre 18,9 % ne connaissant pas le néerlandais. Ce que nous

pouvons toutefois dire clairement, c'est que l'anglais ne constitue certainement pas une alternative au français ou qu'il ne menace même pas le français comme langue courante, quelle que soit l'impression donnée par l'aspect de la rue. Seul 1 % des Bruxellois qui prétendent 'bien' à 'parfaitement' parler l'anglais, maîtrisent le français seulement de manière 'satisfaisante' à 'ne le maîtrisent pas', de sorte que la possibilité d'un glissement est minime. Dans certains cas, il pourrait toutefois constituer une alternative au néerlandais, bien que seulement 15 % parlent bien l'anglais mais pas le néerlandais. Nous reviendrons sur cette problématique.

Cependant, les connaissances linguistiques des Bruxellois ne se limitent pas à ces trois langues. Un aperçu du top dix des langues sur la base de la connaissance rapportée par les personnes sondées elles-mêmes, où nous avons retenu comme critère parler la langue 'bien à parfaitement', se présente comme suit. Après les trois langues déjà citées, suivent par ordre d'importance: l'allemand, 21,1 %; l'espagnol, 17,5 %; l'arabe, 11,6 %; l'italien, 10,6 %; le turc, 3,6 % et enfin plusieurs langues qui sont parlées par 1 à 2 % des Bruxellois, à savoir: le portugais, le grec, le russe et le berbère. À l'exception de l'anglais, de l'allemand et du russe, et aussi, dans une mesure limitée, de l'espagnol et de l'italien, il s'agit ici en général d'une langue que la personne a apprise spontanément à la maison. Le reste a surtout été acquis via les connaissances scolaires. L'anglais et l'allemand sont certainement des langues que les personnes sondées ont acquises par la suite. L'espagnol et l'italien figurent aussi de plus en plus parmi les matières enseignées aux élèves bruxellois. Un fait singulier est toutefois la dixième place du russe. Cela ne veut pas dire qu'un peu plus de 1 % des Bruxellois soient d'origine russe, mais bien que les ressortissants des pays de l'ex-Bloc de l'Est connaissent aussi le russe en sus de leur(s) propre(s) langue(s) nationale(s). Après la chute du Mur, le potentiel de russophones a donc considérablement augmenté.

L'emploi des langues dans quelques domaines spécifiques

Nous avons décrit jusqu'ici l'emploi des langues dans la vie privée et le potentiel linguistique dont peuvent se servir les Bruxellois. L'image que l'on se fait de l'emploi des langues à Bruxelles est toutefois déterminée avant tout par les contacts 'visibles' que l'on noue dans la vie publique. Sans vouloir poursuivre une forme quelconque d'exhaustivité, nous voulons esquisser ici une image sommaire de l'emploi public des langues à Bruxelles. Il s'agit en l'espèce de faire des choix déterminés dans une situation donnée. À cet effet, nous sélectionnons des situations susceptibles d'illustrer la manière dont ces choix peuvent varier.

Le premier indicateur de l'emploi public des langues est la langue qui est parlée avec les voisins. L'enquête nous a appris que les Bruxellois sondés utilisent 57 langues ou combinaisons de langues dans leurs relations avec le voisinage. Le groupe principal parle uniquement le français avec les voisins (77,3 %), puis viennent les combinaisons français/néerlandais (10,1 %), français/arabe (3,0 %), français/anglais (1,4 %) et français/turc (1,1 %). Enfin, il y a encore un petit groupe qui parle uniquement le néerlandais (1,0 %) ou l'arabe (1,0 %) avec les voisins. Les autres langues ou combinaisons de langues sont encore moins fréquentes.

Une deuxième situation décrit l'emploi des langues dans le magasin du quartier (boucher, boulanger, épicier, etc.). Ici aussi, nous avons relevé un nombre appréciable de combinaisons de langues: 40. Dans ce secteur, l'accent est encore mis davantage sur le français. Ainsi, 81,7 % parlent seulement le français dans les magasins; 5,6 % utilisent la combinaison français/néerlandais et 3,9 % français/arabe. Dans 2,2 % des cas, les gens parlent uniquement le néerlandais, dans 1,1 %, seulement l'arabe. Enfin, seule la combinaison français/turc dépasse encore le pour cent (1,8 %).

La troisième situation, également la plus simple, est l'emploi oral des langues avec le fonctionnaire communal. Cette situation est tellement simple parce qu'il n'y a que 3 options possibles: le néerlandais, le français ou les deux, et la grande majorité opte ici clairement pour le français. Au guichet, 90,6 % affirment parler uniquement le français, 5,6 % seulement le néerlandais et 3,4 % utilisent à l'occasion les deux langues. Enfin, 0,3 % parlent uniquement l'anglais à la maison communale, bien qu'il ne s'agisse pas d'une langue officielle. Bien entendu, ces chiffres ne donnent absolument pas une image précise des rapports entre les langues, vu le choix restreint et le fait que l'on ne sache pas si le citoyen parle dans ce cas la langue qu'il souhaite utiliser. Enfin, le fonctionnaire communal se trouve en général dans une position de force, ce qui peut inciter le citoyen à poursuivre dans la langue du fonctionnaire. Ainsi, 45 % des personnes interrogées se sont déjà trouvées dans la situation où le fonctionnaire leur a parlé dans une langue autre que celle qu'elles préféreraient. Et pourtant, nous constatons que les chiffres cités ci-dessus apparaissent souvent dans des discussions politiques concernant les rapports linguistiques à Bruxelles. Dès lors, ce n'est pas en général dans le but d'indiquer l'emploi des langues, mais d'utiliser le choix forcé entre le néerlandais et le français dans cette situation donnée comme base de force de sa propre communauté linguistique dans des négociations ou des discussions politiques.

Outre les relations avec les voisins, les commerçants et l'administration, l'emploi des langues au travail donne aussi une bonne idée des langues utilisées tous les jours par le Bruxellois. In casu, nous examinons seulement les chiffres de ceux qui entrent en contact, dans l'exercice de leur emploi, avec des personnes étrangères à l'entreprise ou à l'organisa-

tion. Ces contacts constituent en fin de compte la façade pour le monde extérieur. Dans cette situation bien décrite, 68,7 % utilisent, dans leurs contacts professionnels externes, uniquement le français; 5,6 % uniquement l'anglais et 4,8 % uniquement le néerlandais. Dans les combinaisons de langues, la combinaison français/néerlandais est la principale (10,6 %), suivie par le néerlandais/français/anglais (2,7 %) et le français/anglais (2,1 %). En tout, nous avons relevé pour cette situation 47 langues ou combinaisons de langues, dont la plupart ne sont utilisées que par une poignée de personnes sondées.

Le dernier élément retenu éclaire un aspect tout à fait différent de l'emploi des langues dans la vie économique: la langue dans laquelle les firmes bruxelloises pour lesquelles travaillent les personnes interrogées font de la publicité pour leurs services ou produits. La majeure partie de ces entreprises font de la publicité aussi bien en français qu'en néerlandais (41,4 %). Cependant, un tiers (32,7 %) emploient uniquement le français dans leur publicité, 3,3 % seulement l'anglais et 2,5 % uniquement le néerlandais. D'autres ont recours au français et à l'anglais (10,0 %) ou au français, au néerlandais et à l'anglais (7,2 %). D'autres langues ne sont utilisées que sporadiquement dans les contacts avec leurs clients potentiels.

Ces exemples montrent clairement qu'on ne peut jamais analyser l'emploi des langues 'en soi', mais uniquement dans un contexte déterminé. Nous ne pouvons pas réduire l'identité linguistique d'une personne à la langue qu'elle parle à un moment donné. Une distinction bien claire doit être opérée entre le locuteur et la fonction que la langue remplit dans cette situation donnée.

5. Groupes de langues et langues à Bruxelles

L'emploi des langues à Bruxelles peut être analysé de deux manières. La manière traditionnelle consiste, pour l'enquêteur, à partir des deux principales communautés linguistiques afin de comparer l'emploi des langues dans les deux groupes dans des circonstances clairement définies. En ce qui concerne les francophones, l'intérêt de ce genre d'études est mince. En tant que groupe linguistique dominant, ils peuvent en effet utiliser leur langue presque partout. Nous avons donc préféré jager les mécanismes de francisation d'immigrants néerlandophones qui ont quitté la Flandre pour Bruxelles ou nous avons analysé le comportement linguistique du Bruxellois flamand. Il ne fait aucun doute que la présente étude a apporté une contribution essentielle à l'explication du processus de glissement d'une langue à l'autre, mais elle n'a pas conduit, bien entendu, à une image représentative des langues pour Bruxelles, vu le background fla-

mand/néerlandophone du groupe examiné. Les données de cette étude doivent nous permettre en premier lieu de dresser une carte de l'évolution actuelle en ce domaine. Mais, outre ce groupe, il faut aussi examiner de plus près les choix linguistiques des francophones, des bilingues et des allophones. Bruxelles n'est plus une ville où ne vivent que deux groupes linguistiques. Le caractère multilingue de la ville se dégage clairement de ce bref aperçu. En partant des groupes linguistiques, nous cherchons des éléments de l'emploi des langues, de la formation des groupes et de la diversité.

Mais ce n'est qu'une manière de voir. Aucun de ces groupes ne peut revendiquer l'exclusivité d'une langue déterminée. Exception faite des monolingues, les membres de chaque groupe devront opérer des choix linguistiques à certains moments. La langue devient dès lors aussi un mode d'approche indispensable: qui va utiliser une langue, dans quelles circonstances une langue est-elle utilisée, etc. La réponse à ces questions traverse les différents groupes. Cette approche de l'image linguistique de Bruxelles sera également abordée.

La moitié des Bruxellois ont grandi dans une famille unilingue francophone. Si nous examinons les racines de ces Bruxellois, nous observons en premier lieu que nous retrouvons dans ce groupe peu de Bruxellois d'origine non-belge. Ces derniers ne se tournent donc pas tout à coup vers le français au sein de leur famille, mais conservent la langue du pays d'origine. La recherche de Flamands francophones se termine aussi assez rapidement. Le processus de francisation au sein du ménage, qui consiste à ce qu'un père néerlandophone et une mère néerlandophone se tournent vers le français dans leurs rapports entre eux et avec leurs enfants, est désormais arrêté. Nous retrouvons cependant un quart de mariages mixtes avec des néerlandophones qui ont opté pour le français comme langue du ménage. Sur ce plan, le français reste dominant par rapport au néerlandais, bien que nous constatons que plus les partenaires sont jeunes, plus le néerlandais est utilisé dans le ménage et plus les enfants de ces partenaires vont dans une école néerlandophone. Le groupe de francophones nés en Flandre ne semblent pas être non plus constitué des Flamands francisés. La plupart d'entre eux ont également grandi en Flandre dans un ménage francophone ou ont de toute façon des racines francophones via l'un des deux parents, cet élément francophone ayant renforcé à première vue la décision de déménager à Bruxelles. Dans le groupe ayant déménagé de Wallonie vers Bruxelles, l'identité wallonne joue encore un rôle dans certains cas. Les membres de ce groupe mentionnent explicitement qu'ils parlent le wallon comme 'autre' langue. Leur lien avec la Wallonie apparaît également par le biais de la lecture de journaux régionaux. Tous ces francophones ont toutefois une chose en commun: que ce soit dans la vie privée ou publique, ils parlent presque toujours et partout le français. Ce

n'est que dans leur cadre professionnel qu'ils sont obligés de se tourner de temps à autre vers le néerlandais.

Dans le groupe des Bruxellois néerlandophones, nous observons des différences selon qu'ils sont nés à Bruxelles ou en Flandre. Ceux qui sont nés à Bruxelles, parlent dans la vie privée surtout le néerlandais, mais passent aisément au français dans la vie publique. Les Flamands immigrés, par contre, vont davantage utiliser le français dans la vie privée, mais se manifestent en public comme néerlandophones. Cette attitude se traduit avant tout dans les contacts 'chargés de symboles' avec l'administration communale et dans leur comportement électoral. Cela ne les empêche nullement de consulter invariablement des médias francophones ou néerlandophones et d'orienter leur vie culturelle vers les deux langues.

Les bilingues traditionnels sont surtout un phénomène bruxellois. Ce n'est que parmi les immigrés de Flandre que nous trouvons encore des personnes issues de ménages bilingues. Un mariage mixte peut être à la base de ce bilinguisme, mais si nous remontons aux parents et aux grands-parents, nous y retrouvons de façon aussi significative davantage de bilingues. C'est donc, pour un groupe déterminé, une attitude qui se transmet de génération en génération à Bruxelles. Dans leur pratique linguistique, ils se situent quelque part entre les Bruxellois néerlandophones et francophones, mais ils penchent toutefois beaucoup plus du côté des francophones. Ce qui les distingue cependant, c'est leur attitude à l'égard des deux groupes: alors qu'il existe malgré tout une certaine tension et une dose de méfiance entre néerlandophones et francophones, les bilingues se montrent plus positifs vis-à-vis des deux groupes.

Les nouveaux bilingues forment un groupe très diversifié, bien que les Bruxellois d'origine marocaine en constituent l'élément principal. Il est toutefois important de relever que la plupart des Bruxellois d'origine étrangère qui se sont établis ici de manière définitive – que ce soient des Italiens, des Espagnols, des Turcs ou des Marocains – continuent cependant à juger important de conserver la langue du pays d'origine (ou celle de leurs parents ou de leurs grands-parents) comme langue du ménage à côté du français. De ce fait, le groupe des allophones s'inscrit dans le droit fil de ce que nous venons de dire, parce que nous retrouvons aussi dans ce groupe les émigrés plus âgés qui continuent d'utiliser cette langue comme seule langue du ménage. Ainsi, nous pouvons distinguer dans les catégories réunies des nouveaux bilingues et des allophones quatre groupes: les Marocains, les Turcs, les Européens du Sud et les Européens du Nord. Les Marocains constituent manifestement une communauté, ce n'est pas seulement l'aspect linguistique qui les lie. Dans la vie publique toutefois, ils utilisent en général le français, bien que ce ne soit pas toujours nécessaire, du fait de l'encadrement commercial ethnique, mais l'arabe reste clairement présent dans le cadre familial. Chez les Berbères, le français pénètre

plus difficilement dans le ménage que chez les arabophones. Bien que la dernière génération, surtout, ne voie pas d'objections à des mariages inter-ethniques, nous constatons qu'ils épousent en général une personne d'origine marocaine. L'arabe les lie aussi comme langue religieuse mais aussi et surtout parce qu'ils regardent de nombreuses chaînes arabes. Nous pouvons en déduire qu'ils ne se sentent pas autant marocains qu'arabes. La communauté turque est plus refermée que la communauté marocaine. Dans ces conditions, le français se mélange plus difficilement au turc. Chez les Turcs, les mariages interethniques ne sont pas monnaie courante non plus. Les Turcs cherchent encore souvent leurs partenaires en Turquie même, davantage que dans le cas des Marocains. L'élément politique joue aussi, à première vue, un rôle dans ce groupe. Les Turcs lisent de nombreux journaux turcs, souvent à coloration politique, et ont leurs propres associations politiques à Bruxelles. Cet élément politique est dirigé vers la Turquie et non vers la Belgique. Le groupe des émigrés de l'Europe du Sud est celui qui est le plus ouvert au français et est proche des francophones dans la vie publique. Dans la vie privée, ils restent fidèles en partie, comme nous l'avons déjà dit, à la langue du pays d'origine, qu'ils essaient de transmettre aux enfants. Un dernier grand groupe est celui des émigrés de l'Europe du Nord. Ils sont très différents des autres et se rapprochent le plus du stéréotype des eurocrates: formation supérieure, fonction importante dans des compagnies ou dans des organisations internationales, l'anglais étant leur langue véhiculaire. Dans la vie publique, ils parleront le français à Bruxelles, mais, dans la vie privée, l'anglais est certainement tout aussi important, ce qui contraste avec la pratique linguistique des autres Bruxellois. Ce qui les distingue aussi des autres, c'est la langue enseignée aux enfants à l'école. Avec une faible frange des Européens du Sud qui affichent le même profil social, leurs enfants fréquentent davantage des écoles internationales ou d'autres écoles privées, dans lesquelles ils reçoivent également un enseignement dans leur propre 'langue maternelle'. Les émigrés plus pauvres se retrouvent essentiellement dans l'enseignement francophone, bien que certains envoient leurs enfants dans une école néerlandophone, mais c'est davantage l'exception que la règle.

Le français reste à Bruxelles la lingua franca que maîtrisent 95 % des Bruxellois et la langue la plus parlée à la fois dans la vie privée et, surtout, dans la vie publique. L'emploi des langues dans les différents domaines l'a montré très clairement. Bien que nous soyons confrontés à Bruxelles à 'plusieurs sortes de français', l'étude linguistique s'est orientée en premier lieu vers les domaines et les situations où le français n'est pas parlé. Nous avons déjà évoqué ce point à propos de la vie privée. Dans la vie publique, nous retrouvons les autres langues surtout dans les entreprises. C'est aussi l'endroit où de nombreuses personnes étrangères à Bruxelles vien-

nent apporter une touche de couleur à l'image linguistique. Ainsi, au moment de l'embauche, la connaissance du néerlandais pour les employés et les cadres est tout aussi importante que celle du français et cette langue est souvent utilisée dans les contacts de la firme et de l'organisation avec le monde extérieur. Dans les murs de l'entreprise, le néerlandais doit encore souvent céder le pas dans sa confrontation avec le français. Un deuxième domaine important pour le néerlandais, même si ce point est lié en partie au précédent, est celui de l'enseignement. En revanche, les médias néerlandophones pénètrent peu les autres groupes linguistiques. Sur ce plan aussi, l'anglais se défend bien, puisque cette langue occupe une position de choix dans les médias, alors même que les Bruxellois ne regardent pas les chaînes britanniques. Dans la vie des entreprises, également, l'anglais est assez solidement implanté, à nouveau dans la communication entre l'entreprise et le monde extérieur, et pas tellement au niveau interne, où le néerlandais reste malgré tout plus important. L'anglais se positionne toutefois ici et là comme langue de soudure dans une situation où les deux interlocuteurs ne parlent pas la même langue ou même dans des conversations entre néerlandophones et francophones, soit comme langue neutre, soit parce que l'un des deux maîtrise mieux l'anglais que l'autre langue officielle. L'anglais possède cependant son rayonnement international et influence aussi l'image de Bruxelles avec ses institutions internationales, mais, dans la vie publique, sa portée ne va pas réellement beaucoup plus loin que les réseaux anglophones locaux. Pour ce qui est du potentiel de locuteurs, le néerlandais et l'anglais sont plus ou moins sur un pied d'égalité.

Quelles sont les attentes pour l'avenir? La baisse du nombre de néerlandophones, telle qu'elle s'est poursuivie avec la génération précédente, est largement enrayée. Le nombre de néerlandophones restera plus ou moins constant puisque la dernière génération de Bruxellois inscrit ses enfants dans l'enseignement néerlandophone; puisque les immigrés de Flandre font de même, et, enfin, puisqu'une partie d'entre eux, de migration déjà plus ancienne, s'est mariée et a fondé une famille néerlandophone. Si l'effet de l'enseignement néerlandophone ne faiblit pas et que Bruxelles devient plus attrayante pour les Flamands, une stabilisation de la population flamande semble garantie. Nous devons toutefois tenir compte du fait qu'un certain nombre de néerlandophones, après avoir formé une famille, utiliseront le français comme langue du ménage. Sur la base des chiffres de migration récents, le nombre de ménages unilingues francophones est en baisse, mais compte tenu du fait que, par le choix du partenaire dans les autres groupes linguistiques, un certain nombre se tourneront vers le français comme langue du ménage, cette diminution restera limitée, mais les indices d'une légère réduction sont plus forts que ceux d'un statu quo. Le nombre de bilingues traditionnels suit une

courbe descendante et bien que l'on en recense à nouveau davantage dans la dernière génération, ils ne sont pas en mesure d'inverser immédiatement cette tendance, étant donné la structure d'âge du groupe des bilingues traditionnels. Le glissement le plus prononcé se situe chez les nouveaux bilingues et les allophones, deux groupes qui gagnent en importance. Ne fût-ce que de ce fait, l'importance relative des trois autres groupes diminue. L'avenir de Bruxelles s'annonce donc de plus en plus multilingue. Toutefois, l'effet sur les deux communautés traditionnelles n'est pas le même: la communauté flamande à Bruxelles devrait se maintenir à son niveau par elle-même, tandis que les francophones peuvent compter sur le fait que des Bruxellois issus d'autres groupes linguistiques, après avoir choisi leur partenaire, vont reprendre le français comme langue du ménage. Cela signifie toutefois que la diversité au sein de ce groupe va s'amplifier. Si nous sommes sûrs d'une chose à propos de la future image linguistique, c'est que le caractère multilingue de la Région de Bruxelles-Capitale sera encore renforcé et que la diversité va encore se développer. Cela correspond aussi, dans une large mesure, aux attentes des Bruxellois. Plus de 60 % d'entre eux, répartis dans tous les groupes linguistiques possibles, s'attendent, dans les années à venir, à peu de changements dans l'image linguistique de Bruxelles et estiment que c'est une bonne chose. Si l'on s'attend déjà à des glissements, on songe à une influence grandissante de l'anglais et du néerlandais. Environ 15 % des Bruxellois pensent, dans chaque cas, que ces langues deviendront plus importantes. Il est tout aussi clair que les Bruxellois sont ouverts à un certain degré d'anglicisation, mais que, à l'exception des néerlandophones, ils ne sont pas favorables à une influence croissante du néerlandais. Une chose qu'ils apprécieraient par contre, mais à laquelle aucune des personnes interrogées ne s'attend en fait réellement, c'est que Bruxelles devienne encore davantage une ville francophone.

6. Le sentiment 'bruxellois'

Dans l'étude, nous avons également amorcé l'analyse de la relation entre la langue et l'identité. Que la langue et la nationalité jouent ici un rôle de poids, nous avons pu le constater notamment lors de l'étoffement du cercle d'amis, à l'attitude que les différents groupes adoptent les uns à l'égard des autres, à la position vis-à-vis du droit de vote des non-Belges... Mais cela ne veut pas dire que ces communautés vivent côte à côte ou sont hostiles les unes aux autres. Ainsi, les gens demandent clairement que les deux langues officielles soient utilisées dans l'enseignement primaire et souhaitent aussi que, dans ce même enseignement, les diverses cultures des principaux groupes de la population puissent s'exprimer. Cette vision

contraste avec la conception du bilinguisme dans le modèle bruxellois et une demande manifeste grandit pour un autre enseignement des langues. Une mission importante est donc dévolue aux deux structures d'enseignement, la francophone et la néerlandophone. Les dynamiques différentes au sein des deux communautés, en réaction à la réalité multilingue de la capitale, appellent une réponse diversifiée. Elles devront formuler l'une et l'autre une réponse à la diversité qui caractérise leur population d'élèves.

Prenons l'exemple de l'enseignement néerlandophone. En tant que matière communautaire, l'enseignement néerlandophone est considéré à Bruxelles comme l'enseignement de la Communauté flamande. Mais les Bruxellois ne se laissent pas classer aussi facilement en membres de la communauté flamande ou française, de sorte que le groupe cible reste vague. En tant qu'enseignement pour les Bruxellois néerlandophones/flamands, il semble réussir parfaitement sa mission. La génération actuelle de Flamands bruxellois suit l'enseignement dans sa propre langue, de la maternelle à l'université. Mais, en même temps, l'enseignement néerlandophone remplit aussi une fonction pour les Bruxellois allophones. Le néerlandais est devenu en soi une langue importante, indépendamment de la présence du groupe de Bruxellois néerlandophones. Le secteur économique demande une connaissance satisfaisante du néerlandais et l'enseignement est souvent la voie permettant d'apprendre cette langue. Il y a deux possibilités en la matière: soit l'allophone envoie ses enfants dans l'enseignement néerlandophone (ce qui se fait maintenant dans une mesure de plus en plus importante, non seulement dans l'enseignement primaire, mais aussi, par exemple, dans les formations universitaires continuées), soit les gens comptent sur l'offre du néerlandais dans l'enseignement francophone. Cependant, la plupart des Bruxellois optent, semble-t-il, pour une troisième option: un enseignement bilingue.

Cette demande de bilinguisme ne répond pas seulement à des considérations économiques, mais est aussi l'expression d'une forme de 'pensée communautaire bruxelloise' ou de 'sentiment bruxellois', qui se manifeste également sur d'autres plans. Nous avons déjà observé chez les bilingues traditionnels que la combinaison des deux langues officielles n'est pas simplement une phase transitoire d'un processus de glissement linguistique ou une solution au fait que les deux partenaires n'avaient pas le même background linguistique. Pour une partie des Bruxellois, c'était une attitude transmise de génération en génération. Le volet politique du sondage a montré que la majorité des Bruxellois optent aussi pour des partis ou des listes politiques bilingues ou représentatifs, ce qui remet en question la logique politique actuelle de choisir d'abord une langue et ensuite seulement un parti. La réponse à la question relative au futur statut de la Région de Bruxelles-Capitale s'inscrit aussi dans le prolongement de ces tendances. A la question de savoir quel est le statut le plus vraisemblable

et le plus souhaitable, les personnes sondées avaient le choix: adhésion à la Flandre, rattachement à la Wallonie, un statut distinct comme capitale de l'Europe ou le statut actuel. Les réponses révèlent que les Bruxellois ne sont pas favorables à un rattachement à la Flandre ou à la Wallonie, et qu'ils peuvent seulement accepter un statut distinct comme alternative possible à la situation actuelle.

La tendance qui se dégage de ces observations singulières est manifeste et est encore soulignée par le choix du partenaire qui relativise encore davantage la barrière (linguistique) entre les communautés bruxelloises flamande et francophone. Les Bruxellois placent en tout cas les hommes politiques devant un fameux défi: comment concilier ce 'sentiment bruxellois' et les fondements du modèle bruxellois dans lequel des matières communautaires, telles que l'enseignement et la culture, sont régies par les Communautés?

7. Défis politiques pour une société multilingue

La population bruxelloise actuelle ne peut plus être comprise dans un modèle théorique à deux communautés. Ce constat met à mal le modèle politique qui continue à reposer sur l'idée du bilinguisme. Bien que ce modèle ait été corrigé par les gouvernements successifs, les hommes politiques ont continué à envisager des interventions structurelles dirigées avant tout vers les deux communautés traditionnelles. Ils devront pourtant également apporter une réponse à la diversité culturelle et linguistique de la capitale. Bruxelles offre d'ores et déjà l'avantage de pouvoir s'appuyer sur l'expérience de son modèle politique qui repose sur la volonté de garantir à la minorité flamande une participation substantielle à la gestion. Attardons-nous ici quelques instants sur deux points névralgiques de ce modèle qui se dégagent du sondage et qui mettent en évidence deux problèmes auxquels est confrontée toute ville multilingue et multiculturelle: l'enseignement et la participation politique de l'ensemble de ses habitants.

L'enseignement dans une société multilingue

L'enseignement à Bruxelles est une matière communautaire; les deux Communautés règlent donc les questions de l'enseignement en toute indépendance. Néanmoins, Bruxelles est confrontée à des problèmes spécifiques qui se posent avec beaucoup moins d'acuité en dehors de ses frontières. Un premier aspect est la composition de sa population scolaire. Si nous reprenons l'exemple de l'enseignement néerlandophone, il est relati-

vement aisé de trouver des écoles dont une minorité des élèves sont néerlandophones à domicile. Deux raisons peuvent expliquer la diversité des élèves. D'une part, les écoles situées dans des quartiers où vivent principalement des émigrés attirent aussi et surtout des enfants d'émigrés, quel que soit le régime linguistique de l'école, et, d'autre part, les francophones envoient toujours davantage leurs enfants dans l'enseignement néerlandophone parce que l'apprentissage des langues gagne sans cesse en importance. Interrogés sur les problèmes majeurs se posant à Bruxelles, indépendamment des questions de l'enseignement, l'enseignement est également cité parmi les priorités. Les personnes interrogées ont épinglé à ce propos l'encadrement réduit, les problèmes d'intégration entre les autochtones et les allochtones à l'école, le problème de la sécurité, la violence et l'agressivité à l'école, les problèmes linguistiques liés à la diversité des élèves, le manque de discipline et de sens civique, le manque de perspectives pour les jeunes émigrés, etc. Ces problèmes découlent avant tout de la composition hétérogène de la population et appellent une approche bruxelloise spécifique. Les personnes sondées avancent elles-mêmes deux solutions possibles: l'évident 'plus d'argent pour l'enseignement' afin de pouvoir gommer par un meilleur encadrement et une approche méthodologique le niveau de départ inégal des élèves, mais aussi, chose étonnante, la demande d'un enseignement bilingue. Dans le cadre de la présente contribution, ce dernier point mérite, bien entendu, une attention particulière.

Un enseignement bilingue dans une ville bilingue est apparemment une évidence. Toutefois, cette dernière ne doit pas être une condition du premier. Quelle que soit la composition de la population locale, nous trouvons dans la plupart des pays européens un enseignement bilingue ou multilingue. Concrètement, il s'agit de présenter plusieurs matières dans une autre langue que la langue officielle de l'école. Cela peut se faire sous diverses formes, d'une leçon dans l'autre langue à la moitié des leçons dans cette langue, et, dans ce cas, il n'est pas nécessaire de se limiter à certaines matières, elles entrent toutes en ligne de compte. A Bruxelles, nous trouvons deux terres nourricières pour la demande de formes d'enseignement bilingue. La première émane des communautés d'émigrés et des écoles dans lesquelles leurs enfants suivent des cours, et repose sur la constatation que l'écart entre la situation linguistique à la maison et celle à l'école est trop grand pour que les capacités des élèves puissent s'exprimer. Un enseignement bilingue signifie dans ce contexte que les leçons pour les jeunes enfants soient données en partie dans la langue de la communauté d'émigrés et en partie dans l'une des langues officielles de la Région de Bruxelles-Capitale. Les efforts déployés depuis des années par le Foyer à Bruxelles indiquent que cette forme d'enseignement bilingue peut produire des fruits et mérite davantage qu'un statut expérimental.

La deuxième forme d'enseignement bilingue vise tous les élèves et n'a rien à voir avec la misère, mais se pare même dans le contexte actuel d'un caractère plutôt élitiste. La volonté de parents francophones, surtout des jeunes, d'envoyer leurs enfants dans l'enseignement néerlandophone, est caractéristique, mais la demande dépasse largement le cadre de ce groupe spécifique. Le sondage montre même que la majorité des Bruxellois est demanderesse. Cette forme d'enseignement est déjà présente à Bruxelles, mais dans les écoles internationales qui offrent également avec succès une forme multilingue d'enseignement. Le but n'est pas ici de jeter une passerelle entre un groupe linguistique et l'enseignement; la compétence linguistique est la priorité. En offrant les deux langues officielles à Bruxelles, tant les relations entre les communautés que le niveau de compétences peuvent être améliorés.

Les deux formes d'enseignement bilingue ou multilingue offrent à leur manière une réponse à la problématique bruxelloise et méritent davantage que leur statut marginal. La crainte, surtout du côté néerlandophone, d'instaurer une forme d'enseignement bilingue est compréhensible. Dans le combat pour l'émancipation politique de la Flandre, la demande d'un enseignement dans sa propre langue a été un point revendicatif important. Les chiffres de la question relative à la langue du programme d'enseignement des Bruxellois actuels attestent qu'il ne s'agit pas d'un conflit très ancien. Il en ressort que ce n'est que maintenant qu'apparaît la première génération de Bruxellois issus de ménages néerlandophones qui effectue toute sa carrière scolaire dans l'enseignement néerlandophone. L'enseignement néerlandophone à Bruxelles remplit une fonction essentielle dans la stabilisation du nombre de Bruxellois néerlandophones. Mais la demande d'un enseignement bilingue n'implique certainement pas une nouvelle francisation de l'enseignement néerlandophone, au contraire. La préoccupation première doit être la mise au point d'une méthodologie permettant aux communautés néerlandophone et francophone d'offrir à leurs membres le niveau de compétences le plus élevé possible dans leur propre langue et dans l'autre langue officielle. La demande d'un enseignement bilingue et les différentes indications du 'sentiment bruxellois' renvoient en premier lieu aux problèmes auxquels sont confrontés les Bruxellois et ne remettent pas vraiment en question la structure actuelle de l'enseignement, fondée sur deux communautés linguistiques. Le fait que cet enseignement soit organisé par les Communautés n'est pas une garantie de succès et d'une attention indéfectible à sa propre communauté. Dans ces conditions, on ne peut que plaider pour une extension de cette méthode d'enseignement qui recèle un important potentiel pour répondre à la spécificité d'une société multilingue. L'avenir nous dira si ces deux formes d'enseignement bilingue peuvent constituer le socle sur lequel l'enseignement doit se développer dans une société multiculturelle et multilingue.

Participation politique dans une société multiculturelle

Comment faire participer les différents groupes et communautés à la vie politique? Tel est le deuxième défi. En la matière, la Belgique a une riche tradition de recherche d'équilibres visant à permettre à chacune des deux communautés linguistiques de s'exprimer. Le modèle bruxellois en est un exemple, mais, en même temps, il ne peut être dissocié du contexte belge. Les garanties des Flamands en tant que minorité à Bruxelles vont de pair avec l'acceptation d'une parité au niveau national, où les francophones sont minoritaires. Le résultat est un compromis, réalisable et acceptable par les deux parties, qui, à la suite de corrections incessantes, est toujours en quête de nouveaux équilibres dans un climat politique, économique ou social en mutation et s'efforce ainsi de parvenir à un réglage plus fin. Dans le sondage, nous avons sélectionné trois problèmes auxquels ce modèle doit apporter une réponse ad hoc. Primo, la participation de tous les Bruxellois à la gestion politique ou, en d'autres termes, la discussion sur le droit de vote des émigrés. Secundo, l'implication des Flamands de Bruxelles ou la discussion sur les garanties des minorités. Et, tertio, la formation de listes représentatives ou la discussion sur l'appartenance linguistique politique. En fait, les trois formulations sont trois manières d'approcher la même question: comment permettre à tout le monde de participer à la prise de décision politique, eu égard à la diversité de la population. Le propos n'est pas de formuler une réponse politique à ces problèmes. Comme dans le cas de l'enseignement, nous voulons seulement préciser ici le lien entre la réalité multiculturelle et la formulation du problème. Mais la recherche de solutions dépasse le cadre de Bruxelles. Les mêmes questions se posent au niveau européen: comment parvenir avec différentes nationalités parlant des langues différentes à une forme de gestion qui permette au citoyen de se sentir impliqué? Nous établirons dès lors le lien avec le niveau européen, ce qui peut donner de nouvelles impulsions à des solutions et peut faciliter la comparaison éventuelle avec d'autres villes ou territoires multilingues. La réponse aux problèmes peut être typiquement bruxelloise, la formulation du problème ne l'est pas.

Un premier élément de participation est l'exercice effectif du droit de vote, ou, dans le contexte belge, l'obligation de voter. Le cadre légal qui entoure cette problématique divise les Bruxellois en trois groupes. Le premier est constitué des Belges qui sont obligés de voter et sont donc tenus d'émettre leur vote pour tous les niveaux politiques, de la commune au parlement européen. Un deuxième groupe est constitué par les Bruxellois qui possèdent la nationalité de l'un des États membres de l'Union européenne et qui ont également acquis le droit de vote aux élections communales, en sus du droit de vote européen, via leur propre État membre grâce à la signature du traité de Maastricht en 1991. Cela implique qu'ils ne

sont pas obligés d'aller voter et introduit aussi, en fonction du pays dans lequel réside le citoyen de l'UE, une procédure attestant de la volonté de voter. Pour la Belgique, cela signifie que les équilibres péniblement acquis risquent ainsi d'être remis en cause. La situation dans les Flandres en est une illustration sur une petite échelle: le rapport quasi fifty-fifty entre francophones et néerlandophones, qui a fait pencher pendant des années la balance du côté des francophones, a basculé en faveur des Flamands du fait de la participation au vote des habitants néerlandais. A Bruxelles et dans la périphérie flamande, certains craignent que cela joue en faveur des francophones, ce qui place les citoyens de l'UE au centre d'une discussion qui n'a absolument rien à voir avec l'essentiel: la participation à la prise de décisions au niveau local. Faire de ce droit de vote un dossier symbole n'a certainement pas pour effet de nous rapprocher d'une solution. Nous en voyons d'ores et déjà le résultat dans nos données: les Bruxellois ayant une nationalité de l'UE voient dans les conflits linguistiques un problème plus urgent que les Bruxellois de nationalité belge. Le débat autour du droit de vote des émigrés est identique, mais est encore davantage chargé de symboles car le nœud de la question n'est pas simplement le droit de vote mais bien les problèmes de cohabitation entre les Belges et les émigrés qui n'ont pas la même couleur de peau ni le même background culturel. Alors que le débat autour du droit de vote des ressortissants de l'UE est mené dans un contexte 'familier' d'oppositions entre Flamands et francophones, le débat sur le droit de vote communal et celui sur l'acceptation d'habitants ayant un background culturel différent est donc moins familier. Et pourtant, c'est précisément une manière 'sûre' de mener ce débat, car ce ne sont pas tant les institutions reposant sur l'idée d'équilibre politique qui sont mises en question, mais bien le glissement éventuel dans les rapports de force qui est la conséquence d'une extension du droit de vote. Il est préférable de mener le débat sur l'octroi du droit de vote aux non-Belges sur la base de principes et non simplement de façon pragmatique ou à la suite d'événements spécifiques (comme la Marche blanche, chargée d'émotions, du 20 octobre 1996). A Bruxelles, au niveau communal, la relation droit de vote/choix linguistique est rendue nettement moins aiguë par la présence de listes bilingues et, dans ces conditions, elle est plus facilement acceptable sur le plan politique. Mais pareilles discussions deviendront de plus en plus courantes au niveau européen. Cela ne peut pas être une raison pour éviter ou postposer la responsabilité du débat à mener au niveau belge. Si des hommes politiques belges prétendent pouvoir mettre en exergue le modèle politique belgo-bruxellois comme une possibilité de faire vivre aussi au niveau européen des communautés linguistiques et/ou culturelles côte à côte ou ensemble et de les faire participer de manière équilibrée à la politique, la discussion sur le droit de vote doit aussi être au centre du débat. Le droit de vote aux élec-

tions communales pour tous les habitants est dès lors un premier pas et répond en même temps à la volonté des non-Belges qui veulent user du droit de vote et qui, comme les résultats du sondage nous l'apprennent, demandent avant tout des listes représentatives et ne semblent pas se mêler des disputes communautaires qui ne les intéressent guère. À l'avenir, une uniformisation plus poussée de ce droit de vote au niveau européen ne pourra pas être évitée et les différents États membres devront obligatoirement harmoniser toujours davantage leurs procédures de vote. À ce moment-là, il sera toutefois trop tard pour mener le débat sur le fond et pour évaluer l'effet sur les institutions belges et bruxelloises ou anticiper d'éventuelles difficultés.

Un deuxième problème, qui se dégage du sondage, est l'aversion politique qui se manifeste, surtout chez les Bruxellois néerlandophones. Dans un contexte bruxellois, et dans un système de droit de vote qui remplacerait une obligation de voter, cette attitude serait néfaste. Mais ce problème se pose, lui aussi, de façon plus large: d'une part, comment peut-on associer des groupes minoritaires à la vie politique en ne perdant pas de vue les intérêts de ce groupe minoritaire, et, d'autre part, en ne portant pas atteinte au principe de la représentation réellement représentative. À Bruxelles, un long chemin a déjà été parcouru en ce domaine et un équilibre a été recherché. Le problème en l'espèce semble surtout être la visibilité de ce système. Les Bruxellois néerlandophones vivent dans un environnement où le français domine et où les francophones forment aussi la majorité politique. Le fait qu'une partie de la responsabilité politique soit entre les mains de la Communauté flamande et que des garanties aient été introduites pour Bruxelles, même par la répartition des compétences et le principe de la double majorité, est nettement moins apparent. Le compromis politique sera toujours un exercice d'équilibre entre d'une part, le principe un homme/une voix et, d'autre part, la responsabilité à l'égard des domaines politiques qui concernent le groupe minoritaire. Ce n'est pas un débat ou-ou; les deux doivent se compléter. La visibilité pour les citoyens est un point important, mais des solutions simples ne vont pas de soi. Ici aussi, le parallèle avec le niveau européen est manifeste et la relation entre les différentes formes de prise de décision politique et les domaines dans lesquels elles concernent la majorité de la population, n'est pas claire. Au niveau européen, les conséquences de cette absence de netteté sont beaucoup moins concrètes, mais l'attitude que nous retrouvons dans une large mesure chez les Bruxellois néerlandophones, doit être un avertissement en ce sens. Sur ce plan, la situation à Bruxelles est un laboratoire intéressant pour l'Europe et un défi de taille pour les hommes politiques bruxellois.

Le troisième problème est, à nos yeux, une sorte de phase finale d'un processus cumulatif. En premier lieu, le droit de vote doit créer un point

de départ pour l'égalité des chances pour tous les habitants; puis, la participation de ces habitants doit être renforcée et, enfin, il y a lieu de rechercher une forme d'administration concrète qui réponde aux souhaits et aux aspirations de la population. A Bruxelles, la distinction entre les deux communautés linguistiques et une répartition des compétences dans laquelle chaque groupe linguistique se voit attribuer des responsabilités propres, constitue la pierre angulaire de cette forme d'administration. La préférence pour des listes multilingues semble être en contradiction avec ce modèle. Le modèle bruxellois est bâti précisément sur la distinction entre les deux communautés. Sur ce plan, la Belgique constitue en quelque sorte une exception. Alors qu'il existe des partis politiques centraux dans la plupart des États fédéraux, et que des formes de coopération comparables se sont également développées au niveau européen, cette situation n'existe qu'au niveau communal à Bruxelles. Nous observons dans ce cas une tendance marquée à former des listes bilingues et, par exemple, la plupart des hommes politiques flamands locaux sont également élus sur des listes bilingues. Les communautés linguistiques et la coopération politique au-delà de cette frontière linguistique ne sont donc pas une contradiction. Certaines solutions peuvent peut-être aussi être trouvées au niveau de la Région de Bruxelles-Capitale. Comme cela peut être le cas pour l'enseignement, des initiatives en matière de coopération peuvent se développer au départ de sa propre communauté. L'influence pacificatrice du modèle est ainsi maintenue et le monde politique répond aux attentes de ses citoyens. Tout comme il est erroné de juger contradictoires ou incompatibles le modèle politique et la demande du Bruxellois, ignorer cette demande serait une erreur.

En partant de l'étude de la situation linguistique à Bruxelles, nous nous heurtons à une série de problèmes qui caractérisent le paysage politique. Bien qu'il n'existe pas de réponses commodes en la matière, il est néanmoins important de les communiquer à titre de considérations finales. La situation linguistique à Bruxelles et le modèle politique sont deux vases communicants. Que ces problèmes ne se posent pas seulement à Bruxelles, mais ont un caractère général, est une autre évidence. Bruxelles offre toutefois l'avantage qu'on puisse y retrouver plus rapidement la trace de ces problèmes et que la discussion peut être menée beaucoup plus aisément autour de solutions concrètes. L'intérêt du modèle bruxellois ne réside pas tant dans le fait qu'il puisse offrir une solution à différents problèmes de cohabitation, mais qu'il montre, exemple à l'appui, comment un résultat acceptable peut être obtenu en apportant sans cesse des retouches à un modèle d'équilibre entre deux groupes linguistiques. Il révèle que c'est un processus permanent et parfois délicat, mais que des résultats peuvent être engrangés par cette voie. D'autres villes en Europe et sur d'autres continents s'efforcent aussi, à leur manière, de trouver des solu-

Résumé

tions aux mêmes problèmes. Plus rapide est la reconnaissance du problème du multilinguisme et du caractère multiculturel de la société, plus aisée est la recherche de solutions politiques acceptables. Par conséquent, des contacts internationaux, tant entre chercheurs qu'entre hommes politiques, revêtent une importance capitale. Par le biais du groupe 'Recherches sur Bruxelles et autres villes/capitales multilingues', le Centre d'études interdisciplinaires sur Bruxelles de la VUB essaie de donner les impulsions nécessaires en la matière. Avec la présente étude, nous espérons apporter une modeste contribution à ce débat.